

9

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Зовнішньополітична програма КПРС у дії
- Проблема інтернаціонального і національного та ідеологічна боротьба на сучасному етапі
- Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків
- Омелян Пугачов і Україна
- До 50-річчя Вересневого повстання в Болгарії (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. В. Кудрицкий*. Внешнеполитическая программа КПСС в действии. *С. И. Мокшин*. Проблемы интернационального и национального и идеологическая борьба на современном этапе. *В. А. Голобуцкий*. Актуальные вопросы истории Украины эпохи феодализма и задачи советских историков. *Методология и методика исторических исследований*. *В. В. Косолапов*. Научный поиск в историческом исследовании. Сообщения. *И. И. Хижняк*. Деятельность партийных организаций электротехнических предприятий Украины по ускорению научно-технического прогресса (1959—1965 гг.). *Я. С. Лялька*. Борьба трудящихся Западной Украины за единый фронт против фашизма и угрозы войны (1933—1939 гг.). *К 200-летию начала восстания Е. Пугачева*. *И. Г. Рознер*. Е. Пугачев и Украина. *К 50-летию Сентябрьского восстания в Болгарии*. *Ценко Григоров*. Первое вооруженное антифашистское восстание. *Ионо Митев*. Сентябрьское восстание и братские коммунистические партии. *В. В. Кравченко*, *Георгий Славов*. Солидарность трудящихся Украинской ССР с Сентябрьским восстанием. Заметки. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Наш календарь. *К 90-летию со дня рождения Д. З. Мануильского*. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *A. V. Kudritsky*. Foreign Policy Program of the Communist Party of the Soviet Union in Action. *S. I. Mokshin*. The International and National Problems and Ideological Struggle at Modern Stage. *V. A. Golobutsky*. Urgent Problems of the Ukraine History during the Period of Feudalism and Tasks of Soviet Historians. *Methodology and Methods of Historical Studies*. *V. V. Kosolapov*. Scientific Search in a Historical Study. Communications. *I. I. Khizhnyak*. Activity of Party Organizations in the Electrotechnical Enterprises of the Ukraine on Accelerating Scientific and Technical Progress (1959—1965). *Ya. S. Lya'ka*. Struggle of the Western Ukraine Working People for the United Front against Fascism and Threat of War (1933—1939). *On the Bicentenary of E. Pugachov's Revolt Beginning*. *I. G. Rozner*. E. Pugachov and the Ukraine. *On the 50th Anniversary of the September Revolt in Bulgaria*. *Tsenko Grigorov*. The First Armed Antifascist Revolt. *Iono Mitev*. The September Revolt and Fraternal Communist Parties. *V. V. Kravchenko*, *Georgy Slavov*. Solidarity of the Working People of the Ukrainian SSR with the September Revolt. Notes. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Our Calendar. *On the 90th Anniversary of D. Z. Manuilsky's Birth*. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 9 (150)
ВЕРЕСЕНЬ
1973

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Виходить
з липня 1957 р.
щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- А. В. Кудрицький — Зовнішньополітична програма КНРС у дії 3
С. І. Мокшин (*Москва*) — Проблеми інтернаціонального і національного та
ідеологічна боротьба на сучасному етапі 14
В. О. Голобуцький — Актуальні питання історії України доби феодалізму
і завдання радянських істориків 25

Методологія та методика історичних досліджень

- В. В. Косолапов — Науковий пошук в історичному дослідженні 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. І. Хижняк (*Запоріжжя*) — Діяльність партійних організацій електротех-
нічних підприємств України по прискоренню науково-технічного прогресу
(1959—1965 рр.) 50
Я. С. Лялька (*Львів*) — Боротьба трудящих Західної України за єдиний
фронт, проти загрози фашизму і війни (1933—1935 рр.) 55

До 200-річчя від початку повстання О. Пугачова

- І. Г. Рознер — Омелян Пугачов і Україна 63

До 50-річчя Вересневого повстання в Болгарії

- Ценко Григоров. Консул Генерального Консульства НРБ в Києві — Перше
антифашистське повстання 74
Пано Мітев (НРБ) — Вересневе повстання і братні комуністичні партії 81
В. В. Кравченко, Георгій Славов (НРБ) — Солідарність трудящих
Української РСР з Вересневим повстанням у Болгарії 87

ЗАМІТКИ

- Л. М. Гордієнко — Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921—
1930 рр.) 92
М. М. Кучінко (*Львів*) — Південно-західні межі розселення східних слов'ян
у IX—XIII ст. 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. М. Євтушок (с. Левківка Хмельницької області) — З досвіду вивчення
боротьби за Радянську владу в рідному краї 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Г. Д. Алексеєнко (*Ужгород*), М. І. Бабидорич (*Ужгород*) — Вогні у міжгір'ях 110

НАШ КАЛЕНДАР

- І. М. Мірошниченко (*Тернопіль*) — Політико-виховна робота у Першій армії Війська польського під час Берлінської операції 1945 р. (До 30-річчя народного Війська польського) 116

До 90-річчя від дня народження Д. З. Мануїльського

- В. П. Булкіна — Літературна спадщина Д. З. Мануїльського 119
О. В. Хланта (*Ужгород*) — Зв'язки Д. З. Мануїльського з Комуністичною партією Чехословаччини 125

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Я. С. Калакура — Історіографія боротьби Комуністичної партії за дальший розвиток промисловості на Україні в період будівництва комунізму (1959—1970 рр.) 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- С. В. Сороковська — В. І. Ленин. Библиографические указатели и списки литературы 140
А. Т. Давидюк (*Вінниця*) — Н. Трущенко. Источник силы. Партия — организатор и руководитель комсомола 141
Л. А. Шевченко — І. Тегерук. На крилах дружби. Про взаємозв'язок братніх культур народів СРСР 143
О. Г. Михайлюк (*Луцьк*), П. М. Шморгун — И. Л. Сабадырев. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на Юге Украины и в Молдавии (1903 г.—февраль 1917 г.) 144
Д. І. Мишко — Державні архіви Української РСР. Короткий довідник 146
В. І. Клоков — Юліан Тобіаш. В тилу ворога. Радянські громадяни у русі Опору на польських землях. 1941—1945 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М. О. Навроцький, М. В. Траф'як (*Тернопіль*), І. М. Шимко (*Тернопіль*), І. М. Скрипкін — Відзначення 70-річчя II з'їзду РСДРП 149
М. П. Макара (*Ужгород*) — Друга міжвузівська республіканська конференція 151
О. Ф. Воронкін (*Ворошиловград*), В. Ф. Литвиненко (*Ворошиловград*) — Міжвузівська республіканська конференція з проблем методики викладання суспільних наук 152
В. О. Горбик — Обговорення роботи «Українського історичного журналу» 153
Ф. К. — Гості з Данії в Інституті історії АН УРСР 156

Іван Федорович Євсєєв	156
Федір Олександрович Ястребов	157
Сергій Миколайович Кириченко	157
Вадим Архипович Дядиченко	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Статті

А. В. КУДРИЦЬКИЙ

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА КПРС У ДІІ

У всій своїй теоретичній і практичній діяльності Комуністична партія і Радянська держава завжди падали й надають першорядного значення проблемам міжнародного життя. «З самого початку Жовтневої революції,— говорив В. І. Ленін,— питання про зовнішню політику і міжнародні відносини стало перед нами, як найголовніше питання...»¹.

Протягом усього свого існування наша країна веде активну боротьбу за загальний мир і міжнародне співробітництво. Вже в першому Декреті Радянської влади, написаному В. І. Леніним і прийнятому II Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., боротьба за мир і безпеку народів була піднята на рівень державної політики.

Нерозривно зв'язуючи необхідність забезпечення міцного миру із завданням побудови соціалістичного суспільства і революційного оновлення світу, вождь світового пролетаріату чітко визначив класову суть і спрямованість зовнішньої політики соціалізму: «В союзі з революціонерами передових країн і з усіма пригнобленими народами проти всяких і всіх імперіалістів — така зовнішня політика пролетаріату»².

Генеральна лінія зовнішньої політики СРСР, яку виробив і заповідав нашій державі В. І. Ленін, підтверджена і конкретизована для сучасного етапу XXIV з'їздом КПРС. Ретельно зваживши і оцінивши найважливіші процеси і тенденції світового розвитку, з'їзд висунув широку Програму миру і міжнародного співробітництва, яка здобула загальне схвалення і підтримку радянського народу, визнання світової громадськості і успішно перетворюється в життя. Програма миру — це новий етап радянської зовнішньої політики. Її зміст полягає в тому, щоб разом з іншими соціалістичними країнами забезпечити сприятливі умови для побудови соціалізму і комунізму, зміцнювати єдність і згуртованість країн соціалістичної співдружності, їх дружбу і братерство, підтримувати національно-визвольні рухи і здійснювати всебічне співробітництво з державами, що розвиваються; будувати відносини з капіталістичними країнами на принципах мирного співіснування; давати рішучу відсіч агресивним підступам імперіалізму, врятувати людство від загрози нової світової війни.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 129.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 66.

«Радянський Союз, — сказав Л. І. Брежнев у своїй доповіді на урочистому засіданні, присвяченому піввіковому ювілею СРСР, — вірний прапоріві соціалізму і миру, якому присягнув у годину свого народження...» «Комуністична партія, наша держава, радянський народ, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, — і далі впевнено і високо нестимуть прапор ленінської зовнішньої політики — політики миру і дружби між народами»³.

Ця тверда рішучість і непохитна воля КПРС знову прозвучали на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК нашої партії, який заслухав і обговорив доповідь Л. І. Брежнева про міжнародну діяльність Центрального Комітету і одноголосно прийняв постанову, в якій цілком і повністю схвалюється проведена Політбюро робота по забезпеченню миру в усьому світі і надійної безпеки для радянського народу, що буде комунізм.

Переконалим визнанням заслуг нашої партії, її Центрального Комітету, всього радянського народу у боротьбі за мир і соціальний прогрес людства є присудження Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. І. Брежневу міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами». Повідомлення про високу нагороду з особливим задоволенням зустрінуте трудящими нашої країни, всією прогресивною громадськістю світу. Це є виявом глибокої поваги до Л. І. Брежнева — видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, міжнародного комуністичного руху, до його самовідданої і невтомної діяльності в інтересах миру і комунізму, в інтересах всіх народів планети.

Після XXIV з'їзду КПРС минуло трохи більше двох років. Але Програма миру, практичні кроки по її перетворенню в життя за цей порівняно короткий час здійснили величезний вплив на весь хід подій на світовій арені. Історія сучасних міжнародних відносин не знає зовнішньополітичної програми, яка б носила такий конструктивний і реалістичний характер, так сприяла б істотним зрушенням у розвитку міжнародно-політичних процесів.

Життєва сила Програми миру полягає в тому, що вона носить глибоко інтернаціональний характер, відбиває інтереси міжнародного революційного руху і, насамперед, країн соціалістичної співдружності.

Комуністична партія Радянського Союзу, виходячи з принципових основ своєї політики і діяльності, вважає одним з першорядних завдань далі зміцнення позицій світової системи соціалізму. Як підкреслив квітневий Пленум, наша партія і держава робили і робитимуть все необхідне для згуртування країн соціалістичної співдружності, ще більшого поглиблення і розширення всебічних зв'язків між ними, оскільки в нинішніх умовах така необхідність не тільки не зменшилася, а навпаки, зросла.

Прагнення до єдності і згуртованості братніх країн конкретно виявляється у тому, що вони виробляють і проводять погоджену зовнішню політику на світовій арені.

У повсякденну практику відносин країн соціалістичної співдружності надійно увійшли зустрічі партійних і державних керівників для обговорення питань соціалістичного і комуністичного будівництва, а також найважливіших міжнародних проблем. Це сприяє оперативному виробленню спільних рішень, єдиної стратегічної і тактичної лінії. Новим свідченням тому є чергова зустріч керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, що відбулася 30—31 липня цього року.

³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 43.

Представники братніх партій, які зібралися у Криму, в прийнятому документі одностайно встановили, що за останні роки досягнуто значних успіхів у здійсненні зовнішньополітичних цілей, висунутих у заявах Політичного Консультативного Комітету Варшавського Договору, в рішеннях з'їздів братніх партій, в Програмі миру, прийнятій XXIV з'їздом КПРС, в документах міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 року. Вони високо оцінили ленінську зовнішню політику КПРС, особистий вклад Л. І. Брежнєва в здійснення цієї політики, яка має важливе міжнародне значення.

Новими кроками, які цементують єдність і згуртованість братніх держав, стали недавні дружні візити Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва до Польської Народної Республіки і Німецької Демократичної Республіки та Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР М. В. Підгорного до Народної Республіки Болгарії. Яскравим свідченням погодженої політики країн соціалістичної співдружності є також офіційний дружній візит партійно-урядової делегації Демократичної Республіки В'єтнам до Радянського Союзу на чолі з першим секретарем ЦК Партії трудящих В'єтнаму Ле Зуаном і прем'єр-міністром ДРВ Фан Ван Донгом, що відбувся у липні цього року.

Життя неспростовно довело, що надійною опорою і могутньою зброєю товаришів і братів по спільним ідеалам у боротьбі проти імперіалізму була і є сила пролетарського інтернаціоналізму. Спираючись на морально-політичну, матеріальну (в тому числі й військову) підтримку Союзу РСР, інших країн соціалізму, всіх прогресивних сил планети, в'єтнамські патріоти успішно відстояли справедливую справу свободи і незалежності своєї батьківщини.

Виступаючи з промовою під час перебування партійно-урядової делегації ДРВ у Москві, Перший секретар ЦК ПТВ Ле Зуан висловив почуття сердечної дружби і щирої вдячності в'єтнамського народу до славної Комуністичної партії Радянського Союзу і її Центрального Комітету, до Радянського уряду і всього великого радянського народу за багатосторонню підтримку, велику і цінну допомогу, яку вони подали в'єтнамському народові, вносячи тим самим дуже важливий вклад у його перемогу в боротьбі проти імперіалізму і будівництво соціалізму⁴.

Серйозним досягненням погодженої політики країн соціалістичної співдружності стала ліквідація політичної блокади Німецької Демократичної Республіки. Нині з суверенною державою німецьких робітників і селян встановили дипломатичні відносини понад 80 країн світу. На порядку денному — прийняття НДР до Організації Об'єднаних Націй. Зміцніло міжнародне становище Республіки Куба — першої соціалістичної держави у західній півкулі.

Історичних успіхів у будівництві нового суспільства досягли всі країни соціалістичної співдружності. Особливого значення набуває нині удосконалення економічного співробітництва між країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги, успішна реалізація Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. Втілення її в життя прискорює розширення всебічного господарського співробітництва насамперед у вирішальних галузях народного господарства. Це, зокрема, ілюструє XXVII сесія РЕВ, що відбулася на початку червня 1973 р. у Празі. Вона розглянула хід реалізації Комплексної програми і накреслила заходи для її дальшого успішного здійснення. Політбюро ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР схвалили діяльність делегації СРСР на чолі з О. М. Косигіним на XXVII сесії РЕВ.

⁴ «Радянська Україна», 11 липня 1973 р.

В реалізації Комплексної програми виразно проявляється найважливіша особливість політики країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги: її мирний, творчий, будівничий характер. Забезпечення сприятливих умов розвитку народного господарства соціалістичних держав, їх співробітництво і далі зближення — одна з головних цілей зовнішньополітичної програми, висунутої XXIV з'їздом КПРС і схваленої іншими братніми партіями, їх спільні погоджені дії на світовій арені є тим невід'ємним фактором, який визначає позитивні зрушення у всій політичній обстановці на земній кулі, сприяє збереженню і зміцненню загального миру. Єдність братніх країн соціалізму — об'єктивна необхідність поступального руху людства по шляху соціального прогресу.

Народи світу вже не раз переконувалися і знають, що вони можуть повністю покласти на соціалістичні держави, які послідовно проводять ленінський курс у зовнішній політиці. І чим згуртованіше виступають країни соціалістичної співдружності, чим більш погоджена їх діяльність на міжнародній арені, тим міцніші підвалини загального миру і безпеки, тим упевненіша хода народів у їх русі до свободи і незалежності⁵.

Але соціалістична співдружність не забуває про те, що існують сили, глибоко ворожі справі миру. Тому рішуча відсіч агресивним підступам імперіалізму поєднується у її зовнішній політиці з конструктивним підходом до назрілих міжнародних питань, непримиренність в ідеологічній боротьбі — з готовністю розвивати взаємовигідні відносини з країнами протилежної суспільної системи.

Ще до виникнення першої в світі соціалістичної держави В. І. Ленін, на основі наукового аналізу об'єктивних закономірностей суспільного розвитку і розробленої ним теорії соціалістичної революції переконливо довів, що протягом певного історичного періоду одночасно «існують» поряд соціалістичні і капіталістичні держави⁶. Співіснування держав з різним суспільним ладом неминуче веде до встановлення різноманітних відносин між ними в галузі економіки і політики. «Є сила, — підкреслював далі В. І. Ленін, — більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відносини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами»⁷.

Мирне співіснування держав з різним суспільним ладом, його суть як специфічної форми класової боротьби набуває особливого значення в наш час, коли на земній кулі відбуваються серйозні позитивні зміни, почався відчутний поворот до розрядки міжнародної напруженості, до врегулювання шляхом переговорів багатьох гострих проблем, які тривалий час ускладнювали загальну політичну обстановку.

Політика мирного співіснування сприяє успішній діяльності народів країн світової системи соціалізму, дає їм змогу повніше використовувати можливості соціалістичного ладу, його незаперечні переваги над капіталізмом. Саме в умовах мирного співіснування соціалізм виріс у найбільш впливову силу сучасності, став могутнім прискорювачем історичного прогресу. Зміцнення позицій соціалізму на світовій арені створило сприятливі умови для піднесення революційної класової боротьби трудящих капіталістичних країн, відкрило нові можливості для розвитку національно-визвольного руху.

Принцип мирного співіснування не має нічого спільного з класовим миром і ніяк не суперечить священному праву пригноблених на-

⁵ Див. Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті. Том. 3, К., 1972, стор. 381—382.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 20.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 124.

родів використовувати всі засоби, в тому числі й збройні, в ім'я свого визволення.

Якщо в політичній та економічній сферах між соціалістичними і капіталістичними державами допустимі певні компроміси, пошуки взаємоприйнятних рішень та взаємовигідне співробітництво, то в галузі ідеологічній іде безкомпромісна боротьба двох ідеологій — комуністичної і буржуазної, що відображає непримиренність класових цілей соціалізму і капіталізму.

Формулюючи суть політики мирного співіснування, Л. І. Брежнев підкреслював: «КПРС виходила і виходить з того, що класова боротьба двох систем — капіталістичної і соціалістичної — в сфері економіки, політики і, звичайно, ідеології триватиме. Інакше і бути не може, бо світогляд і класові цілі соціалізму і капіталізму протилежні і непримиренні. Але ми будемо добиватися, щоб така історично неминуча боротьба перейшла в русло, яке б не загрожувало війнами, небезпечними конфліктами, безконтрольною гонкою озброєнь»⁸.

Зміна співвідношення сил на користь соціалізму, активна, ініціативна політика Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності змусили реально мислячі кола капіталістичних держав по-новому підходити до розв'язання міжнародних проблем, шукати шляхи до налагодження добросусідських відносин з країнами соціалізму на принципах мирного співіснування.

Нові можливості для зміцнення безпеки й налагодження широкого міжнародного співробітництва склалися на європейському континенті. Адже саме в Європі виникли дві світові війни катастрофи. Нині тут все більше розвиваються хмари «холодної війни». Це наслідок багаторічної, невтомної, цілеспрямованої і енергійної боротьби Союзу РСР разом з своїми соціалістичними союзниками за створення гарантій європейської безпеки.

Активно розширюються всебічні зв'язки між Радянським Союзом і Францією. Сталий розвиток радянсько-французьких відносин, що спираються на давні традиції дружби народів двох країн, є важливим фактором оздоровлення політичного клімату в Європі, добрим прикладом практичного втілення у життя принципів мирного співіснування.

Акцією великого міжнародного значення стали радянсько-французькі переговори 1972 р. в Парижі, прийняття і підписання важливих документів: «Принципів співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Французькою Республікою» та «Радянсько-французького протоколу» про політичні консультації. В січні 1973 р. у Заславлі, поблизу Мінська, відбулася неофіційна зустріч між керівниками обох держав на найвищому рівні. Переконливим свідченням розвитку дружніх радянсько-французьких відносин є недавній візит Л. І. Брежнева у Францію, четвертий етап його переговорів з президентом Ж. Помпідю, нові радянсько-французькі консультації.

Курс СРСР на розвиток взаємовигідного співробітництва з усіма європейськими державами, боротьба за розв'язання проблем, залишених другою світовою війною, зустрічає останнім часом широке розуміння з боку реально мислячих кіл і інших держав Західної Європи. Це, зокрема, все чіткіше простежується у радянсько-західнонімецьких відносинах.

Початок їх поліпшенню було покладено ще в ході переговорів між Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежневим і федеральним канцлером Федеративної Республіки Німеччини В. Брандтом у Москві (1970 р.) та Ореанді (1971 р.). В результаті цих зустрічей створилася

⁸ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 42.

можливість укласти відомі договори між СРСР і ФРН, а згодом — Польщі і ФРН, зафіксувати в них непорушність нинішніх європейських кордонів. Важливе значення має досягнення угоди по визначенню статусу Західного Берліна, що «не є складовою частиною ФРН і не буде управлятися нею й надалі», підписання і нещодавня ратифікація Договору про основи відносин між Німецькою Демократичною Республікою і ФРН, а також процес нормалізації відносин між Чехословаччиною і ФРН. Нині створюються реальні передумови для дальшого розвитку взаємовигідних відносин Радянського Союзу та інших соціалістичних країн з Федеративною Республікою Німеччини.

Візит Л. І. Брежнєва до ФРН у травні цього року, його переговори з канцлером В. Брандтом є логічним продовженням зовнішньополітичного курсу СРСР, погодженого з країнами соціалістичної співдружності і спрямованого на побудову надійного і тривкого європейського миру. В ході переговорів між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Федеративною Республікою Німеччини були підписані Спільна заява, угоди про розвиток економічного, промислового, технічного і культурного співробітництва та додатковий протокол до угоди про повітряне сполучення.

Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради Союзу РСР і Рада Міністрів СРСР повністю схвалили діяльність Л. І. Брежнєва та політичні результати його візитів до Франції і ФРН, які мають велике міжнародне значення, підкреслили, що це є переконливим свідченням торжества ленінської політики мирного співіснування держав, незалежно від їх соціального ладу, політики, яка на сучасному етапі дістала свій найповніший вияв у Програмі миру, схваленій XXIV з'їздом КПРС і квітневим (1973 р.) Пленумом ЦК партії. Саме тому підсумки візитів високо оцінюють радянський народ, країни соціалізму, міжнародний робітничий і комуністичний рух, миролюбні та прогресивні сили всіх країн.

Союз РСР розвиває добросусідські відносини і з іншими країнами Європи. Це дістає свій вияв не тільки в торговельно-економічній сфері, а й у розширенні державних контактів, налагодженні політичних консультацій з важливих міжнародних питань. Про що, зокрема, свідчить візит Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна до Австрійської республіки в липні 1973 р.

Наша партія і держава виходять з того, що склалися передумови для створення в Європі такої системи міждержавних відносин, які стали б живим і притягальним прикладом мирного співіснування. У зв'язку з цим вони надають принципового значення успішному проведенню загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва. Виступаючи з промовою на першотравневому мітингу, Л. І. Брежнєв зазначив: «Ми закликаємо подолати криваве минуле Європи не для того, щоб забути його, а для того, щоб воно ніколи не повторилося...»⁹.

Позитивним фактором розрядки напруженості й нормалізації відносин в Європі є успішне завершення першого етапу загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва. Ідея її скликання була висунута ще у 1966 р. країнами — учасницями Варшавського Договору. Нарада, в роботі якої взяли участь 33 європейські країни, а також США і Канада, відкрилася 3 липня ц. р. у столиці Фінляндії — Хельсінкі.

Великий резонанс викликав внесений радянською делегацією проект Генеральної декларації про основи європейської безпеки і принципи відносин між державами Європи. В цьому документі містяться найваж-

⁹ «Радянська Україна», 2 травня 1973 р.

ливіші принципи мирного співробітництва на континенті: безумовне визнання непорушності кордонів, що склалися, поважання суверенітету і незалежності, невтручання у внутрішні справи інших держав, незастосування сили або погрози її застосування, мирне врегулювання міжнародних спорів, територіальна цілісність, поважання прав людини і основних свобод, рівноправ'я і право народів розпоряджатися своєю долею, співробітництво між державами з метою підтримання міжнародного миру і безпеки, здійснення зв'язків між ними в економічній, культурній та інших галузях на основі суверенної рівності й невтручання, добросовісне виконання зобов'язань міжнародного права.

Проект Генеральної декларації переконливо свідчить про готовність Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності зробити все можливе для того, щоб назавжди виключити війну з життя суспільства, розвивати і зміцнювати рівноправне і взаємовигідне співробітництво з державами капіталістичної системи.

Таким чином, після чверті віку «холодної війни» почав активно набирати сили політичний процес врегулювання внутрієвропейських відносин на основі принципів мирного співіснування. І наш континент у вирішальній мірі зобов'язаний цим послідовній соціалістичній зовнішній політиці, мобілізуючій ролі радянської Програми миру.

Найважливішою ланкою у боротьбі Радянського Союзу і братніх країн соціалізму за дальшу розрядку міжнародної напруженості є позитивний поворот у відносинах між СРСР і США. Радянська держава послідовно виступала й виступає за нормалізацію взаємовідносин і встановлення взаємовигідного співробітництва з Сполученими Штатами Америки на принципах мирного співіснування. Саме такий курс був чітко сформульований на XXIV з'їзді КПРС, який зазначив: «Ми виходимо з того, що поліпшення відносин між СРСР і США можливе. Наша принципова лінія щодо капіталістичних країн, в тому числі США, полягає в тому, щоб послідовно і повно здійснювати на практиці принципи мирного співіснування»¹⁰.

В результаті радянсько-американських переговорів на найвищому рівні у травні 1972 р. у Москві було підписано принциповий документ «Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки», в якому у договірно-правовому порядку закріплено принцип мирного співіснування та закладено програму активних і послідовних дій на майбутнє. Він ознаменував початок повороту від недовір'я до розрядки, нормалізації і співробітництва.

Новим великим вкладом у дальший розвиток радянсько-американських відносин, у справу зміцнення міжнародної безпеки став офіційний візит Генерального секретаря ЦК КПРС, члена Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва до Сполучених Штатів Америки у червні 1973 р. і його переговори з президентом США Р. Ніксоном. Підписання між СРСР і США безстрокової Угоди про відвернення ядерної війни без перебільшення можна назвати найважливішим міждержавним документом сучасності. Принципове значення має положення Угоди про те, що кожна із сторін утримуватиметься від погрози силою або її застосування проти другої сторони, її союзників, а також інших країн в обставинах, які можуть поставити під загрозу мир і безпеку.

Визнання принципу незастосування сили у відносинах між СРСР і США має величезне значення для позитивного розвитку міжнародного становища, утвердження принципів мирного співіснування, які все біль-

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 31.

ше стають загальновизнаною основою взаємовідносин між країнами з різним соціальним ладом.

В ході візиту було також підписано «Основні принципи переговорів про дальше обмеження стратегічних наступальних озброєнь». Тим самим СРСР і США домовилися продовжувати спільну роботу по підготовці нової, більш широкої і довготривалої угоди з цього питання з тим, щоб у найближчий час досягти такої домовленості, яка б відкрила шлях не тільки до кількісного, але й якісного обмеження стратегічних озброєнь, а також їх скорочення.

Під час виступу по американському телебаченню Л. І. Брежнев підкреслив, що ці документи мають величезне значення для миру і спокою народів обох країн, покращання перспектив мирного життя всього людства. «Це значить,— заявив Генеральний секретар ЦК КПРС,— що вся ця винятково важлива справа, початок якій було покладено у травневі дні 1972 р. в Москві, продовжує йти вперед. Це значить, що розрядка політична доповнюється розрядкою воєнною. Від цього виграють усі народи і справа миру в цілому»¹¹.

Як відзначає світова громадськість, справі зміцнення миру служить також закріплена в ході радянсько-американських переговорів необхідність неухильного виконання Паризької угоди по В'єтнаму без всякого втручання ззовні. Це сприятиме тому, що всі народи Індокитаю дістануть можливість жити в мирі.

Істотно важливим є зафіксоване у Спільному радянсько-американському Комюніке прагнення обох сторін до врегулювання близькосхідного конфлікту на принципах, які забезпечили б права та інтереси всіх народів і держав цього району, в тому числі й палестинського народу. Основа справедливого розв'язання проблеми на Близькому Сході — виведення військ Ізраїлю з усіх окупованих арабських територій.

Під час обговорення європейських проблем було висловлено обов'язкове прагнення провести загальноєвропейську нараду в найкоротший строк, що матиме важливе значення для забезпечення стабільного миру на цьому континенті.

Під час візиту Л. І. Брежнева до США було підписано ряд нових угод, які разом з тими, що були укладені протягом минулого року, утворюють вагомий комплекс документів про співробітництво двох держав у найрізноманітніших сферах. Радянсько-американські Угоди про двостороннє співробітництво в сільському господарстві, дослідження Світового океану, в галузі транспорту, контактів і обмінів, а також нові перспективи розвитку торговельно-економічних зв'язків між двома країнами, безсумнівно, надаватимуть відносинам між обома країнами ще більшої стабільності.

З глибоким задоволенням трудящі СРСР сприйняли повідомлення про те, що Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР, розглянувши підсумки візиту Л. І. Брежнева до США, високо оцінюючи його особистий вклад у справу миру, цілком і повністю схвалили політичні, практичні результати цього візиту, який має велике принципове значення і є подією величезної ваги. Було відзначено, що послідовне й неухильне виконання обома державами взятих на себе зобов'язань є передумовою перетворення радянсько-американських відносин у постійний фактор міжнародного миру і поглиблення миролюбного, взаємовигідного співробітництва держав з різними суспільними системами.

Підсумки візиту Л. І. Брежнева до Сполучених Штатів Америки — велика перемога ленінської політики миру, яку з величезною наполе-

¹¹ «Радянська Україна», 26 червня 1973 р.

ливністю і послідовністю проводить КПРС. Радянський народ, народи братніх країн соціалізму, міжнародний комуністичний рух, миролюбні і прогресивні сили планети вітають і схвалюють результати переговорів Генерального секретаря ЦК КПРС, як новий вклад у справу миру, що відповідає інтересам всього людства. «Ми можемо розглядати цей візит у США не тільки як подію світової політики, але й як нашу спільну справу»,— писав будапештський щотижневик «Мадьярорсаг». «Тріумф позицій соціалізму»,— під таким заголовком газета кубинських комуністів «Гранма» опублікувала передову статтю, присвячену підсумкам переговорів між Л. І. Брежнєвим і Р. Ніксоном.

Високо оцінили значення офіційного візиту Л. І. Брежнєва до США комуністи Сполучених Штатів Америки. Під час зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС з представниками керівництва Комуністичної партії США — Національним головою Генрі Уїнстоном і Генеральним секретарем Гесом Холлом відзначалося, що візит є свідченням нових перемог політики мирного співіснування, відкриває нові можливості співробітництва між американським і радянським народами, зустрічає широке схвалення серед трудящих і демократичних сил США.

Широко коментує результати переговорів керівників двох держав преса країн, що розвиваються. Газета «Альжері актуаліте» наголосила, що «підписані Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим документи в ході його візиту до США втілюють ленінську ідею мирного співіснування. Вони є результатом неухильного і послідовного здійснення Радянським Союзом Програми миру, виробленої XXIV з'їздом КПРС». Хід переговорів на найвищому рівні, їх результати широко коментувала буржуазна преса найрізноманітніших напрямів. «Тиждень переговорів просунув не тільки Радянський Союз і США, але й всю земну кулю вперед у напрямку забезпечення тривкого і надійного миру»,— писала газета «Нью-Йорк таймс». Японська «Майніті» підкреслює, що «радянсько-американська зустріч у верхах увійде в аннали історії як виключна подія».

Одним з найважливіших напрямків зовнішньої політики КПРС і Радянської держави є боротьба за загальне і повне роззброєння, за заборону і ліквідацію ядерної та інших видів зброї масового знищення. В цій галузі радянська дипломатія добила широкого міжнародного визнання багатьох найважливіших прогресивних принципів, які вона висунула. За ініціативою СРСР у 1972 р. була підписана угода про ліквідацію озброєнь, що відносяться до категорії засобів масового знищення — бактеріологічного і токсичного. До цієї угоди, безумовно, слід додати й радянсько-американські угоди, підписані протягом минулого і нинішнього років.

Союз РСР виступає за якнайшвидше вирішення питання про заборону виробництва і знищення хімічної й припинення випробувань ядерної зброї, ліквідацію іноземних військових баз на чужих територіях, створення без'ядерних зон у різних районах планети. Все більшого визнання народів набуває висунута XXIV з'їздом ідея скликання Всесвітньої конференції по роззброєнню.

Виходячи з принципових основ політики миру, наша партія і держава приділяють велику увагу розвитку відносин СРСР з країнами Азії та Африки. Спираючись на радянсько-індійський Договір про дружбу і співробітництво, ми розвиваємо дружні взаємовигідні відносини з Індією. Добрими сусідами є СРСР і Афганістан. Ширяться зв'язки з Японією. Дедалі різнобічнішими стають стосунки Радянського Союзу з країнами Латинської Америки, в яких зростає тенденція до визволення від гніту монополій, до свободи і демократичного розвитку.

Саме про це говорить хід подій у Чілі і Перу, а також у ряді інших країн континенту.

Радянська держава надає широку і всебічну допомогу країнам, які борються за своє визволення, незалежність, економічний і соціальний прогрес. Одним з переконливих свідчень тому є візит партійно-урядової делегації СРСР на чолі з членом Політбюро, секретарем ЦК КПРС А. П. Кириленком до Сирії і Лівану у липні цього року.

Ленінський курс у міжнародній політиці постійно зміцнює серед народів світу авторитет Радянського Союзу і братніх країн соціалізму, сприяє дальшій розрядці напруженості у відносинах між державами з різним соціальним ладом. Разом з тим ЦК КПРС звертає увагу на необхідність постійної пильності, готовності давати відсіч будь-яким агресивним підступам імперіалізму.

Ми не можемо забувати про те, що впливові імперіалістичні кола, за спиною яких стоїть військово-промисловий комплекс, все ще не відмовилися від спроб проводити політику «з позиції сили». Про це свідчить гонка озброєнь, що продовжується, зростання воєнних бюджетів країн НАТО.

На Заході ще продовжують діяти ті політичні сили, яким не до вподоби позитивні зрушення на нашій планеті, які не можуть примиритися з тими змінами, що відбуваються у політичному житті різних континентів. Ці реакційні кола докладають чимало зусиль, щоб зірвати або хоча б загальмувати процес розрядки міжнародної напруженості.

Насамперед мирному наступові СРСР і інших соціалістичних держав імперіалістична реакція прагне протиставити «ідеологічний контр-наступ» по всьому фронту. Невипадково, що правлячі кола деяких західних країн свою згоду на вирішення проблем міжнародної безпеки обумовлюють різними вимогами чисто ідеологічного або соціального характеру. Певні органи пропаганди не збавляють свій ворожий тон відносно СРСР та інших країн соціалізму, продовжують проти них підривною діяльністю.

Апологети воєнних монополій, реакційної воячини використовують весь арсенал ідеологічних і політичних засобів, а також різношерсті опортуністичні течії в робітничому русі, всілякого роду концепції реформізму, великодержавну маоїстську ідеологію тощо.

Прихильники застарілих догм періоду «холодної війни», мілітаристські, реваншистські кола намагалися спочатку дискредитувати ідею розрядки міжнародної напруженості, а коли став очевидним провал цих розрахунків, почали залякувати уряди буржуазних країн міфічною загрозою «радянського диктату». Але ні провокаційні вигадки імперіалістичної реакції, ні галасливі твердження пекінських лідерів, що змикаються з нею, про «наддержави» і якусь «змову» між ними не змогли ввести в оману реалістично мислячих людей Заходу.

Імперіалістична пропаганда докладає багато зусиль, щоб спотворити справжній зміст миролюбної політики СРСР та інших соціалістичних країн. Тому необхідність широкої і переконливої інформації міжнародної громадськості про життя Радянської країни, її міжнародну діяльність, наші ідеали і досягнення є могутнім засобом завоювання умів і сердець мільйонів людей на різних континентах.

Ця потреба, як переконливо свідчать факти, є тим настійнішою, що об'єктивно відбувається далі заострення ідеологічного протиборства, а мирне співіснування стає найважливішою ареною боротьби за свідомість всіх, кому дорогий мир і соціальний прогрес.

В цьому плані одним з важливих міжнародних громадських заходів буде Всесвітній конгрес миролюбних сил, який має відбутися у жовтні

цього року в Москві, і покликаний стати реальним фактором мобілізації народних мас земної кулі на боротьбу за зміцнення миру й розрядку міжнародної напруженості. Наша партія і держава надають конгресові великого значення і всемірно сприяють його успіхові.

Комуністична партія Радянського Союзу із задоволенням відзначає солідарність марксистсько-ленінських партій і масових громадських рухів з діяльністю КПРС і Радянської держави по реалізації Програми миру. В ідейно-політичній та пропагандистській роботі комуністичних і робітничих партій роз'яснення міжнародної політики СРСР і інших соціалістичних держав по праву займає важливе місце.

У міжнародному комуністичному русі розгортаються позитивні процеси, які ведуть до його дальшого згуртування, підвищення активності в революційній боротьбі, зростання його ролі в світовому розвитку, захисті миру і безпеки народів. Послідовно виступаючи за політичну і ідейну згуртованість комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму, ЦК КПРС висловлює готовність разом з братніми партіями брати участь у здійсненні конкретних ініціатив, спрямованих для досягнення цієї мети.

Але вперта боротьба керівництва КНР проти згуртованості соціалістичних країн і світового комуністичного руху, антирадянський курс Пекіна завдають шкоди справі миру. Представники комуністичних і робітничих партій відзначають, що політика маоїстів пройнята наклепами, носить провокаційний антирадянський характер. Пекінські керівники йдуть на безпринципне блокування на антирадянській основі з будь-якими реакційними силами імперіалістичних держав. Квітневий (1973 р.) Пленум ЦК КПРС знову підтвердив рішучість нашої партії й далі проводити у відносинах з Китаєм лінію XXIV з'їзду КПРС.

Міжнародна політика Комуністичної партії і Радянської держави — невід'ємна частина усієї її багатогранної діяльності по керівництву комуністичним будівництвом в СРСР. Щоб побудувати комунізм, нам потрібен мир. Мир потрібен усім народам! Вони не хочуть повторення трагедії світової війни. Тому політика, яку проводять СРСР, усі братні країни соціалізму, — це справді народна політика. «Ми повинні зробити, ми обіцяємо робітникам і селянам зробити все для миру»¹², — писав В. І. Ленін. І увесь свій міжнародний авторитет, всю свою могутність Союз Радянських Соціалістичних Республік спрямовує на досягнення цієї благородної мети.

Характеризуючи зовнішньополітичний курс СРСР, Л. І. Брежнев у своїй промові при врученні Українській РСР ордена Дружби народів говорив: «Комуністична партія Радянського Союзу, наша Радянська держава уважно стежать за ходом міжнародних подій і неухильно проводять політику миру та безпеки народів. Усім нам додає сил свідомість, що цю політику палко схвалює і підтримує весь радянський народ, згуртований навколо своєї рідної ленінської партії. Своїми ділами, своєю працею він сприяє тому, щоб невпинно міцніли могутність Радянської країни, авторитет і вплив її миролюбної політики»¹³.

Своєю самовідданою працею на благо Батьківщини трудящі Країни Рад вносять новий великий вклад у справу забезпечення миру і соціального прогресу людства, переконливо стверджують, що мир і соціалізм — поняття нероздільні.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 335.

¹³ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 35.

ПРОБЛЕМИ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО
ТА ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Швидке зростання світової системи соціалізму, посилення боротьби пролетаріату розвинутих капіталістичних країн проти всесилля монополій, крах колоніальної системи імперіалізму і величезний розмах національно-визвольного руху переконливо свідчать про дальший розвиток світового революційного процесу, розширення його соціальної бази.

В обстановці ідейного протиборства двох світових систем — світу капіталізму і світу соціалізму — дедалі актуальнішого значення набуває національне питання, яке стає однією з найгостріших ділянок боротьби марксизму-ленінізму проти буржуазної та ревізійністської ідеології. Щоб послабити позиції соціалізму, внести розкол у міжнародний комуністичний і робітничий рух, розгромити національно-визвольний рух, роз'єднати на національному ґрунті різні загони трудящих і зміцнити серед них свій вплив, імперіалістична пропаганда намагається поширювати націоналістичні настрої і відчуженість. «...Націоналістичні пережитки всіяко підігрують іззовні політики і пропагандисти буржуазного світу,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», виголошеній на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1972 р.— З надзвичайним заповзяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і заохочуючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни»¹.

Націоналізм, особливо прикритий псевдомарксистськими, ревізійністськими одежами,— небезпечний, підступний ворог світового революційного руху. Тому боротьба проти ревізійнізму і націоналізму, захист пролетарських принципів інтернаціональної солідарності, дружби і братерства трудящих усіх країн є найпершим обов'язком усіх марксистів-ленінців.

Останнім часом видано кілька монографій і збірників статей, у яких тією чи іншою мірою висвітлено цю проблему². В даній статті розглядаються такі питання: 1) два підходи до розв'язання національного питання в сучасному світі; 2) єдність національного та інтернаціонального в політиці комуністичних партій соціалістичних країн; 3) діалектичний зв'язок і взаємообумовленість національних та інтернаціональних інтересів міжнародного комуністичного руху.

З посиленням і поглибленням світового революційного процесу зростає значення національного питання, досвіду його розв'язання в різних

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 25.

² Ленінизм и национальный вопрос в современных условиях, М., 1972; Советский Союз и современный мир, Прага, 1972; Е. Д. Модржинская. Ленинизм и современная идеологическая борьба, М., 1972; Э. А. Баграмов. Национальные отношения при социализме и антикоммунизм, М., 1970; К. И. Зародов. Ленинизм и современные проблемы борьбы за социализм, М., 1970; Д. А. Чугаев. Коммунистическая партия — организатор Союза Советских Социалистических Республик, М., 1972, та ін.

країнах. У доповіді на міжнародній теоретичній конференції, присвяченій 50-річчю утворення СРСР, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК Б. М. Пономарьов підкреслював, що в розвитку національного питання у сучасному світі настав новий етап, для якого характерні: по-перше, перетворення соціалізму в світову систему, виникнення нового типу міждержавних відносин і створення на цій основі нової міжнаціональної і міждержавної спільності — соціалістичної співдружності; по-друге, торжество принципу державного самовизначення націй у більшості колишніх колоній та напівколоній; по-третє, відродження національних рухів у деяких розвинутих капіталістичних країнах; по-четверте, зростання взаємозв'язку між боротьбою за національне визволення та боротьбою проти експлуататорських відносин (остання дедалі більше набуває антикапіталістичних тенденцій); по-п'яте, процес перетворення компартій багатьох капіталістичних країн у значну політичну силу³.

Отже, в сучасному світі намітилося два підходи до розв'язання національного питання. З одного боку, соціалістичний, що забезпечує повну рівноправність народів, їх свободу і прогрес, з іншого — капіталістичний, який не тільки не дає змоги вирішувати національні проблеми, що виникають, але й, навпаки, загострює їх і породжує нові. По суті, буржуазне суспільство виявилось повним банкрутом при розв'язанні національного питання, неспроможним запропонувати реальний вихід з тупика.

Кардинальні зміни в долях народів країн соціалістичної співдружності, успіх національно-визвольних революцій, внаслідок яких розпалася колоніальні імперії, свідчать про життєвість і неминучий триумф марксистсько-ленінської теорії з національного питання. Не в змозі ігнорувати величезні зміни, які відбуваються в світі, буржуазні ідеологи намагаються пристосувати свої концепції до нової обстановки, до нового співвідношення сил. Вони модернізують свої погляди, вдаються до дедалі більш витончених способів боротьби проти ідей соціалізму та дружби народів. Одним з основних засобів роз'єднання соціалістичних країн, революційних загонів робітничого класу правлячі кола імперіалістичних держав вважають націоналізм. Якщо в першій половині ХХ ст., пишуть ідеологи імперіалізму, буржуазії вдалося, підтримавши правих соціал-демократів, розколоти робітничий рух, то чому б тепер не спробувати таким же чином розчленувати комунізм, використовуючи для цього націоналізм. Пропаганда націоналістичної ідеології — один з головних напрямів діяльності імперіалістичної реакції.

Підміняючи класовий підхід до історичних подій відверто спекулятивними ідеями буржуазно-націоналістичного напрямку, ідеологи імперіалізму намагаються показати суспільний розвиток як свідчення неспроможності ідей про братерство і дружбу народів. Буржуазні пропагандисти висувають при цьому тезу про те, що час пролетарських революцій минув, а на зміну йому прийшов вік войовничого націоналізму, який нібито скрізь «бере верх» над соціалізмом. Єдність класових інтересів, пролетарський інтернаціоналізм стратеги антикомунізму оголошують ілюзорними. Видаючи бажане за дійсне, англійський буржуазний учений А. Тойнбі заявляє про «тріумф націоналізму», який начебто отримав «вирішальну перемогу над комунізмом» і зараз є «найсильнішою ідеологією в світі»⁴. А в матеріалах організованої Гуверовським інститутом війни, революції та миру в Каліфорнії (США) міжнародної конференції ідеологів імперіалізму відкрито проголошувалося,

³ Советский Союз и современный мир, 22—23.

⁴ The Impact of the Russian Revolution. 1917—1967, London, 1967, стр. 5, 9—10.

що націоналізм як «найсильніша емоціональна сила нашого століття... робить можливою дезінтеграцію організації і доктрини світового комунізму»⁵.

Неважко визначити мотиви, якими керуються вороги комунізму. Їх підступні розрахунки будуються на тому, що черв'як націоналізму когось та підточить, що в очах деяких діячів націоналізм стане альтернативою ідеям наукового комунізму. Не випадково саме напередодні святкування 50-річчя утворення СРСР реакційні кола імперіалістичних держав намагалися дати поштовх новому спалаху націоналістичного чаду.

Силкуючись роздмухати націоналістичне кадило, розвести робітничий клас по «національних квартирах», підірвати і ослабити інтернаціональну єдність та солідарність революційних сил, імперіалістична буржуазія добре розуміє, що цієї мети вона досягне лише маскуючись і приховуючи своє класове обличчя, виступаючи від імені всіх верств суспільства. Тому імперіалісти збирають під прапори антикомунізму будь-які течії — від відвертих реакціонерів до псевдолібералів, від правих соціал-демократів і сіоністів до ревізіоністів. Практика показує, що між ревізіоністськими перекрученнями і націоналістичними хитаннями (особливо якщо спрямовані проти Радянського Союзу, проти єдності комуністичного і робітничого руху) існує тісний взаємозв'язок.

По яких основних лініях здійснюється цей взаємозв'язок, змикання ревізіоністів та ідеологів імперіалізму?

По-перше, пропаганда націоналістичної концепції так званих «національних форм» і «поліваріантних різновидів» марксизму, основаних на ідеї заперечення марксизму-ленінізму як інтернаціонального вчення робітничого класу, на ідеї ліквідації інтернаціональних зв'язків трудящих різних країн, розриву зв'язків братніх компартій з КПРС. Буржуазні ідеологи намагаються замкнути марксистсько-ленінське вчення в своєрідні національні або регіональні рамки. З цією метою вони піднімають на щит ревізіоністські ідейки про можливість існування багатьох варіантів марксизму, про право народів вибирати свій, особливий, «національний» шлях до соціалізму, про «унікальність» історичних долей, того або іншого народу, національну винятковість і т. п.

По-друге, робляться спроби ефективніше здійснювати тактику ідеологічного загравання з ревізіоністськими та опортуністичними елементами в комуністичних і робітничих партіях, використовуються недостатня теоретична підготовка і політичний досвід окремих керівних діячів деяких компартій. Особливу увагу приділяють тим діячам, які заперечують вирішальну роль загальних закономірностей, наголошують на своєрідності шляхів розвитку, можливості побудови різних «моделей» соціалізму в дусі незалежності та самостійності. Шляхом поширення теорій про «нові», більш «демократичні» і «національні моделі» соціалізму імперіалістичні кола намагаються, як про це відверто писав Сульцбергер у «Нью-Йорк таймс», розпалити націоналістичні почуття, «пожвавити приховану ворожість» до Радянського Союзу, щоб підірвати єдність соціалістичних країн⁶. Колишній директор Російського інституту Східної та Центральної Європи Колумбійського університету Т. Робертс у книзі «Східна Європа: політика, революція, дипломатія» (Нью-Йорк, 1970), покладаючи великі надії на націоналізм, вказував, що для США було б розумніше підтримувати «національних комуністів» (націоналістів.— С. М.).

⁵ Marxism in the Modern World, Stanford, 1965, стр. XIV.

⁶ "New York Times", 2 квітня 1970 р.

Сам факт трансформації тактики імперіалізму свідчить, що його сподівання у відкритому бою розгромити ідеї марксизму-ленінізму зазнали краху. Тому буржуазні ідеологи змушені виробляти більш гнучкі методи, здійснювати обхідні маневри, поєднувати тиск і загрози з певними поступками і компромісами, особливо якщо ці компроміси можуть призвести до підриву єдності міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Існує нерозривний діалектичний зв'язок між національними і класовими інтересами трудящих. Правильне поєднання загальних інтересів народів і кожного з них зокрема, співвідношення національного та інтернаціонального — в центрі уваги комуністичних партій соціалістичних країн. «...Головним напрямом у справі згуртування соціалістичної системи,— підкреслював Л. І. Брежнєв,— є неухильне здійснення принципів соціалістичного інтернаціоналізму, правильне поєднання національних та інтернаціональних завдань соціалістичних держав...»⁷ Не дивно, що буржуазні пропагандисти, критикуючи марксистсько-ленінське вчення з національного питання, зосереджують свою увагу в основному на протиставленні цих завдань. Адже питання про співвідношення національного та інтернаціонального, загального і специфічного є ключовим при розробленні стратегії і тактики комуністичних та робітничих партій. Загальні закономірності революції, будівництва соціалізму відбивають його найосновніші, найсуттєвіші сторони. Своєрідність революційного процесу проявляється лише у формах, тривалості виявлення цих закономірностей, що пояснюється різницею у рівнях економічного, політичного і культурного розвитку, історичними традиціями народів різних країн.

Як відомо, основоположники наукового соціалізму К. Маркс і Ф. Енгельс, встановивши залежність національного питання від соціальних проблем, розробили принципи наукового розв'язання національних проблем, серед яких найважливіше значення має координація зусиль окремих національних загонів робітничого класу, правильне поєднання національних та інтернаціональних завдань у ході антиімперіалістичної боротьби. К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що пролетарський інтернаціоналізм випливає з самого характеру, самої суті визвольної боротьби революційного робітничого класу. У робітничому русі справді національні ідеї, підкреслював Ф. Енгельс, одночасно є і справді інтернаціональними⁸.

У нових історичних умовах В. І. Ленін розвинув марксистське положення про діалектичну єдність національних та інтернаціональних інтересів пролетаріату в його боротьбі за соціалістичну революцію. Він неодноразово підкреслював, що завдання соціалістичної революції вимагають боротьби проти національної замкнутості, відособленості, за врахування цілого і загального, за підпорядкування інтересів часткового інтересам загального⁹. Володимир Ілліч розглядав єдність національного та інтернаціонального не як механічну рівновагу двох сторін, а як органічну їх взаємодію, за якої провідна і визначальна роль належить інтернаціональному. Але визнання підпорядкованості (безумовно, за певних конкретних умов) національних інтересів пролетаріату тієї чи іншої країни інтернаціональним, тобто загальним, корінним, суттєвим, зовсім не означало для В. І. Леніна ігнорування національного.

⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Проводи і статті, т. 2, К., 1971, стор. 361.

⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 355.

⁹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 42.

«Успіхи в справі будівництва соціалізму,— говорив Л. І. Брежнєв на XXIV з'їзді КПРС,— багато в чому залежать від правильного поєднання спільного і національно-особливого в суспільному розвитку. Тепер ми знаємо не тільки теоретично, але переконалися й практично, що шлях до соціалізму, його головні риси визначаються загальними закономірностями, які властиві розвитку всіх соціалістичних країн. Знаємо ми також і те, що діяння загальних закономірностей виявляється в різних формах, які відповідають конкретним історичним умовам, національним особливостям. Не базуючись на загальних закономірностях, не враховуючи конкретно-історичної специфіки кожної країни, неможливо будувати соціалізм»¹⁰. Саме проти цих основоположних принципів марксистсько-ленінської теорії виступають ідеологи антикомунізму та праві і «ліві» ревізіоністи. Вони намагаються протиставити загальні закономірності революції та соціалістичного будівництва національним особливостям даної країни, сконцентрувати увагу лише на специфічних, національних інтересах, відкидаючи інтернаціональні.

Праві ревізіоністи поширюють концепцію, автори якої перевертають суть закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму, не враховують співвідношення їх загальних рис і особливостей, абсолютизують відмінності у становленні нового суспільного ладу, обстоюють множинність «моделей» соціалізму. «Ліві» ревізіоністи, навпаки, механічно уніфікують форми переходу до соціалізму, заперечують існування специфічних особливостей його будівництва в різних країнах. Однак і ті й інші намагаються заперечити наявність загальних закономірностей будівництва соціалізму, зосереджують основну увагу на таких «національних особливостях», які насправді не мають нічого спільного з соціалізмом.

Нині однією з наймодніших є ревізіоністська теорія національних «моделей» соціалізму («гуманного соціалізму», «демократичного соціалізму», «соціалізму з людським обличчям», «ринкового соціалізму» і т. п.). Прибічники цієї теорії протиставляють її єдиній «моделі» соціалізму, яку вони ототожнюють з радянською «моделлю», що придатна нібито лише для підготовки матеріальних умов соціалізму, а не для самого соціалізму. На такій правоопортуністичній платформі перебуває, зокрема, Р. Гароді, виключений за фракційну діяльність з лав Французької компартії. У своїх писаннях він зводить наклепи на соціалізм «радянського зразка», силкуючись довести його непридатність для розвинутих капіталістичних країн. Що ж викликає особливий гнів Гароді? Державна власність на засоби виробництва, централізоване планування, керівна роль комуністичної партії, тобто саме ті компоненти, які є основою загальних закономірностей будівництва соціалізму. Яку ж альтернативу пропонує цей ревізіоніст? Державну власність на засоби виробництва він пропонує замінити груповою, плановий розвиток економіки — механізмом, що спирається на стихійний ринок. Замість керівництва революційною боротьбою комуністична партія, на думку Гароді, повинна виконувати функції лише «ідеологічної» сили.

Близька до ревізіоністських концепцій різних «моделей» соціалізму антимарксистська теорія плюралізму, в якій заперечення загальних закономірностей будівництва соціалізму «пов'язується» з курсом на роз'єднання комуністичних партій і країн соціалістичної співдружності. Саме з цих позицій виступав австрійський ревізіоніст Е. Фішер. У своїх опусах, пройнятих отрутою антирадянщини, цей колишній марксист прикривав свою зраду фальшивим прапором «обновленого» або «демократичного соціалізму», ідеалом політичного життя якого проголошу-

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 6.

вав партійний плюралізм¹¹. Проповідь «особливого шляху» до соціалізму, що відкидає деякі головні загальні закономірності революції і соціалістичного будівництва, привела Фішера в болото опортунізму.

Концепцію плюралізму протягує група югославських філософів, об'єднаних навколо загребського журналу «Праксіс». Активний діяч цієї групи П. Враницький «обґрунтував» «особливу концепцію в марксизмі», яку він називає «інтегральним марксизмом». Її автори намагаються об'єднати марксизм і ревізіонізм, довести можливість існування різних варіантів марксизму і «моделей» соціалізму залежно від специфіки країни, розглядають національні особливості поза зв'язком із загальними закономірностями розвитку світової соціалістичної революції. Ці антимарксистські положення підтримали деякі учасники міжнародного симпозиуму «Ленін і сучасність», що відбувся у травні 1970 р. в Загребі.

Як відомо, комуністичні та робітничі партії вже давно розв'язали питання про одно- і багатопартійні системи соціалістичного суспільства. Яка система — одно- чи багатопартійна — існуватиме в тій або іншій країні, що вступила на шлях будівництва соціалізму, і який характер багатопартійності, залежить від конкретно-історичних умов, місця, часу і насамперед від співвідношення класових сил усередині країни, а також від міжнародної обстановки. Так, у СРСР, Румунії, Угорщині склалася однопартійна система, а в НДР, ЧССР, Польщі, Болгарії — блоки комуністів з іншими партіями. Однак у всіх соціалістичних країнах керівну роль відіграють комуністичні та робітничі партії¹².

Спроби гальванізувати опортуністичні концепції так званих «національних форм» і «поліваріантних різновидностей» марксизму, протиставити національні особливості загальним закономірностям зустрічають рішучу відсіч з боку марксистсько-ленінських партій. У зв'язку з цим великий інтерес становить діяльність Угорської соціалістичної робітничої партії, про яку на Загальноугорській конференції з питань агітації, пропаганди і культури (24—25 січня 1973 р.) розповів член Політбюро, секретар ЦК УСРП Д. Ацел¹³.

В міру розвитку світової системи соціалізму окремі специфічні національні інтереси різних народів будуть зливатися з інтернаціональними, інші ж — відпадуть і зміняться новими. Отже, правильне співвідношення національних та інтернаціональних інтересів, їх органічне поєднання, вільний розвиток тих та інших характерні для будівництва соціалістичного суспільства¹⁴.

Яскравим свідченням братерської дружби і співробітництва комуністичних та робітничих партій, народів країн соціалістичної співдружності служать відносини між КПРС і ПОРП, СРСР і ПНР, про що переконливо свідчить й недавній візит до ПНР Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. Визначальну роль у неухильному розвитку процесу інтернаціонального зближення народів двох країн відіграє співробітництво між КПРС і ПОРП, яке дає змогу збагачувати новим змістом братерський союз радянського і польського народів.

«На основі спільності класових і національних інтересів, — говорив Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек при врученні йому ордена Лені-

¹¹ «Stern», 1969, № 49, стор. 144.

¹² Докладніше про це див. Э. А. Баграмов. Назв. праця, стор. 41—54; К. И. Зародов. Назв. праця, стор. 136—137; Д. В. Метелица. Национализм в идеологической борьбе, М., 1971, стор. 24—46.

¹³ Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás, 1973, január 24—25, стор. 28.

¹⁴ Докладніше див. Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях, стор. 394—436.

на,— обидві наші партії побудували дружбу наших народів і розгорнули союзницьке братерське співробітництво наших держав в усіх галузях. Відносини між ПОРП і КНРС, між Польщею і Радянським Союзом стали чудовим прикладом практичного втілення пролетарського інтернаціоналізму... Саме тому, що ми хочемо прогресу нашої країни, ми поєднуємо наш патріотизм з інтернаціоналізмом. У нерозривній єдності патріотизму та інтернаціоналізму виявляється сьогодні не тільки об'єктивна спільність інтересів трудящих усіх народів. У ній — головна запорука мирного майбутнього всіх народів і розв'язання пекучих проблем сучасності»¹⁵.

Водночас там, де притупляється пильність, де комуністи недооцінюють необхідність класового підходу до суспільних явищ, підступи імперіалістів та їх агентури дають певні результати: активізуються правоопортуністичні і навіть відверто антисоціалістичні елементи, посилюються націоналістичні настрої.

Отже, незважаючи на багатоликість різних правоопортуністичних концепцій, суть їх єдина: під маскою розвитку марксизму, прикриваючись гучними фразами борців за «справжній» марксизм, здійснити ревізію його основних принципів, створити замість начебто «спотвореного» соціалізму його нові, «кращі» моделі. Тому міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 р. вказала на важливість викриття псевдосоціалістичного забарвлення націоналістичних поглядів, розкриття їх класової суті, протиставлення їм марксистсько-ленінського розуміння пролетарського інтернаціоналізму.

Націоналістичні настрої в комуністичних і робітничих партіях проявляються і в гіпертрофічному вип'ячуванні національних особливостей, абсолютизації специфічних рис якоїсь однієї форми соціалізму, в намаганні видати свою «модель» його будівництва за загальнообов'язковий зразок. Подібні псевдореволюційні концепції, які нав'язують «ліві» ревізіоністи всьому комуністичному і робітничому руху, суперечать марксистсько-ленінському вченню про діалектичну єдність загальних закономірностей і місцевих особливостей, правильному співвідношенню національних та інтернаціональних інтересів.

«Ліві» екстремісти, особливо маоїсти, зводять у принцип розбіжності в комуністичному і робітничому русі, пояснюючи їх тенденції до поглиблення диференціацією світового революційного процесу, виступають проти принципів пролетарського інтернаціоналізму як нібито застарілого, такого, що не відповідає новим національним умовам і завданням¹⁶. Проти марксистсько-ленінського вчення про діалектику загального і особливого, національного та інтернаціонального найактивніше виступають керівники Комуністичної партії Китаю. Маоїсти проводять націоналістичну розкольніцьку діяльність у світовому комуністичному русі, намагаючись вбити клин між соціалістичними країнами, залучити на свій бік окремі загони комуністів. Як і раніше, особливі зусилля пекінські розкольніки спрямовують проти КНРС, силкуються дискредитувати політику Радянського уряду, підвести «теоретичну базу» під ворожий нашої країні курс, в основі якого лежать гегемоністські претензії.

Вже тривалий час націоналізм і шовінізм є основою політичного курсу Мао, який керівництво КПК намагається нав'язати комуністичному руху.

¹⁵ «Радянська Україна», 12 травня 1973 р.

¹⁶ Див. матеріали теоретичної конференції, організованої 5—7 квітня 1972 р. у Празі редакцією журналу «Проблемы мира и социализма»: «Диалектика национального и интернационального в мировой социалистической системе». — «Проблемы мира и социализма», 1972, № 7, стор. 10—36.

Ще на початку 50-х років, як свідчать зарубіжні джерела, Мао силкувався «врівноважити» радянський вплив у Китаї американським. За словами американського китаєзнавця професора коледжу «Хантер» Дональда С. Загорія, після закінчення другої світової війни Мао і деякі керівники КПК неодноразово натякали американським представникам у Китаї на те, що «вони (китайці.— С. М.) заінтересовані у встановленні зв'язків із Сполученими Штатами, зв'язків, які були б противагою їх відносинам з Москвою»¹⁷. Такий добре інформований політичний діяч США, як сенатор У. Фулбрайт, у статті «Роздуми: в полоні у страху», опублікованій у журналі «Нью-Йоркер», відверто вказує, що в той час Мао та його поплічники «були готові вести з нами справи або домовлятися з нами», але «ідеологічні шори» президента Трумена начебто закрили ці можливості, «залишивши нас без корисної інформації та багатообіцяючих можливостей»¹⁸.

Висунувши свій особливий курс внутрішньої та зовнішньої політики, що насправді означає відхід від марксизму-ленінізму і суперечить принципам пролетарського інтернаціоналізму, основним закономірностям будівництва соціалістичного суспільства, пекінські лідери розгорнули шалену націоналістичну антирадянську пропаганду. Від полеміки з керівниками різних компартій вони перейшли до розкольніцької підривної діяльності, намагаючись протиставити одна одній революційні сили сучасності. Від згортання зв'язків з соціалістичними країнами до ворожих дій проти них — такий шлях пекінських розкольніків. Маоїсти відкидають тезу, вироблену на міжнародних нарадах комуністичних і робітничих партій, про те, що світова соціалістична система є вирішальним фактором світового революційного процесу. Заперечуючи існування соціалістичної співдружності, а, отже, й роль світової системи соціалізму як вирішальної сили в антиімперіалістичній боротьбі, пекінські розкольніки висунули фальшиву тезу про поділ світу на так звані «наддержави» і малі країни, поставивши на одну дошку соціалістичні і капіталістичні країни. На словах закликаючи боротися проти «наддержав» — СРСР і США, на ділі китайське керівництво веде боротьбу проти Радянського Союзу і соціалістичної співдружності. Для цього воно посилено пропагує горезвісну концепцію «опори на власні сили», яка привела Китай до ізоляції від країн соціалістичної співдружності, до повного ігнорування інтернаціональних і національних інтересів китайського народу. Цим же розкольніцьким цілям підпорядковані й спроби маоїстів підтримати націоналістичні елементи в різних комуністичних партіях, підштовхнути їх до якихось «національних форм» комунізму. Саме тут, на шляхах ревізії марксизму-ленінізму, відмови від принципів пролетарського інтернаціоналізму, маоїзм зникає з опортуністичними течіями всіх мастей¹⁹.

Буржуазних ідеологів ніскільки не хвилюють «антикапіталістична» лайка або комуністичні вивіски лідерів Китаю, навіть якщо останні прикриваються «лівою» і ультрареволюційною фразою. Ревізіоністи підтримують будь-яку течію, що називає себе комуністичною, коли вона виступає проти марксизму-ленінізму як інтернаціонального вчення, проти КПРС та єдності комуністичного і робітничого руху. Саме цю націоналістичну, гегемоністську політику маоїстського керівництва схвалюють імперіалістичні кола.

Основою відкритого загравання керівників КНР з міжнародним імперіалізмом є антирадянщина — головний стрижень зовнішньополі-

¹⁷ "Washington Post", 7 вересня 1972 р.

¹⁸ "New Yorker", 8 січня 1972 р.

¹⁹ «Правда», 5 вересня 1972 р.

тичного курсу маоїстів. Фарисейські розглагольствування про загрозу малим і середнім країнам з боку «наддержав» — це, насправді, лише прикриття для виправдання будь-якого союзу і будь-якої змови, спрямованих проти СРСР. Але спроби надуманими доказами, безпринципним угодовством з імперіалізмом підмінити класову боротьбу між двома соціальними системами, поставити під сумнів єдність національних та інтернаціональних інтересів пролетаріату не можуть нікого ввести в оману. Генеральний секретар Італійської комуністичної партії Е. Берлінггер у своєму виступі на XIII з'їзді ІКП підкреслював, що «найтяжчу відповідальність взяв би на себе той, хто всередині або поза комуністичним рухом захотів би пристосуватися до цієї гри, яка ризикує створити серйозну загрозу для справи миру у всьому світі»²⁰.

Отже, різниця між правим і «лівим» ревізіонізмом дедалі більше стирається. За зовнішньою протилежністю політичних лозунгів криється спільність обох течій. Коли обстановка загострюється і внаслідок цього ідейні позиції прояснюються, як правий, так і «лівий» опортунізм ведуть боротьбу проти інтернаціоналістської політики комуністичних партій.

У сучасних умовах особливо важливого значення для комуністичних і робітничих партій набуває питання про правильне поєднання національних та інтернаціональних завдань. Поза боротьбою за вирішення національних проблем, у відриві від нагальних інтересів робітничого класу і всіх трудящих кожної країни не може бути й мови про виконання партією своїх інтернаціональних обов'язків. У той же час успішне здійснення національних завдань неможливе без активної участі кожного загону комуністичного руху у вирішенні загальних проблем.

Немає і бути не може об'єктивних підстав для появи антагонізму між національними та інтернаціональними завданнями комуністичної партії, якщо вона перебуває на марксистсько-ленінських позиціях. Суперечності і колізії з'являються тоді, коли починається відхід з цих позицій у бік буржуазного націоналізму, коли проблеми світового розвитку намагаються розглядати крізь призму вузьконаціональних інтересів. При цьому слід мати на увазі, що опортунізм не обов'язково проявляється в запереченні принципів інтернаціоналізму. Люди, які поділяють націоналістичні погляди, на словах, як правило, виступають за інтернаціоналізм, а на ділі зводять його до формального визнання принципів «самостійності» і «рівноправності». Тому одностороннє підкреслювання «автономії» та «незалежності» партій інколи виглядає як прихована полеміка проти тих братніх партій, які активно і послідовно відстоюють принципи пролетарського інтернаціоналізму, проводять курс на зміцнення єдності комуністичного руху, всебічних зв'язків з КПРС.

Важливість поєднання загальнонаціонального і національно-специфічного з особливою силою була підкреслена на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р. «Ефективність політики кожної комуністичної партії,— вказувалося в Основному документі Наради,— залежить від її успіхів у своїй країні і від успіхів інших братніх партій, від ступеня їх співробітництва. Кожна Комуністична партія відповідальна за свою діяльність перед своїм робітничим класом та народом і водночас — перед міжнародним робітничим класом. Національна та інтернаціональна відповідальність кожної комуністичної і робітничої партії нероздільні. Марксистсько-ленінці є одночасно і патріотами,

²⁰ «L'Unita», 14 березня 1972 р.

і інтернаціоналістами, вони відкидають і національну вузькість, і заперечення або недооцінку національних інтересів, і тенденцію до гегемонізму»²¹.

Принципи пролетарського інтернаціоналізму — основа, на якій ґрунтуються взаємовідносини між марксистсько-ленінськими партіями та між світовим комуністичним і робітничим рухом. Їх значення для теоретичної та практичної діяльності комуністичних і робітничих партій полягає в тому, що сьогодні особливо гострою стала проблема єдності дій всіх антиімперіалістичних сил. Ця єдність досягається спільними діями при вирішенні загальних завдань, у процесі дво- та багатосторонніх зустрічей між делегаціями різних партій, товариського обміну думками, взаємного вивчення досвіду.

Розвиток подій після міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р. повністю підтвердив правильність і життєвість висунутої нею програми антиімперіалістичної боротьби, своєчасність висновків про необхідність зміцнення єдності комуністичних партій. Протягом 4 років, що минули відтоді, у багатьох країнах значно посилюється революційне крило робітничого руху, яке очолюють компартії, відбувається процес дальшого зближення комуністичного і національно-визвольного рухів і розвитку їх ідеологічних контактів. Значно зміцніла політична та ідейна єдність світового комуністичного руху. Помітно підвищився рівень ідеологічної роботи марксистсько-ленінських партій. За цей час відбулося більше 20 міжнародних теоретичних конференцій, наукових сесій і симпозіумів, на яких обговорювалися актуальні питання марксистсько-ленінської теорії та антиімперіалістичної боротьби. Важливу роль у цьому відіграли двосторонні, регіональні та міжнародні зустрічі і наради делегацій комуністичних партій.

Комуністичні і робітничі партії вважають, що шлях до соціалізму, його основні риси визначаються загальними закономірностями розвитку більшості країн. «Ми переконані, — говорив на XXIV з'їзді КПРС Генеральний секретар Компартії Чилі Луїс Корвалан, — більше, ніж будь-хто, що соціалістична революція має свої загальні закономірності, які не можна обійти. Разом з тим кожна революція має властиві лише їй характерні риси, які також слід суворо враховувати»²². Керуючись цими принципами, Комуністична партія Чилі виступила організатором створення широкої коаліції народних сил, які прагнули радикально перебудувати суспільний лад і досягли в цьому напрямі великих успіхів. Досвід чилійських комуністів наполегливо вивчають інші латиноамериканські компартії, щоб виробити такі лозунги, форми боротьби, які дали б змогу з врахуванням специфіки кожної країни об'єднати всі творчі зусилля народів, вишукати можливості для прискорення революційного процесу в цьому районі земної кулі.

Не відступаючи від своїх ідейних позицій, комуністи Франції, Італії, ФРН та інших розвинутих капіталістичних країн також прагнуть активізувати боротьбу за єдність дій робітничого класу, виробити нові форми масової роботи. Перших успіхів досягли французькі комуністи. Зокрема, ФКП розробила програму створення демократичного уряду народної єдності, який повинен замінити владу монополій.

Марксистсько-ленінці добре розуміють, що відносини, основані на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, не складаються автоматично. Як показує життя, для цього необхідна цілеспрямована політична

²¹ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий, Москва, 1969, Прага, 1969, стор. 41.

²² XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 березня — 9 квітня 1971 року. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 395.

та ідеологічна робота комуністичних партій. «Природа і суть комунізму такі,— зазначав Л. І. Брежнев,— що комуністичний рух спроможний правильно, не ущемляючи самостійності і незалежності, розв'язати питання, які стоять як перед кожним національним загоном, так і перед рухом в цілому. Пролетарський інтернаціоналізм і правильно зрозумілі національні особливості та інтереси невіддільні від відповідальності і прав партій»²³.

КПРС перебуває в перших лавах тих, хто наполегливо і послідовно бореться за інтернаціональну єдність комуністичного руху, проти національної виключності та великодержавного гегемонізму. Радянський Союз виступає активним поборником згуртування і співробітництва країн соціалістичної співдружності, в яких успішно здійснюється правильне поєднання інтересів кожного і загальних інтересів. У сучасних умовах необхідність згуртування і найтіснішого співробітництва соціалістичних країн не тільки не зменшилася, а, навпаки, зросла. «Єдність, співробітництво, спільні дії потрібні нам тепер,— підкреслював Л. І. Брежнев,— насамперед для того, щоб швидше й ефективніше розв'язувати завдання розвитку соціалістичного суспільства і будівництва комунізму. Єдність, згуртованість, співробітництво потрібні нам і для того, щоб якомога успішніше відстоювати і зміцнювати такий необхідний усім народам мир, закріплювати розрядку міжнародної напруженості, давати дійову відсіч будь-яким агресивним вилазкам імперіалізму, будь-яким спробам ущемити інтереси соціалізму»²⁴.

Великим внеском у колективні зусилля комуністичних партій щодо втілення в життя платформи єдиних дій в антиімперіалістичній боротьбі, розробленої міжнародною Народою 1969 р., стала програма, намічена XXIV з'їздом КПРС, діяльність нашої партії по її реалізації. Радянські комуністи із задоволенням підкреслюють той факт, що братні партії схвалюють і підтримують класовий зміст міжнародної політики КПРС. «Як і раніше,— підкреслюється в постанові квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК нашої партії,— КПРС твердо проводитиме у протиборстві з імперіалізмом, в усій своїй міжнародній політиці соціалістичний, ленінський курс, подаватиме підтримку народам, які відстоюють своє право на незалежність і соціальний прогрес. Послідовно виступаючи за політичну й ідейну згуртованість комуністичного руху на принципах марксизму-ленізму, ЦК КПРС висловлює готовність разом з братніми партіями брати участь у здійсненні конкретних ініціатив, спрямованих до цієї мети»²⁵.

Нині в діяльності більшості комуністичних партій дедалі виразніше виявляється прагнення до єдності в світовому масштабі. Ця тенденція впливає з самої суті класової боротьби, відображає глибокий зміст всесвітньо-історичної визвольної місії робітничого класу. З часу зародження комуністичний рух має яскраво виражений інтернаціональний характер. Під прапором пролетарського інтернаціоналізму він здобув історичні перемоги. У згуртуванні та єдності — його майбутнє.

²³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 416—417.

²⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 30.

²⁵ «Радянська Україна», 28 квітня 1973 р.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ І ЗАВДАННЯ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Вивчення історичного минулого має не тільки науково-пізнавальне і політико-виховне, а й практичне значення. В практиці соціалістичного будівництва ми не можемо бути байдужими ні до тих пережитків старовини, які стоять на перешкоді нашому рухові вперед, ні нехтувати позитивні надбання минулих століть. Останнє стосується як духовної, так і матеріальної культури.

В останні десятиліття радянськими дослідниками зроблено помітний крок уперед в справі створення і видання значної кількості цінних монографій, присвячених різним проблемам феодальної доби на Україні. З'явилося багато нарисів і статей, автори яких ознайомили громадськість як з результатами своїх досліджень, так і з своїми гіпотезами, задумами, пропозиціями.

Велику роль у підвищенні наукового рівня історичних досліджень відіграли рішення з'їздів КПРС, Тези ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, до 300-річчя возз'єднання України з Росією та ін. Допомогли і допомагають історикам дискусії на сторінках журналів, на симпозіумах, нарадах, присвячені питанням генези капіталізму, соціальної природи мануфактури, «другого видання кріпосництва» у Східній Європі, характеру та історичному значенню антифеодальних рухів та ін.

Але, незважаючи на всі досягнення, останнього часу в працях деяких істориків трапляються й серйозні недоліки. Поряд з правильними висновками, зробленими внаслідок творчого застосування марксистсько-ленінської методології, були висловлені й необґрунтовані, суб'єктивістські твердження. Останні дуже часто є результатом некритичного підходу до першоджерел, механічного запозичення неправильних положень, нехтування наукових методів роботи, а то й безперечних досягнень нашої науки. Останнім часом були видані книжки і статті, автори яких відмовилися від класового підходу при розгляді й оцінці важливих явищ нашого минулого, зокрема історії Запорізької Січі, взаємин українського народу з іншими народами тощо. Трапляються випадки ідеалізації окремих діячів — князів, магнатів, вищих церковників. Бувають випадки однобічного висвітлення явищ, фактів, небажання розглядати об'єкт дослідження в широких і складних взаємозв'язках і взаємодіях. Усе це дезорієнтує читачів і шкодить науковому прогресу.

В період розвинутого соціалізму, коли небувалими темпами зростають культурні інтереси і вимоги наших людей, на радянських істориків покладаються дуже важливі завдання. Це передусім стосується узагальнюючих праць першорядного наукового значення — наприклад багатотомної «Історії Української РСР», історії народного господарства, історії суспільно-економічної думки, історії культури, історії науки і техніки. Для їх створення є всі умови: потужна матеріальна база, досвідчені наукові кадри, кваліфікований допоміжний персонал. Разом з тим існують фактори, які затримують виконання цих відповідальних

завдань. До них відносяться брак спеціальних досліджень окремих важливих проблем, недоліки в організації наукової праці, недостатня, зокрема, координація зусиль істориків УРСР і кооперування їх з істориками братніх республік при розробці спільних проблем. До цього часу, наприклад, ще недостатньо використовується науковий досвід і енергія такого численного колективу, як професори й інші викладачі вузів, учителі середніх шкіл, працівники державних архівів, історичних і краєзнавчих музеїв, бібліотек та ін. Ще й тепер стикаємося з фактами, коли висококваліфіковані спеціалісти витрачають сили і час на допоміжні роботи, до того ж без застосування новітньої техніки. Всі ці недоліки в організації праці надзвичайно уповільнюють виконання плану досліджень.

Окремо треба підкреслити той прикрий факт, що історики не завжди враховують досягнення в сфері суміжних наук — філософії, літературознавства, мистецтвознавства, і навпаки. Це, наприклад, позначилося на працях, виданих у зв'язку з 250-річчям з дня народження Г. С. Сковороди. Мало хто з авторів при аналізі творчості Сковороди намагався простежити еволюцію його поглядів відповідно до певних історичних етапів, показати вплив на формування його світогляду тих чи інших соціальних явищ, а також ідей сучасних йому і попередніх мислителів.

Радянські вчені, в тому числі й українські, чимало зробили для дослідження окремих проблем доби феодалізму. Але потрібно зазначити, що й досі нема всебічної, хронологічно послідовної історії всіх без винятку галузей народного господарства. Легко зрозуміти, яку користь принесла б така праця радянському суспільству.

До числа актуальних проблем треба віднести Давньоруську державу і пов'язані з нею питання. Цій проблемі, як відомо, радянські історики присвятили чимало праць великої наукової вартості. Проте далеко не всі аспекти її розроблені рівномірно. Вивчаючи ранній етап розвитку феодалізму на Русі, слід, нам здається, зосередити увагу на селянській общині. Безумовно, справа ця дуже складна, перш за все, через відносну бідність письмових джерел. Тому треба ширше використати, з одного боку, дані археології, етнографії, фольклористики, з другого, — історико-порівняльний метод, співставляючи давньоруську общину з общинами інших слов'янських і неслов'янських народів. Без досконального вивчення селянської общини не можна належним чином розкрити процес класоутворення і виникнення держави у східних слов'ян. Лише дослідження общини — інституту, що дожив у своїх рештках до початку ХХ ст., — допоможе глибше і повніше висвітлити один з найскладніших періодів у історії безпосередніх виробників, найчисленнішого класу феодального суспільства — селянства.

Спеціальної уваги потребують питання утворення класу феодалів, формування органів державної влади, норм феодального права. Правда, цих питань дослідники частково торкалися при характеристиці діяльності великих князів київських. Але було б неправильно сказати, що всі сторони діяльності останніх висвітлені так, як слід; часто не враховується той факт, що кожний з князів був представником певного прошарку панівного класу — передового в даний період чи консервативного, зв'язаного з відсталими, примітивними формами господарства і такими ж методами експлуатації виробників. Консервативні елементи, наприклад, противилися посиленню великокнязівської влади, проведенню адміністративних реформ, ліквідації язичества і впровадженню християнства, розширенню економічних і культурних зв'язків з іншими країнами.

Не менш важливе значення має проблема взаємовідносин князів з давньоруськими містами. У цьому плані зроблено також мало. Найчастіше проблема розв'язується так, що складається враження, ніби всі міста з самого початку були в цілковитій залежності від місцевих або великих князів. А слід було б звернути увагу на те, що багато міст,— передусім ті, що виникли в дофеодальний період,— користувалися незалежністю. Такі міста протягом віків виробили свою власну систему самоврядування. Верховним органом влади там формально було віче. Діяльністю віча керували заможні елементи, в тому числі ті феодали, що були зв'язані з містом економічними та іншими інтересами. Віче обирало міську управу. Міста вперто боронили свою незалежність від князів. Але загальний соціально-економічний і політичний процес не сприяв їм: міста як осередки ремесла і торгівлі являли собою лише невеличкі острівці в аграрній економіці країни. Незважаючи на це, підкорення міст князями тривало довго, причому найбільш послідовними борцями за міські «вольності» були міські низи, в той час як верхи шукали компромісу з князями. Разом з тим навіть після визнання влади князя міста зберегли право, хоч і обмежене, на самоврядування, що мало певне значення для їх розвитку. Ми наголошуємо на цьому ще й тому, щоб ще раз показати всю складність і суперечливість розвитку феодалізму.

На всебічне дослідження заслуговує проблема суспільно-політичної думки в Київській Русі, ідеології взагалі, як панівного класу, так і народних мас. Ми не маємо жодної спеціальної праці, де розглядалася б еволюція язичницьких поглядів на Русі. Коли ж окремі автори й торкаються цього питання, то найчастіше вважають, що язичество у східних слов'ян законсервувалося на стадії докласового суспільства, тобто не виробило уявлень, котрі відбивали б нові соціальні умови — перемогу класових, в тому числі феодальних відносин. А виходячи з цього погляду, приходять до висновку, що такі «верховні» божества, як Перун, Даждьбог, Стрибог, були і до кінця залишилися божествами не певних верств, класів і класових груп, а всіх племен у цілому або окремого племені. Натомість слід було б звернути увагу на те, що язичеська релігія у східних слов'ян, принаймні в період Давньоруської держави, пройшла значну еволюцію. Таке верховне божество, наприклад, як Перун, перетворилося в представника й суворого, войовничого заступника виключно панівного класу. Інакше кажучи, модифікована язичеська релігія перенесла «на той світ» ті соціальні порядки, що вже сформувалися на землі.

Однак релігія, яка не обіцяла ніякої нагороди, ніякої розради, найменшого просвітку пригнобленим народним масам навіть на «тому світі», була вже мало придатна для нових історичних умов — суспільства з глибокими соціальними суперечностями, гострою класовою боротьбою. Передові представники панівного класу ще до київського князя Володимира приходили до висновку, що вигідніше відмовитися від свого привілейованого — до того ж дуже проблематичного — становища «на тому світі» заради забезпечення його на цьому світі. Ідеально це завдання розв'язувало християнство, яке обіцяло пригнобленому людові вічне блаженство і рівність прав «на тому світі» при умові повної покори своїм панам на землі. «У християнстві,— зазначав у цьому зв'язку Ф. Енгельс,— вперше була виражена... *рівність перед богом усіх людей*»¹. Багатоплемінній Давньоруській державі потрібна була така релігія, яка сприяла б об'єднанню племен, тобто була б міжплемінною, «космополітичною». Християнство якраз і було таким. Воно, за висловом

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 588.

К. Маркса і Ф. Енгельса, «звертаючись до всіх народів без різниці... стає *першою можливою світовою релігією*»². Отже, християнство у найкращий спосіб розв'язувало і це складне завдання.

Звичайно, ще багато інших проблем історії Київської Русі потребують більш глибокої розробки. Не доведено до кінця, наприклад, вивчення економічних, соціальних, політичних факторів, що сприяли утворенню єдиної Давньоруської держави, однієї з наймогутніших у тогочасному світі. Те ж саме треба сказати і про міжнародні зв'язки Давньоруської держави — проблему, яка останнім часом вивчається також українськими дослідниками. В той же час, на жаль, українські історики й досі не створили узагальнюючої праці, спеціально присвяченої Київській Русі.

Мабуть, найменше досліджено період феодальної роздробленості, хоч це дуже важлива доба в загальному історичному процесі — час дальшого розвитку економіки, соціальних відносин, матеріальної і духовної культури, час формування трьох братніх народів — російського, українського, білоруського на основі давньоруської народності і їхньої героїчної боротьби з зовнішніми ворогами — монголо-татарськими завоювальниками, німецькими рицарями тощо.

Цілий комплекс проблем пов'язується з становищем України під владою Литви і Польщі, з боротьбою українського народу за визволення від феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту. В центрі цього комплексу треба поставити проблему дальшого поглиблення суспільного поділу праці — розвиток ремесла, торгівлі, міст, виникнення й поширення фільваркового господарства, а також органічно пов'язані з цим питання зародження мануфактури, складання українського національного ринку, формування української нації, соціального складу і ролі братств у визвольному русі й т. д.

В нашій літературі значна увага приділялася вивченню визвольного руху на Україні в XVI—XVII ст. Разом з тим при трактовці окремих проблем дослідники найчастіше спинялися на загальнонародному характері цього руху і менше розробляли соціально-політичні програми, з якими виступали окремі класи і класові групи. Так, з одного боку, підкреслювалася видатна роль князя К. К. Острозького (1526—1608) і так званого Острозького гуртка в боротьбі проти насильницького окатоличення українського народу, в розвитку освіти, культури взагалі. З другого, майже не зверталось уваги на те, що К. К. Острозький був главою української магнатсько-князівської, аристократичної опозиції, яка дотримувалась украй поміркованих, консервативних соціально-політичних поглядів. Вона не виступала проти влади панської Польщі на Україні, більше того — була прихильницею аристократичного державного устрою Польщі; єдине, до чого вона прагнула, — це розширення адміністративної і культурно-релігійної автономії України в складі Польщі; до того ж, що треба підкреслити, домагалася цього лише легальними засобами: поданням петицій королю, сейму, сенату, літературною і видавничою діяльністю. Крайня ступінь поміркованості аристократичної опозиції і компроміс з польськими магнатами пояснюються головним чином страхом перед посиленням антифеодального руху народних мас.

Тенденція українських можновладців до компромісу з польськими магнатами зумовлювалася ще й тим, що і ті, і другі виступали проти різкого розширення середнього і дрібного шляхетського землеволодіння, бо таке розширення, перш за все, було зв'язане з зазіханням шляхти на великі земельні володіння.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 302.

Заслугує на увагу й те, що магнатсько-князівська опозиція на чолі з князем Острозьким прагнула створити таку федерацію удільних українських, польських і російських князівств, де, з одного боку, влада належала б аристократії, а з другого,— де переважали б православні князівства. Острозький, як відомо, підтримував тісні зв'язки з князем А. Курбським й іншими представниками російської боярсько-князівської опозиції Івану Грозному. Однак соціально-політична програма аристократичної опозиції вже не відповідала повій добі, ставала анахронізмом. Все це також спонукало до угоди з польськими магнатами, до зради національних інтересів. На кінець 30-х років XVII ст. майже всі українські магнати, в тому числі й Острозькі, й чимало православних прелатів перейшли в унію або католицизм й ополячилися.

На зміну магнатсько-князівській опозиції владі панської Польщі на Україні йшла шляхетсько-старшинська. Остання посилювалася разом з зміцненням економічного становища середнього і дрібного українського шляхетства й козацької старшини. Ці верстви прагнули встановити на Україні свою неподільну владу шляхом ліквідації магнатського землеволодіння як польського, так і українського, посилити феодальну залежність селян і т. д. Вони не відкидали, так би мовити, легальних, сеймових форм боротьби, але й не задовольнялися ними. Представники шляхетсько-старшинської опозиції дедалі частіше намагалися використати в своїх класових цілях зростаючий визвольний рух українського народу, захопити керівництво ним. Серед них було ще чимало таких, що вважали можливим здійснити свої плани, бодай частково, не пориваючи остаточно з Польщею.

Однак реальна дійсність руйнувала ці надії, і число прихильників такої програми меншало. Натомість зростало, і досить швидко, число тих, хто здійснення своїх цілей пов'язував з Російською централізованою державою. Більше того, на російське самодержавство свої надії покладала,— що іноді забувають,— також середня й дрібна польська шляхта, яка виступала проти засилля магнатів. З серпня 1574 р. в зв'язку з виборами короля у Польщі папський нунцій Лаурео повідомляв Ватикан: «Тепер вважають, що за винятком вельмож, які... ніколи не захочуть в королі такого могутнього сусіда (Івана Грозного.— *В. Г.*), більша частина народу (шляхетства.— *В. Г.*) легко погодиться на обрання московського царя». Лаурео пояснив і причину цього: «Московського царя бажає вся нижча шляхта, як польська, так і литовська (українська і білоруська.— *В. Г.*), вона, прагнучи визволитися од залежності від магнатів, усіма засобами піклується про обрання ого»³.

В той же час на Україні зростала й опозиція народних мас — селянства, козацтва, міщанства, яка докорінно відрізнялася від шляхетсько-старшинської, не кажучи вже про магнатсько-князівську. З кінця XVI ст. на Україні прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань (Косинського, Наливайка, Тараса, Павлюка, Острянина і Гуні). Народні маси виступали не лише проти влади панської Польщі, а й за знищення феодально-кріпосницьких порядків на Україні, боролися як проти польських, так і українських світських і духовних феодалів.

Протягом останніх десятиліть створено низку цінних праць, присвячених такій першорядній проблемі, як Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Однак і тут ще залишилося чимало невивченого. Це стосується, наприклад, соціальної політики гетьманського уряду, передусім у селянському питанні,

³ «Журнал Министерства народного просвещения, 1862 г., серпень, ч. ССXXII, стор. 214.

суперечностей у середовищі правлячої верхівки, а також ролі міст і міщанства у визвольному русі, допомоги Україні з боку Росії й т. д. Визвольна війна, як відомо, як і всі народні повстання XVI — першої половини XVII ст., позначилася примітним явищем — масовим показанням людності.

Проблема козацтва — його соціальної природи і ролі в минулому нашої країни — належить до центральних питань історії феодальної доби. Тут же треба підкреслити, що між козацтвом — українським і російським — перших століть його існування, коли воно боролось проти феодально-кріпосницького гніту, і пізнішим, реформованим козацтвом XIX — початку XX ст., перетвореним у замкнутий привілейований стан, у знаряддя політики царизму, є принципова різниця. Козацтво одночасно виникло в Росії і на Україні в другій половині XV ст. Показання як нове соціальне явище виражало прагнення покріпачених або покріпачуваних селян звільнитися від феодальної залежності, стати вільними продуцентами, взагалі вільними людьми шляхом виходу на незалюднені, або мало залюднені, південно-східні окраїни. На Дону, в Середньому Подніпров'ї, на Запоріжжі з'явилися козацькі общини і союзи общин, своєрідні козацькі «республіки».

Польські шляхетські історики пов'язували появу козацтва з діяльністю польських і українських магнатів. Вони, наприклад О. Гваньїні, зображували справу так, ніби магнати Лянцкоронські, Вишневецькі, Ружинські та інші набирали «козацькі» загони, оголошували себе гетьманами і «козакували» в Дикому Полі⁴. Українських старшинських літописців XVII—XVIII ст., що прагнули довести право козацької старшини на дворянські привілеї, така «концепція» не задовольняла. За їх словами, козаки (під козаками в даному разі вони розуміли старшину) — це нащадки стародавніх шляхетних вояків, рицарів. Як писав, скажімо, Григорій Грабянка, козаки «бяху... от воинского чина отдревле и мечем упражняхуся, а не роботним игом»⁵. До цього погляду наближався анонімний автор «Истории Русов». В полеміці з польськими шляхетськими авторами він рішуче протестував проти їх твердження, що козаки «набирались из разной вольницы или сволочи»⁶, тобто були вихідцями з простого народу. В найбільш розвинутій формі погляд на козацтво, передусім на запорізьке, як на своєрідний рицарсько-чернецький орден, пробував обстоювати А. Скальковский (1808—1899)⁷. На Запоріжжі, твердив він, існувала колективна власність на майно і повна рівність. Але, треба зазначити, охочих вірити йому навіть в його часи було мало. Серед тих, на кого концепція Скальковського справила вплив, був Д. І. Яворницький. «Запорізька община,— писав він,— доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому, ні в середньому, ні в новому віках: пануюче тут начало рівності проходило всюди: під час загальних зборів.., при розподілі майна і в приватному житті»⁸. Твердження Д. Яворницького, які так ідеалізували сувору дійсність і стояли в повній суперечності з численними історичними джерелами, зустріли критику навіть з боку деяких тогочасних буржуазних авторів. Однак погляди Д. Яворницького вплинули на деякого з пізніших істориків*.

⁴ Guagnino. O kozakach nizowych, które pospolicie zaporozskimy zowiemy, 1611, стор. 31—35.

⁵ Летопись Григория Грабянка, К., 1854, стор. 15—18.

⁶ История Русов или Малой России, М., 1876, стор. 18.

⁷ А. Скальковский. История Новой Сечи, ч. 1, Одесса, 1885, стор. 75—83.

⁸ Д. И. Яворницкий. История запорожских козаков, т. 1, Спб., 1892, стор. 189—190.

* Пізніше Д. Яворницький став де в чому відходити від своїх хибних позицій.

У дворянській і буржуазній історіографії козацтва ми знайдемо і зовсім протилежні твердження. В зв'язку з тією роллю, яку відігравали трудові верстви козацтва в визвольному антифеодальному русі народних мас XVI—XVIII ст., російські царі й польські королі намагалися ліквідувати козацтво. Але це, скажімо в Росії, стало можливим лише після придушення Селянської війни 1773—1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова, і то тільки в своєрідній формі: Запорізька Січ і Волзьке козацьке військо були ліквідовані, а Донське і Яїцьке (перейменоване в 1775 р. царизмом на Уральське) докорінно реформовані: заборонено приймати втікачів у козаки, козацька старшина здобула офіцерські ранги й дворянство, перетворившись на поміщиків, скасовано традиційні форми козацького самоврядування. Дворянські автори цього часу старалися виправдати репресивну політику уряду щодо трудового російського і українського козацтва, намагання царизму поширити кріпосницькі порядки на нові території, в тому числі на козацькі області, і таким способом консолідувати феодальний лад у всій державі. Офіційний, придворний історіограф часів Катерини II Г. Ф. Міллер, наприклад, виправдував зруйнування Запорізької Січі і ліквідацію запорізького козацтва тим, що запорожці, мовляв, — це, попросту кажучи, збігли від своїх поміщиків українські, а також російські й інші селяни. «Все их войско совершенно,— писав він,— собирается по подговору и обману из Малороссии... и... польских мест», — причому притулок на Запоріжжі давали «не только Малороссиянам, но (и) Великороссийским... беглецам». Через те, пояснював Міллер, запорожців, — а заодно, зрозуміло, і рядових російських козаків, — треба розглядати як нелегальний елемент, як збиранину: «всякого... взброду людей всех языков, всех вер..., без всякого письменного свидетельства»⁹, до того ж, як запеклих ворогів панівного класу кріпосників, як підбурювачів селянських повстань. Ворожі щодо трудового козацтва тези Міллера були розвинуті його сучасником генералом О. Рігельманом. Рігельман рішуче виступав проти тих авторів, які вважали козаків одвічно вільними людьми, а не збіглими кріпаками. Він полемізував з «пустым мнением» тих, які «хотят себе усиленно представить, яко бы (козаки)... были подлинно... вольные и ни к кому принадлежащие»¹⁰.

Значний внесок у розуміння соціальної природи і історичної ролі трудових мас російського й українського козацтва зробили великі революціонери-демократи О. Герцен, В. Белінський, Т. Шевченко, М. Чернишевський, М. Добролюбов. Революціонери-демократи підкреслювали, що маси козацтва вийшли з народу, що козаки були міцно зв'язані з народом, разом з ним виступали проти кріпосницького і національного гніту і не раз очолювали його боротьбу. В своєму відомому відзиві на «Тараса Бульбу» В. Белінський зазначив: «Какие краски, яркие и ослепительные! И какая поэзия, энергическая, могучая, как эта Запорожская Сечь, «то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы, откуда разливается воля и козачество на всю Украину»¹¹. На думку М. Г. Чернишевського, боротьба, яку цілі століття вело трудове козацтво проти феодалів, відповідала інтересам покріпачених мас усіх народів, у тому числі й польського. Так, оцінюючи роль покозачених народних мас у Визвольній війні 1648—1654 рр., М. Г. Чернишевський підкреслив: «Полное торжество казаков для самой Польши было бы

⁹ Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, М., 1846, стор. 54—55, 39.

¹⁰ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана, ч. I, М., 1847, стор. 3.

¹¹ В. Г. Беллинский. Собрание сочинений в трех томах, т. I, М., 1948, стор. 144—145.

облегчением, потому что казаки хотели и в самой Польше искоренить те гражданские бедствия (кріпосницький гніт.— В. Г.), против распространения которых на Украину вооружились». Саме тому, пише він далі, українські «казаки находили сочувствие у населения коренных польских провинций»¹². Відповідаючи в 1855 р. в журналі «Современник» Кукольнику, який дозволив собі взяти поблажливий тон на адресу запорожців, Чернишевський писав: «Славные запорожцы, дивную храбрость и высокое благородство которых признавали даже враги их..., славное войско запорожское не нуждается в защите от выдумок»¹³. О. Герцен нерозривний зв'язок трудового козацтва з покріпаченням селянством і те, що козаки — це колишні кріпаки зі зброєю в руках, ілюстрував прикладом Запоріжжя: «Запорожская Сечь представляла удивительное явление плебеев-витязей, рыцарей-мужиков». Протиставляючи соціально-політичний устрій козацьких областей у минулому феодально-кріпосницькій державі, Герцен писав, наприклад, що Запорізька Січ була «казацкая республика, в основании которой лежали демократические и социальные начала»¹⁴. Т. Шевченко, високо оцінюючи історичні заслуги козацтва, в той же час був дуже далекий від ідеалізації його. Шевченко, зокрема, підкреслював тяжке становище запорізької голоди, жорстоко експлуатованої заможною верствою козацтва. Пригадаймо хоча б слова колишнього запорожця (поема «Сліпий»), звернені до свого названого сина Степана:

«А коли хочеш, сину, знать,
Де лучче лихом торгувать,
Іди ти в Січ. Як бог поможе,
Там наїсишся всіх хлібів;

А я їх їв.

І досі нудно, як згадаю!..
Коли заробиш — принесеш,
А не заробиш — проживеш
Мое добро».

Зовсім прогилену позицію щодо трудящих мас козацтва зайняли представники української і російської буржуазної історіографії¹⁵. Дуже характерними з цієї сторони можна вважати погляди П. Куліша, одного з ранніх представників української буржуазно-націоналістичної історіографії. Для Куліша Запорізька Січ — це вогнище свавілля, а трудове запорізьке козацтво — руйнівна антисоціальна сила. Інші українські буржуазні націоналісти, навпаки, давали таку характеристику українському козацтву, передусім Запорізькій Січі, щоб нею підтримати свою антинаукову «теорію» «безкласовості, безбуржуазності» і «одвічного демократизму» української нації. В. Б. Антонович, наприклад, заявляв, що українському народові властивий принцип широкого демократизму, що вельми рельєфно позначилося на козащині, а особливо — на Запорізькій Січі.

Ще далі в цьому напрямку пішов М. С. Грушевський. Для нього Запорізька Січ — така республіка, де не було найменшої різниці між паном і хлопом. Оголошуючи засновником Січі князя Дмитра Вишневецького, Грушевський писав, що нібито цей український магнат і по-

¹² М. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, М., 1948, стор. 622—822; М. Чернишевський мав на увазі антифеодальний рух у Польщі під час Визвольної війни 1648—1654 рр.

¹³ М. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. IV, стор. 700.

¹⁴ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений, т. IX, Петроград, 1919, стор. 459.

¹⁵ Див. А. В. Пронштейн. Земля Донская в XVIII веке, Ростов н/Д, 1961, стор. 3.

клав початок новій Україні без хлопа і без пана. Ці й подібні їм погляди в наші дні поширюють буржуазні і буржуазно-націоналістичні автори за кордоном.

Проблема козацтва могла бути правильно розв'язана тільки на підставі марксистсько-ленінської методології. Разом з тим в перші роки Радянської влади на багатьох працях істориків ще позначався вплив буржуазної і навіть дворянської історіографії.

Значних успіхів у розробці кардинальних питань історії козацтва добилися радянські вчені в останні десятиліття. Але в окремих роботах часом траплялися недоліки і просто помилки. Деякі автори некритично повторювали стару версію про князя Вишневецького, тоді як насправді Січ виникла ще до нього й, до того ж, у боротьбі з ним і подібними йому магнатами. Запорізька Січ була заснована безіменними героями з народу, що боролися проти кріпосництва і чужоземного поневолення. В інших випадках не підкреслювалося належним чином те, що запорізьке козацтво з самого початку розпадалося на антагоністичні класи. Цей антагонізм дедалі поглиблювався. Протягом XVII—XVIII ст. запорізька старшина, передусім вища, привласнила собі цілий ряд важливих привілеїв. Так, у період Нової Січі (1734—1775) старшина займала під свої зимівники (хутори) й промисли кращі угіддя. Крім того, старшина міг завести декілька хуторів, а рядовий козак тільки один. При розподілі рибних угідь старшини отримували декілька паїв, залежно від посади. Старшина вільно користувалася лісами, в той час як козаки і посполиті тільки з її дозволу¹⁶. Вона самовільно обертала на свою користь більшу частину доходів військового скарбу. За словами сучасника (1770 р.), який бував у Січі, грішми, призначеними «на содержание сорока куреней... старшины знатным образом свои карманы полняют». Старшина встановила на свою користь численні збори з козаків-зимівчан і посполитих: з шинків, з судових позв тощо, з товарів на перевозах, з промислів. Збори бралися за користування військовими паромими, човнами, за охорону купців у дорозі, з кораблів, що прибували з-за кордону. Наприклад, в ордері кошового отамана від 30 червня 1774 р. бугогардівському полковнику Пугачу наказувалося зібрані на митниці гроші, «розделя на три части, одну вам, господин полковник, з старшиною оставлять, две до Сечи присылають, и что соберется помесячно, рапортовать»¹⁷. Старшина забирала собі левину частку жалування, яке видавалося урядом війську порічно грошима і натурою. В 1763 р., наприклад, жалування старшина розподілила так: кошовому отаману — 70 крб., військовому судді — 60, писарю — 50, осавулу — 40 і т. д. На кожний же курінь, до якого було приписано близько 1000 козаків, було виділено всього по 140 крб. Те ж саме було і з хлібним жалуванням. Внаслідок такого розподілу завжди було так, що в куренях борошна не вистачало, за словами сучасника, «и на полгода... на саламаху, а хлеба печи (и) на один месяц». На окремого ж козака «и по горсти не стает». Під різними приводами, наприклад, під час війни, вища (кошова) старшина користувалася даровою працею посполитих і козаків, що жили в слободах. Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. кошова старшина наказала послати «из Протовчанского ведомства от козаков и посполитых сто человек с харчу и тридцатью парами (волів) и ... возами и всею принадлежностью для костбы, громадженья и волоченья сена... с надлежащим

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. Коша Запорізької Січі (далі — КЗС), спр. 293, арк. 13; спр. 356, арк. 64.

¹⁷ Там же, спр. 293, арк. 45.

надсмотрением... а когда же все повеление выставлено будет, тогда назначенное полное число людей по прежнему расписанию в каждые зимовники, дабы позднего сена укошено и хлеба собрано было». Працею населення у формі трудової повинності старшина користувалася під час війни при побудові млинів і гребель¹⁸.

Внаслідок експлуатації чужої праці в зимівниках і на промислах, привласнення різних привілеїв і просто способом зловживань старшини наживали величезні багатства. Так, після зруйнування Січі у кошового отамана Петра Калнишевського було конфісковано лише однією готівкою 48 520 крб. російською монетою, у військового писаря Глоби — 23 548 крб. і т. д. Крім того, старшини володіли великими зимівниками, де збиралися тисячі пудів хліба, випасалися тисячі голів худоби й коней.

Від старшини мало чим відрізнялося заможне козацтво. У козака Онопрія Лати, наприклад, тільки в одному його зимівнику в 1772 р. було «хлеба четвертей до полторы тысячи (9—10 тис. пуд.), а у Самійла Носа — 900 овец, 143 коня, 140 голів великої рогатої худоби і т. д.¹⁹ Великі прибутки давала заможним козакам торгівля, чумацтво, лихварство тощо. За такими багатями стала закріплюватися напівофіційна назва «знатних» козаків. Так, атестат козаку Величківського куреня Василю Бухтію в 1761 р. був виданий «по засвидетельствованию и представлению... знатных и старых козаков»²⁰.

Глибока прірва відділяла запорізьку старшину і заможних козаків від маси трудового козацтва. Останньому лише з великими труднощами вдавалося відбувати козацьку службу на свій кошт. Той, хто відбував її, користувався певними пільгами: правом завести зимівник, промисел, звільнявся від деяких повинностей. Якщо козак був неспроможний завести зимівник, він мусив поселитися в слободі, де жили й посполиті. В тих випадках, коли слобідські козаки остаточно втрачали можливість відбувати службу навіть у піхоті, не кажучи вже про кінноту, яка комплектувалася з «имущественных людей, кои от собственного своего капитала исправятся в состоянии»²¹, такі козаки ставали посполитами або наймитами.

Посполиті не відбували козацької служби, були позбавлені козацьких прав і мусили сплачувати в збільшеному, порівняно з козаками, розмірі податки і відбувати повинності на користь війська. Ті ж посполиті, які не мали власного господарства й змушені були жити в дворах козаків або посполитих, потрапляли в економічну залежність від господарів. Становище таких «підсусідків» являло собою первинну форму феодальної залежності. Бідні козаки, посполиті й підсусідки часто не мали навіть хат, а жили в землянках. Колишній запорожець Розсолода так розповідав про це: «Оце викопав яму, обстав її чим там попало, обліпе, обмаже, поставе мечеть (піч), зробе кабицю та й живе»²².

На протилежному від старшини і заможного козацтва полюсі стояла славнозвісна запорізька сірома, або голота, яка становила дуже значну частину населення. Сіромахи не мали ні господарства, ні взагалі майна. Вони заробляли собі на життя, наймаючись на зимівники і промисли старшини і заможних козаків. У тих випадках, коли сіромаха не знаходив собі роботи, що бувало не так рідко, він мусив відбувати

¹⁸ Там же, спр. 124, арк. 17; спр. 114, арк. 101; спр. 318, арк. 5—7.

¹⁹ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. канцелярії Новоросійського губернатора, зв. 112, № 3130, арк. 68; ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 341, арк. 13—15.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 8, арк. 55.

²¹ «Киевская старина», 1889, декабрь, стор. 30.

²² «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 504.

службу в січовій залозі — в курені. Д. Яворницький, ідеалізуючи соціальні відносини на Запоріжжі, зображав січові курені у вигляді комфортабельних пансіонів для веселої, безтурботної і бездільної «лицарської» молоді. «Войдя в курень,— писав він,— всякий находил кушанья уже налитые в ваганки... расставленными по краям сырна (стола), а около ваганки разные напитки — горилку, мед, пиво, брагу, наливку — в больших деревянных коновках», до того ж чарки, як запевнює він, були такі, що «і собака не перескоче»²³. Дійсність же, як вона відбилася в документах і в спогадах сучасників, була зовсім іншою. Курені, в яких жили січові козаки, були низькі і темні дерев'яні продовгуваті хати, обмазані глиною і вкриті очеретом. За словами вже згадуваного Розсолоди, вони стояли навколо січового майдана один біля одного «причілком, а в них... так просто усе було: одні двері та одно віконце, маленьке та таке, як тарілочка, кругле, а то і зовсім без вікна»²⁴. Посеред куреня стояв довгий нефарбований стіл з вузькими лавками по боках; вздовж стін тягнувся дощатий, нічим не накритий піл, на якому спало звичайно покітом близько «полчверьста» і більше козаків²⁵. Козакам давали їжу (саламату або риб'ячу юшку) раз на день. «Обыкновенного хлеба,— пояснював при цьому О. Рігельман в куренях ніколи не имели»²⁶.

Зрозуміло, що тільки страшенна нужда (особливо холод, відсутність одягу, хвороба) могла примусити козака жити в курені. При найменшій надії знайти заробіток він зараз же йшов на зимівник або на промисел. Д. Яворницький, описуючи відносини між господарями зимівників і сіромахами, намалював фантастичну картину. Козака-зимівчанина він зобразив як природного філантропа, котрий більшу частину продукції свого господарства квалівся — з суто товариських почуттів — відправити в «Сычу на потребу сичевых козаков», і тільки невелику частку залишав собі, і то головним чином для гостей. Господар зимівника, продовжував Д. Яворницький, запрошував до себе всіх подорожніх; а коли ті заходили, «просил садиться... по лавкам и предлагал им разные угощения, напитки и кушанья... Погуляв весело и довольно несколько дней, гости... благодарили ласкового хозяина за угощение, хлопцы подавали им накормленных... лошадей, и сечевики, вскочив на коней, уносились от зимовника»²⁷. Насправді ж взаємовідносини між господарями і сіромахами виглядали зовсім не так. Переважна більшість сіромах наймалася до багатих зимівничан у робітники. Середня заробітна плата такого наймита становила 3 крб. на рік. Однак часто платили й менше. За словами козака Максима Бондаренка, він у 1761 р. «в курене прожив с тиждень, поехал до зимовника... Кашеницы и нанялся на год за два рубля». Таким чином, середній заробіток наймита становив менше однієї копійки в день. Інакше кажучи, щоб придбати четверть пшениці (вона коштувала 2,5 крб.), наймит повинен був працювати приблизно рік, а коня (7—10 крб) — не менше як два — три роки. Але нерідкі були випадки, коли сіромаха змушений був згодитись працювати на зимівнику «без найму», або «безденежно», тобто тільки за харчі і притулок. Козак Петро Мовчан, наприклад, у 1757 р. працював у різних зимівниках «безденежно за самую только харчь». А козак Микита Безверхий, найнявшись «на косовицю», працював «недель з четьре за косу и сорочку»²⁸.

²³ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 1, стор. 291—292.

²⁴ «Киевская старина», 1883, ноябрь, стор. 504.

²⁵ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 1, стор. 201.

²⁶ Летописное повествование о Малой России, А. Ригельмана, ч. IV, стор. 81.

²⁷ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 1, стор. 301.

²⁸ ЦДА УРСР, ф. КЗС, спр. 109, арк. 89; спр. 23, арк. 58.

У сіромах була ще одна можливість найматися, а саме: відбувати військову службу замість заможних козаків. Це набуло таких великих розмірів, що кошова старшина мусила втручатися в таку практику і обмежувати її. Ордер Коша від 1774 р. констатував і наказував: «Конные и пешие козаки многие не сами хозяева, но наймиты в походе были, так потому строжайше предлагаем... козачим атаманам крепчайше притвердить, чтоб они, когда повелено будет в поход выступать, самих хозяев, а не наймитов, конных и пеших, высылали, опасаясь... жесточайшего штрафа»²⁹. Але замінити такий звичай було вже запізно. Заможні козаки переставали відбувати головну повинність — військову службу, перекладаючи її на сіромах — молодиків, як бачимо, навіть під час війни.

Тяжкі форми експлуатації і численні утиски були основою запеклої класової боротьби, яка не припинялася протягом усього існування Запорізької Січі. Виступи запорізької сіроми, взагалі бідного козацтва і посполитих проти старшини і заможного козацтва дедалі частішали. Широкого розмаху за часів Нової Січі набув гайдамацький рух. Культурно-політичним пунктом класової боротьби було повстання на Січі в грудні 1768 р. Почалося воно з того, що обурені сіромахи напали на військову в'язницю і звільнили звідти своїх товаришів. Після цього повсталі погромили будинки старшин і заможних козаків і захопили владу в Січі в свої руки. «Из тюрьмы,— повідомляв урядові малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев,— выпущены все преступники, заключенные в оной по суждениям. Имена старшины разграблены и самые квартиры их разломаны». Самому кошовому атаману П. Калнишевському ледве вдалося врятуватися «через верх потолочный». Переодягнувшись у чернецьку рясу, він утік у Новосіченське укріплення (3 км від Січі), де стояла урядова зала. Сюди ж поспішили й інші старшини, котрі цілу ніч «и до утра скрывались на берегу Днепра в лугах и плавнях»³⁰. Ненависть сіромах до гнобителів була такою великою, що вони навіть образи, наприклад у будинку Калнишевського, «скверными ногами их так топтали... что с тех святых мощей (образы с мощами.— В. Г.) ни одной части сыскать не могли»³¹. За словами Калнишевського, сіромахи «начали бунт для того, чтоб кошевого и старшину войсковую нынешнюю и прежде бывшую и достойных козаков всех побить до смерти». Хоч повстання сіромах було стихійним, мало організованим і локальним, його вдалося придушити лише з великими зусиллями, з допомогою царської новосіченської залого, і то тільки після того, як карателі почали з гармати «палить по всем улицам и по сторонам» Січі³². Багато сіромах було вбито, решта покинула Січ і через р. Підпільну відступила в плавні. Боротьба, проте, не припинилася. Вона продовжувалася в паланках.

Отже, запорізька сірома, жорстоко експлуатована і гноблена, втілювала в собі кращі риси волелюбного трудового козацтва. Вона дала українському покріпаченому селянству досвідчені у військовій справі кадри, відважних і талановитих керівників, таких, наприклад, як Максим Залізняк. Саме сірома була носієм славних антикріпосницьких традицій Запорізької Січі, цього вогнища протесту проти соціального

²⁹ Там же, спр. 345, арк. 18. Практика найму існувала, до речі, і в інших козацьких військах. Пушкін, наприклад, писав про яїцьких козаків: «Обыкновение служить по найму... Несправедливое, потому что богатый всегда от службы избавлен, а бедный всегда несет ее». — А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений, т. 6, М., 1950, стор. 192—193.

³⁰ «Записки историко-филологического відділу ВУАН», 1927, кн. XI, стор. 226.

³¹ «Киевская старина», 1889, июнь, стор. 139—140.

³² «Записки историко-филологического відділу ВУАН», кн. XI, стор. 224, 225.

і національного гніту. В боротьбі проти гнобителів запорізьке трудове козацтво виступало разом з російськими селянами і козаками. Так було під час повстань під проводом І. Болотнікова, С. Разіна, К. Булавіна, у Селянській війні 1773—1775 рр. під керівництвом О. Пугачова, коли запорізькі козаки боролися з тими царськими військами, які посилалися з Дунайського фронту на придушення повстання в Поволжі. За словами сучасника генерала Рігельмана, вони «форпосты, команды и заставы, для проходу за границы и в возвратном своем пути разбивали»³³.

Таким чином, наявність глибоких соціальних антагонізмів, гострої класової боротьби в Запорізькій Січі не може викликати ніякого сумніву. Разом з тим було б вкрай неправильно не бачити й інших важливих сторін в соціально-економічній організації Січі, а також інших козачих областей цього часу — на Дону, Яїку, Тереку. Кожне історичне явище слід оцінювати з точки зору сучасних йому умов, а не наших днів. У центральних районах Польщі, України, Росії давно існувало і дедалі посилювалося кріпосне право. В козацьких же областях в XVI—XVIII ст. кріпосницьких відносин або зовсім не було, або вони були дуже слабкі. Цей факт надзвичайно важливий. Замість кріпосницьких відносин на цих окраїнах, колонізованих збіглими кріпаками, розвивалися нові, буржуазні відносини. Справді, зимівчанське (хуторське) господарство на Запоріжжі, не кажучи вже про промислове (рибальство та ін.), мало товарний характер. Продукція його йшла на ринок, робочою силою ж були не кріпаки, а наймані робітники. Багаті зимівники, в тому числі й старшинські, були своєрідними фермами, на котрих іноді працювало по кілька десятків постійних найманих робітників — молодиків. Те ж саме відноситься й до промислів. На великих рибних промислах (сапетах), де не тільки ловили рибу, а й обробляли її — сушили, солили, добували ікру, виварювали жир, виготовляли клей — були також зайняті десятки найманих робітників. Такі промисли являли собою прості капіталістичні кооперації або первинні мануфактури. Таким чином, на Запоріжжі, як і в інших козацьких областях, переважали і успішно розвивалися передові, порівняно з кріпосницькими, форми господарства і соціальних відносин, в першу чергу в сільському господарстві. За висловом В. І. Леніна, «саме на наших окраїнах, де кріпосне право або зовсім не було відоме, або було найслабше, де селяни найменше терплять від малоземелля, відробітків, тягара податей, там найбільше розвинувся капіталізм у землеробстві. Таке зіставлення необхідне саме для аналізу «умов переходу з однієї суспільної формації в іншу»³⁴. При цьому слід мати на увазі, що до цих окраїн В. І. Ленін відносив також Новоросію, тобто землі колишньої Запорізької Січі. В іншому своєму творі він писав: «І в тих місцевостях Росії, де не було кріпосного права, де за землеробство брався цілком або головним чином вільний селянин (напр. в степах Заволжя, Новоросії, Північного Кавказу, які заселялися після реформи), розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму йшов незрівнянно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі»³⁵.

Нові, буржуазні відносини пробивали собі шлях, як відомо, також в центральних областях країни в промисловості і в сільському господарстві. Йшов процес розкладу феодально-кріпосницької системи. Разом з тим застарілі, феодально-кріпосницькі відносини щораз більше гальмували розвиток нових процесів. Народні маси дедалі рішучіше виступали проти кріпацтва — посилювався пасивний опір селян, частішали

³³ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана, ч. IV, стор. 30.

³⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 593. (Курсив наш.— В. Г.)

³⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 202.

заворушення і повстання, на боротьбу піднімалися робітники мануфактур, народи окраїн. З критикою зростаючого кріпацтва почали виступати не тільки різночинці, а навіть деякі представники панівного класу. Однак царизм, що спирався на клас поміщиків, щоразу більше затягував кріпосницьку петлю й придушував опір народних мас. Більше того, він прагнув поширити кріпосницькі відносини, поміщицьке землеволодіння на все нові райони, в тому числі на козацькі області. Здійснити це стало можливим після придушення Селянської війни 1773—1775 рр. й посилення диктатури кріпосників. У країні почалася жорстока кріпосницька реакція. Тому не можна погодитися з тими авторами, котрі пробують виправдати репресивні заходи царизму проти козацьких областей, в тому числі ліквідацію Волзького козацького війська і Запорізької Січі. Наслідком цього було поширення кріпосницьких відносин і на козацькі області.

Репресії царизму щодо козацтва, яке зажило гучної слави своєю боротьбою проти кріпосників і чужоземних загарбників, викликали в країні подвійну реакцію. Поміщики раділи: віднині, здавалося їм, кріпакам нікуди буде тікати. Народ же, природно, з глибоким сумом зустрів ці прикрі вісті. З занепокоєнням зустріли заходи царизму також передові кола західноєвропейського суспільства, в першу чергу енциклопедисти, яких Катерина II так старанно запевняла, що в Росії свої специфічні соціальні умови і що вона справжня мати для народу. Ось чому цариця поспішила офіційно пояснити свої вчинки, в тому числі щодо Запоріжжя.

В своєму указі від 3 серпня 1775 р. Катерина II у переліку причин ліквідації Запорізької Січі на перше місце поставила «поступки й дерзновение, оказаныя от сих козаков в неповиновении нашим высочайшим повелениям», а також «оскорбление нашего императорского величества». Далі вона звинувачувала запорожців у тому, що вони приймали збіглих селян не тільки українців, а й з інших народів: «стали они принимать без разбора в свое худое общество людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры». По-третє, цариця оповіщала, що соціально-політичний устрій Січі був протиприродний і суперечив державному ладу імперії. Ось чому «нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ея уродстве»³⁶. Зрозуміло, що Катерина II виражала тут настрої і думки всього класу кріпосників.

Деякі сучасні автори, бажаючи дати своє пояснення причин зруйнування Запорізької Січі, абстрагуються від її соціально-економічного і політичного устрою, а також російських козацьких областей XVI—XVIII ст., від тієї ролі, яку вони відіграли в героїчній боротьбі народних мас проти кріпацтва і чужоземних загарбників. Ці автори оголошують історичним пережитком, анахронізмом, не феодально-кріпосницький лад, і не самодержавство, а Запорізьку Січ. Анахронізмом вони називають також і саму військову організацію Запорізької Січі. Але і це не так. Запорізьке козацьке військо становило напередодні своєї ліквідації одну з найкращих військових одиниць в складі російської армії. Це було визнано як вищими воєначальниками, так і урядом. В царській грамоті від 22 лютого 1772 р., наприклад, читаємо: «Предводительствующий Вторую нашу армию генерал-аншеф князь Долгоруков доношениями своими засвидетельствовал нам, что во всю прошедшую кампанию от подданного Нашего Низового войска Запорожского по всем местам, где оное по распоряжениям его находилось и

³⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів, К., 1970, стор. 560, 562.

упражнено было, возложенная служба исправляема была с ревностью и возможным прилежанием». Цариця запевняла запорожців, що вона ніколи не забуде їх заслуг: «Между тем и монаршая наша милость и признание к сему Нашему подданному войску не только продолжаемы, но ...и усугубляемы будут». Лише в 1771 р. (під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр.) тисяча запорожців була нагороджена срібними медалями. Кошового отамана Калнишевського нагороджено золотою медаллю з діамантами³⁷. Багато видатних російських воєначальників вважали для себе честю бути прийнятими до запорізького «товариства». Серед них, до речі, бачимо і майбутнього фельдмаршала М. І. Кутузова*.

Майже нерозробленою треба визнати проблему розвитку ідеології народних мас протягом усієї феодальної доби. Найважливішим тут є вивчення суспільно-економічних і політичних поглядів селянства, трудового козацтва і міщанства під час антифеодальних рухів, селянських воєн. Уже в ході цих рухів поступово готувався ґрунт для сприйняття в майбутньому соціалістичних ідей. «Ґрунт для сприйняття і застосування марксизму в Росії був підготовлений її соціально-економічним розвитком, гостротою класових суперечностей, революційними традиціями, які беруть свій початок у селянських повстаннях...»³⁸.

Більше уваги треба приділити розвитку просвітительства на Україні у XVIII ст., питанням критики станово-кріпосницького ладу в творах Г. Сковороди, Я. Козельського, С. Десницького та ін.

Мало розробленим залишається питання про формування капіталістичного укладу на Україні, про розвиток великої промисловості у вигляді мануфактури, про зародження передпролетаріату і його класову боротьбу. З цим органічно пов'язані питання про дальший розклад феодально-кріпосницької системи, її кризу, про початок промислового перевороту на Україні і зародження пролетаріату.

Радянські історики успішно вивчають проблеми феодальної епохи в західних областях УРСР. У той же час багато питань чекають свого дослідження. Серед них до числа найголовніших треба віднести особливості в соціально-економічному розвитку західних земель, їх багатосторонні зв'язки з Східною Україною, визвольний рух народних мас.

Прямим обов'язком дослідників феодальної доби на Україні є посилення боротьби з сучасними ворожими буржуазними і ревізіоністськими концепціями, особливо з українським буржуазним націоналізмом.

Вивчення проблем історії феодалізму на Україні на підставі творчого застосування марксизму-ленінізму забезпечить дальші успіхи української радянської історичної науки.

³⁷ А. Скальковский. История Новой Сечи, ч. III, Одесса, 1885, стор. 91—92, 71; ЦДВІА СРСР, ф. 13, оп. 107, 1771 р., спр. 120, арк. 6.

* М. Кутузова разом з кн. М. Голіциним і кн. П. Прозоровським прийнято в товариші Куцівського куреня «по его желанию». — ЦДІА УРСР, ф. КЗС, спр. 232, арк. 18.

³⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 8.

Методологія та методика історичних досліджень

В. В. КОСОЛАПОВ

НАУКОВИЙ ПОШУК В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

В умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни імперіалістична пропаганда, використовуючи розвинуту систему сучасних технічних засобів впливу на суспільну свідомість, особливої актуальності набувають методологічні проблеми історичної науки. XXIV з'їзд КПРС поставив перед усіма суспільними науками, зокрема і перед історичною, завдання розвивати ті наукові напрямки, які сприяють прискоренню комуністичного будівництва в нашій країні, посилюють позиції марксистсько-ленінського світогляду в боротьбі з буржуазною ідеологією. В Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії зазначалося: «Дедалі рішучіший поворот суспільних наук у бік розробки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього, — ось що нам потрібно»¹.

Розвиток історичної науки неможливий без тісного органічного зв'язку з марксистсько-ленінською філософією, без використання евристичних * можливостей матеріалістичної діалектики. Щоб розібратися в складному лабіринті історичних подій, їх класових оцінок і дати їм наукове пояснення, історичну недостатньо бути тільки знавцем архівів, джерел «свого» періоду дослідження; йому передусім необхідні чіткі ідейно-політичні переконання, світоглядні оцінки, класовий, партійний підхід, усвідомлення внутрішніх рушійних сил класової боротьби в минулі епохи і на сучасному етапі історичного розвитку людства. Саме це й забезпечує марксистсько-ленінська філософія, яка є методологічною основою історичної науки. Отже, необхідність розробки методологічних проблем історичної науки викликана як суспільними умовами, завданнями комуністичного будівництва, так і потребами, внутрішньою логікою розвитку самої історичної науки.

До числа малорозроблених методологічних питань історії належить проблема пошуку в історичному дослідженні. В літературі не вироблено однозначного змісту поняття «пошук». У біологічній науці пошуком позначаються такі дії тварини, які є наслідком так званої ситуації «розриву», тобто невідповідності між спадковими вимогами організму і наявними умовами. В інформаційному і кібернетичному плані пошук — «це дія, спрямована на отримання додаткової інформації шляхом зміни наладки сприймаючих пристроїв і активного впливу на систему, що вивчається». В термінологічному словнику з обчислювальної техніки пошук — це «випробування набору елементів з метою виявлення бажаної властивості». Розрізняються діхотомічний, ланцюжний, двоїчний і пошук Фібоначчі². В останні роки, окрім спеціалізованих визначень, що

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 99.

* Евристика — система логічних прийомів і методичних правил наукового відкриття.

² В. С. Тютин. О природе образа, М., 1963, стор. 34; Н. М. Амосов. Мышление и информация. — Проблемы мышления в современной науке, М., 1964, стор. 403; IFIR — ICC Vocabulary of Information Processing, Amsterdam, 1966; рос. переклад: Вычислительная техника. Обработка информации. Словарь терминов, М., 1970, стор. 78.

таке «пошук», з'явилися спроби дати аналіз логічним і гносеологічним особливостям наукового пошуку як категорії, що характеризує деякі особливості пізнавального процесу в науці.

Є. С. Жариков визначає науковий пошук як «особливий вид наукового дослідження, сутність якого полягає в отриманні принципово нових результатів, тобто результатів, які мають значення наукових відкриттів нових закономірностей», «ланцюг, початкова ланка якого проблема», а «завершувальним моментом виявляється теорія»³. Проміжною ланкою між проблемою і теорією виступає гіпотеза і, отже, на його думку, науковий пошук — це дослідження, спрямоване на отримання принципово нових наукових результатів шляхом переходу від проблеми до гіпотези і від неї — до теорії. Але таким є шлях наукового пізнання в цілому, яке починається з наукових фактів і закінчується створенням теорії, висновки з якої мають прикладне значення і, отже, запропоноване визначення пошуку є занадто загальним, неконкретним.

На наш погляд щодо історичного дослідження найбільш вдалим є те визначення наукового пошуку, що дав йому А. Ейнштейн, який порівнював його з розв'язанням кросворду. Вчений, «власне кажучи, може запропонувати будь-яке слово як рішення, але тільки одне слово справді розв'язує кросворд у всіх його частинах»⁴. І справді, історики йдуть різними шляхами в пошуках цього одного-єдиного «слова», випробовують різні варіанти, по-різному розташовують історичні факти, щоб виявити між ними причинно-наслідкові внутрішні взаємозв'язки, але серед багатьох запропонованих «слів» усе ж є тільки одне, істинне — це те, яке, більш або менш адекватно відповідає «кросвордові» об'єктивного історичного розвитку, діалектичному переплетенню історичних подій, які відбувалися як прояви об'єктивних історичних закономірностей. Отже, неправомірно виділяти науковий пошук в якийсь «особливий вид дослідження», бо в цілому для дослідницької діяльності вченого характерним є пошук принципово нових наукових результатів, і в кожному дослідженні виникає проблема, розв'язання якої приводить не тільки до побудов гіпотез і теорій, але й інших форм наукового пізнання — опису, пояснення, принципів, ідей тощо.

Науковий пошук, на наш погляд, — це така науково-дослідницька діяльність, яка спрямована на розв'язання якої-небудь проблемної ситуації, що виникає внаслідок впливу на історичну науку соціальних завдань або ж потреб об'єктивної логіки розвитку історичного пізнання.

Об'єктами історичного пошуку виступають два взаємопов'язані типи об'єктивних явищ: 1) діючі люди як основні елементи історичного процесу, суспільні відносини між ними в конкретно-історичній обстановці; 2) взаємозв'язки речей (предметів і продуктів людської діяльності), компонентів географічного середовища історичних подій. Умовно ці два типи явищ можна назвати як «речову» і «людську» сфери. Вони органічно взаємозв'язані і в дійсності складають один і той же процес послідовного хронологічного розгортання історичних подій. Але в історичному пошуку, як правило, об'єктивні події розмежовуються на два їх ряди, а точніше сторони історичного процесу, а саме: «речову» і «людську». Природно, таке розмежування умовне, але воно сприяє виявленню різнопланових аспектів одного і того ж історичного процесу.

«Речова» сторона історичного процесу — це вся сукупність об'єктивно існуючої матеріальної культури і умов її функціонування (зокрема, природних — клімату, рельєфу тощо). «Людська» сторона — це вся сукупність суспільних міжособових відносин між людьми, їх цілей,

³ Е. Жариков. Научный поиск, К., 1967, стор. 6, 68.

⁴ А. Эйнштейн. Собрание научных трудов, т. 4, стор. 204.

намірів, емоціональних настроїв тощо. Діалектична єдність «речової» і «людської» сторін історичного процесу реалізується в людській діяльності, бо «історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»⁵.

Відповідно з цим, об'єктом історичного пошуку є, з одного боку, продуктивні сили суспільства в їх взаємодії з географічним середовищем, народонаселенням, речові форми виробничо-економічного життя суспільства, а з другого боку, — людина у всій багатоманітності її зв'язків з іншими людьми, особистих її цілей і прагнень. При цьому і продуктивні сили суспільства для історика — не просто нагромадження машин, знарядь праці, певних матеріальних цінностей, що мають споживну вартість, а результат людської діяльності. Саме це мав на увазі К. Маркс, зазначаючи, що «історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил...»⁶.

Історичний процес, отже, — об'єкт історичного пошуку в тій мірі, в якій процес є результатом, творінням і полем діяльності людини, певним певним відображенням його «сутнісних» сил; історія — це наука про людей, їх діяльність і прагнення. Тому основним напрямом наукового пошуку історика є виявлення і вивчення закономірностей людської діяльності, в якій реалізується єдність «речової» і «людської» сторін історичного процесу. Пізнання для історика починається з виявлення об'єктивних історичних закономірностей, тих «загальних рівнодійних», які складаються з інтересів, потреб осіб, є усередненим результатом суспільних відносин у класі, соціальній групі, трудовому колективі, що тільки в остаточному рахунку визначає історичні ситуації. Його завданням є виявлення всіх конкретно-історичних обставин дії «загальних рівнодійних» та їх причин, які спричинили біографії і долі конкретних людей. Воля і активність людини як діючої головної особи історичного процесу є начебто тим екраном, через який історик має змогу досліджувати об'єктивні закономірності історичного процесу.

Свідома діяльність, громадська і політична активність кожного учасника історії в більшій або меншій мірі видозмінює історичні ситуації, і в завдання історика входить не тільки загальний опис ситуації, але і їх видозмін, що виявилися в доцільній діяльності людей. Ф. Енгельс підкреслював: «... З тієї обставини, що волі окремих людей, кожен з яких хоче того, до чого його вабить фізична конституція і зовнішні, в кінцевому підсумку економічні, обставини (або його власні, особисті, або загальносоціальні), що ці волі досягають не того, чого вони хочуть, але зливаються в щось середнє, в одну загальну рівнодійну, — з цього все ж не слід робити висновку, що ці волі дорівнюють нулеві. Навпаки, кожна воля бере участь у рівнодійній і остільки включена в неї»⁷.

Таким чином, у науковому пошуку історика і «речова», і «людська» сторони історичного процесу досліджуються через вивчення розвитку і предметно-речового втілення «людських сутнісних сил». Звідси — науковий пошук в історичному дослідженні має два плани: «речовий» і «людський». Кожний з них характеризується специфікою понять, певним методичним оснащенням, і одночасно вони складають в історичному дослідженні єдність, органічно взаємозв'язані між собою як дві сторони одного і того ж дослідницького процесу.

В «речовому» плані науковий пошук історика — це розв'язання нау-

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 2, стор. 98.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, К., 1973, стор. 552.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 373.

кового завдання шляхом діалектичного переходу від відомого до невідомого, від явища до сутності, від спостережуваного емпірично — до теоретичного узагальнення об'єктивних закономірностей. Наукове завдання — це різновид соціального завдання, поняття, зміст якого відображає необхідність для людини здійснити певну діяльність у майбутньому. Наукове завдання виникає як результат назрілих потреб суспільного розвитку, тобто форма прояву історичної необхідності. К. Маркс підкреслював: «Людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо при ближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже є наявними, або принаймні перебувають в процесі становлення»⁸.

Наукові завдання виникають на основі: 1) необхідності розв'язання назрілих суперечностей суспільного розвитку, задоволення певних потреб об'єктивно існуючого способу виробництва; 2) необхідності розв'язання внутрішніх суперечностей наукового пізнання, об'єктивної логіки його розвитку. Наукове завдання, отже, за джерелом походження і змістом є об'єктивним чинником розвитку історичної науки. Його виникнення має характер дії непереборного природного закону, історичної необхідності, яка втілюється в загальних законах суспільного виробництва і яка пав'язується історичній науці, робить практичне розв'язання виниклого завдання неминучим питанням життя і смерті⁹.

Значна частина наукових завдань, зокрема і в історичній науці, виникає внаслідок розвитку її самої. В певному розумінні наукове завдання уявляється пульсуючим, ритмічним: на розв'язання його спрямовуються зусилля цілих загонів дослідників, з'являються сотні статей, книжок, звітів тощо з окремих аспектів завдання, поки серед дослідників у кого-небудь не виникне принципово нового підходу, і те, що було складним, розсіяним у величезних потоках інформації, знайде просте і природне рішення. Можливо, воно увійде в шкільні підручники з історії і стане загальноприйнятним знанням на зразок законів Ньютона, а вся підготовча робота для цього рішення, увесь складний шлях пошуку історика, всі попередні сотні статей тощо становитимуть архів історії науки. Але це породжує нові завдання, бо, за словами відомого французького фізика Луї де Бройля, «ми ніколи не повинні забувати (історія науки це доводить), що кожний успіх нашого пізнання ставить більше проблем, ніж розв'язує, і що в цій галузі кожна нова відкрита земля дозволяє передбачити існування ще невідомих нам неосяжних континентів»¹⁰.

Цикл наукового пошуку історика якраз лежить між виникненням наукового завдання і його розв'язанням. Складовими частинами цього циклу в історичному дослідженні є такий ланцюг дій дослідника: наукова проблема — відбір історичних джерел — встановлення історичного факту — їх теоретичне узагальнення — систематизація історичних фактів і абстракцій в історичний опис і, нарешті, — побудова історичного пояснення. Розглянемо тільки два перших етапи пошуку.

Науковий пошук історика, як зазначалось, — це науково-дослідницька діяльність по розв'язанню наукового завдання, яке становить зміст наукової проблеми. Наукова проблема в пошуку історика відображає певну проблемну ситуацію історичної науки. Проблема ситуація фіксує: а) необхідність переходу від відомого до невідомого, від незнання невідомого до знання його сутності; б) суперечності між науковим

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 7.

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 461.

¹⁰ Луї де Бройль. По тропам науки, М., 1962, стор. 317.

завданням і існуючими в історичній науці засобами його розв'язання; в) багатоваріантність можливих шляхів виявлення засобів, з допомогою яких можливо було б вирішити наукову проблему; г) умови виникнення наукового завдання.

У книжці А. Ейнштейна і Л. Інфельда «Еволюція фізики» робота вченого-теоретика порівнюється з детективом. Перше німецьке видання книги називалось «Фізика як пригода пізнання». А. Ейнштейн вважав такий заголовок більше вдалим, оскільки, на його думку, ним характеризується найбільш істотно в науковому пошуку: перехід від відомого до невідомого з допомогою застосування різноманітних методів і прийомів дослідження. Науковий пошук історика — теж своєрідна «пригода» історичного пізнання. Це впливає з того, що проблемна ситуація в історичній науці — сукупність суперечностей між умовами виникнення наукового завдання і реально існуючими засобами її розв'язання; вирішення наукової проблеми, яка відображає наукове завдання історика, означає «пригодницьке» подолання цих суперечностей і, отже, розв'язання певної проблемної ситуації, яка виникла в розвитку історичної науки. Завданням пошуку історика в проблемній ситуації є аналіз наукової проблеми і виявлення можливих засобів її розв'язання, які потенційно містяться в самій проблемній ситуації. «Завдання, — відзначав К. Маркс, — виникає одночасно із засобами його розв'язання»¹¹.

Мета пошуку в проблемній ситуації полягає у відкритті засобів вирішення наукової проблеми. Такими засобами можуть бути певні методи, інструментальні прийоми, джерела тощо. Історик-дослідник з багатьох можливих засобів обирає ті, які найбільш відповідають меті вирішення наукової проблеми. Для вибору шляху розв'язання проблеми історик, в першу чергу, використовує марксистсько-ленінську методологію, сукупність теоретичних уявлень про ту галузь історичної дійсності, до якої належить наукова проблема. З цією метою він, ґрунтуючись на відомих знаннях про обрану галузь історичної дійсності, на своїй інтуїції, особистому дослідницькому досвіді тощо створює здогад, тобто будує гіпотетично найбільш ймовірний варіант розв'язання наукової проблеми. Здогад у ході наступного розгортання пошуку безперервно уточнюється, а нерідко замінюється іншим, але в початковій стадії наукового пошуку він служить орієнтиром для історика. Інколи здогад формулюється як положення заборони, тобто визначається те, що не могло відбутися в історичному процесі. Від такого «негативного» визначення шукається істинна відповідь. Здогад і є тим орієнтиром, що служить засобом відбору історичних джерел.

Відбір історичних джерел — це важливий етап наукового пошуку історика. Він включає визначення місця і зв'язків джерела в ланцюгу історичних подій, виявлення взаємозв'язків обраного джерела з іншими джерелами, оцінку значення виявленого джерела для розв'язання наукової проблеми, відбір джерел, які найбільш повно і всебічно характеризують досліджувані історичні події. До методів відбору джерел, зокрема, належать методи суцільного обстеження джерел і вибіркового їх вивчення. Історик віддає перевагу тому чи іншому методу, виходячи з мети історичного дослідження і характеру наукової проблеми. В. І. Стрельський зазначає, що «є джерела унікальні, які повністю відобразили основні, найбільш суттєві, найбільш важливі і характерні факти процесу, що вивчається. Такі підлягають суцільному, всебічному дослідженню. Є і джерела, які визначають уже встановлені за матеріалами першого роду закономірності й не доповнюють істотно важ-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 96.

ливого до вже виявлених фактів. Такі джерела підлягають вибіркового обстеженню»¹².

Відбір джерел на основі здогаду — самостійний етап наукового пошуку. На наш погляд, неправомірно ототожнювати відбір джерел і пошук історичних фактів, як це пропонують деякі історики¹³. Більш правильним є розмежування в науковому пошуку цих операцій. В історико-партійному дослідженні, зокрема, ці два етапи пошуку чітко розмежовані, і відбір джерел і відбір фактів — не одне і те ж. Перший передуює другому. І той і інший — етапи наукового пошуку пов'язані один з одним, але не однозначні. Лише на основі відібраних джерел дослідник приступає до подальшого вивчення теми — до відбору фактів¹⁴. Історичне джерело не тотожне історичному фактові, хоч останні можуть бути отримані тільки в результаті аналізу документів, археологічних знахідок тощо. Історичне джерело — матеріальний носій інформації про минуле, а історичний факт — форма існування історичного знання.

Після відбору джерел історик шляхом їх порівняння, аналізу, синтезу та інших прийомів встановлює історичні факти, створює наукові абстракції, історичний опис і історичне пояснення в формі гіпотез та теорій. Побудовою теорії вичерпується пошук історика в плані дослідження «речової» сторони історичного процесу. Та це тільки — одна сторона наукового пошуку в історичному дослідженні. Вона діалектично пов'язана з аналізом «людської» сторони історичних ситуацій.

Науковий пошук у плані вивчення «людської» сторони історичного процесу — це розгляд конкретних умов діяльності реальних осіб, які мають індивідуальні риси характеру, певні цілі, інтереси, потреби. Марксизм-ленінізм, визначаючи активну роль особи в історії, не протиставляє їй провідний ролі народних мас, а розглядає їх на тлі історичних подій як єдиний потік творчої людської діяльності. Тому історична наука — це в певному розумінні біографії людей, що населяли певні території земної кулі, опис їх цілей, потреб, прагнень, у випадкових комбінаціях яких пробивала собі шлях історична необхідність. Без дослідження «людського» аспекту наукове пізнання об'єктивних закономірностей історичного процесу неможливе. В «Історіях» Геродота і Фукидіда, «Історії римських пап» Леопольда фон Ранке, «Вісімнадцятому брюмері Луї Бонапарта» К. Маркса історична необхідність — те загальне, що властиве суспільному життю, постає як індивідуальне, персоніфіковане. В історичній праці мають наводитися не тільки історичні факти, але й даватися їх теоретичне узагальнення, робляться спроби виявити наміри, цілі, потреби, інтереси, покликання, обов'язки людей, які діяли в різні епохи. Цілком слушно з цього приводу зауважила відомий радянський історик Г. М. Панкратова на обговоренні методологічних проблем історії: «Щоб не впасти в схематизм, ми повинні уважно вдивлятися в образи минулого, в соціальні типи всередині різних класів і суспільних верств, у їх взаємозв'язки і прояви. Історія як наука і історія як мистецтво, однаково, хоч і по-різному, зобов'язані показувати «живих людей»: тих, що виступали в Думі або нічого не знали про неї, читали газети або були неписьменні, і при всьому тому жили своїм буденним життям, їли, пили, женились і помирали. Всі вони чогось хотіли, чогось добивалися, з мільйонів їх воля складалась обстановка, в якій

¹² В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г., М., 1962, стор. 76.

¹³ В. Г. Литвак. О некоторых приемах анализа и характеристики источников в трудах В. И. Ленина.— Источниковедение истории советского общества, М., 1964, стор. 16.

¹⁴ Э. В. Степанов. Методологические основы отбора источников по истории КПСС.— Проблемы методологии социального исследования, Л., 1970, стор. 141.

приймались закони, мала успіх чи неуспіх політика Столипіна або іншого державного діяча і, в кінцевому підсумку, вирішувалося питання про революцію і майбутнє Росії»¹⁵.

Складним є вивчення «речової» сторони історичного процесу, а ще більш ускладненим — «людської». Ця частина є найбільш важкою в науковому пошуку історика, бо вимагає залучення методичного арсеналу і соціальної психології, і евристики, і логіки історичного дослідження. «Про задуми і наміри правителів,— пише С. Б. Веселовський,— історик звичайно знати не може, він судить про них за наслідками, пов'язуючи їх причинним зв'язком з діями історичних осіб. У цьому криється небезпека. Хибність умовиводів на підставі *post hoc ergo propter hoc* загальновідома...

Інколи в процесі здійснення задуми історичної особи так змінюються, що за наслідками абсолютно неможливо відгадати первісні задуми навіть у тому випадку, якщо історик вдалось точно і правильно встановити наслідки і з'ясувати причинний зв'язок їх з передуючими їм подіями. Але це завдання важке, особливо якщо мати на увазі, що завжди будь-яка дія історичної особи, окрім умисних і передбачуваних наслідків, викликає більше або менше число... побіжних невмисних і непередбачуваних наслідків»¹⁶.

«Людський» аспект наукового пошуку історика — це відтворення за об'єктивними історичними подіями суб'єктивних мотивів, інтересів, цілей, намірів осіб, причетних до здійснення цих подій.

Людська діяльність відзначається доцільністю. Тому в історичній науці до двох класичних запитань природознавства «чому» і «як» додається ще «з якою метою», «для чого».

Мета — це форма вираження об'єктивних потреб¹⁷. У ній фіксується в загальному вигляді, з одного боку, майбутній бажаний і певною мірою передбачуваний результат діяльності, а з другого,— саме рішення про реалізацію дій.

Мета, цілі виникають на основі матеріальних і духовних потреб певних соціальних груп суспільства і особи. Потреба виражається в інтересі як вимозі й обов'язковості певних дій соціальних класів, груп, осіб. «Економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*»¹⁸,— писав Ф. Енгельс. У меті (цілях), потребах і інтересах знаходить своє втілення суб'єктивна сторона діяльності, яка «опредмечується», матеріалізується в історичних подіях, але самі «... цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його,— знаходять його, як дане, наявне»¹⁹.

Це й визначає виникнення певних для даної історичної ситуації цілей, інтересів, засобів їх досягнення і обов'язковість, необхідність відповідної людської діяльності в історичному процесі. Якою б не була вільною в своїх вчинках історична особа, вона завжди обмежена своїм часом, тим хитросплетенням історичних обставин, в яких відбувається її діяльність. Тому, незважаючи на окремі природні відхилення і винятки, обумовлені психологічними та іншими рисами даної індивідуальної особи, вона, як правило, діє у відповідності з історичною необхідністю, яка виражається і в цілях, і в інтересах, і в потребах. Най-

¹⁵ Историческая наука и некоторые проблемы современности. М., 1969, стор. 346.

¹⁶ С. Б. Веселовский. Исследования по истории опричнины, М., 1963, стор. 39—40.

¹⁷ Див. А. М. Гендин. Предвидение и цель в развитии общества, Красноярска, 1970, стор. 47—50.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 18, стор. 262.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 174.

виразніше ця відповідність виявляється в обов'язку історичної особи.

Обов'язок — це сукупність усвідомлених або неусвідомлених, добровільних або примусових зобов'язань історичної особи перед суспільством, соціальним класом, групою. Обов'язок фіксує необхідність певних вчинків і впливає з потреб. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Там де індивіди мають потреби, вони вже саме через те мають певне *покликання* і певне *завдання*»²⁰. В обов'язку втілюються вимоги суспільства до особи або спонукальні мотиви, властиві вчинкам самої історичної особи, усвідомлені нею як історична необхідність.

Науковий пошук історика, таким чином, — це дослідження як «речової», так і «людської» сторін історичного процесу. «Речова» сторона для свого вивчення вимагає специфічних методів і певних понять, виражається в історичній науці в формі історичних фактів, їх теоретичних узагальнень тощо. «Людська» сторона цього процесу також пов'язана з певним колом понять (обов'язок, інтереси, мотиви і т. п. соціально-психологічного та етичного плану) і виражається в історичному пізнанні у вигляді оцінок, які дає історик вчинкам тієї чи іншої історичної особи, а також у «приписуванні» їй цілей, намірів, прагнень, інтересів і т. п. на основі реконструкції поведінки діяльності в цілому цієї особи. Чим точніше історик показує ці дві сторони історичного процесу в їх взаємозв'язку, чим більш повно він «перевтілюється» в співучасника і спостерігача досліджуваної епохи (історичного періоду) і поперемінно мислено «співвідносить» себе з різними соціальними групами в даній історичній ситуації, тим ближчий він до об'єктивної істини.

В науковому пошуку історик використовує всі доступні йому прийоми, методи, зокрема інтуїтивні. До нього повною мірою можна віднести слова відомого аргентинського філософа-марксиста М. Бунге: «Хто мав яке-небудь відношення до науки, знає, що вчений-математик, природознавець чи соціолог користується всіма своїми психічними здібностями, але не має можливості всі їх контролювати і не завжди здатний встановити, яка з них в якому випадку функціонувала. В будь-якій науковій роботі від вибору і формулювання проблеми до перевірки рішення і від продумування провідних гіпотез до дедуктивної їх обробки ми виявляємо чуттєве сприймання речей, явищ і знаків, образне або наочне уявлення їх, формування в різній мірі абстрактних понять, порівняння, що веде до аналогії, і індуктивне узагальнення бік у бік з непередуманим здогадом, дедукцію, як формальну, так і неформальну, приблизний і детальний аналіз і, ймовірно, багато інших способів утворення, єднання і відхилення ідей; тому що наука, між іншим, будується з ідей, а не з фактів»²¹.

Науковий пошук історика має чимало специфіки, чим і відрізняється від пошуку в природознавчих науках. Але неправомірно було б абсолютизувати цю специфіку. В загальному плані структура історичного дослідження повторює структуру будь-якого наукового дослідження, і тому загальногносеологічні та логічні висновки щодо пізнання мають безпосереднє відношення і до процесу дослідження в історичній науці. У зв'язку з цим заслуговує на увагу цікаво проведений відомим болгарським вченим Н. К. Стефановим методологічний аналіз гносеологічних передумов наукового дослідження в суспільних науках²². Гносеологія — це наука про найбільш загальні об'єктивні закони мис-

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 265.

²¹ М. Бунге. Интуиция и наука, М., 1967, стор. 93.

²² Н. Стефанов. Обществени науки и социална технология, София, 1973, стор. 52—70.

лення, обов'язкові для всіх пізнавальних процесів, зокрема і в історичній науці.

Водночас було б неправильним заперечувати певну специфіку пошуку в історичній науці, ігнорувати його особливості.

Науковий пошук в історичному дослідженні реалізується в формі двох його фаз: емпіричної і теоретичної. Емпірична фаза — це встановлення історичних фактів, відбір джерел, постановка наукової проблеми тощо; теоретична — побудова історичного опису, пояснення, розробка гіпотез, історичних теорій. Перша, емпірична фаза — це конкретне історичне дослідження, друга — етап, на якому провадяться теоретичні узагальнення історичних фактів, формулюється теорія конкретно-історичних ситуацій.

Емпірична фаза наукового пошуку є в певному розумінні підготовчою. Найбільше вагомий внесок історичної науки в розвиток суспільства, вдосконалення методів наукового управління соціальними процесами на основі аналізу їх сутності — це відкриття закономірностей історичного розвитку. На основі пізнання об'єктивних закономірностей стає можливим науково обгрунтовано керувати суспільними відносинами, здійснювати орієнтоване на майбутнє управління суспільством.

Пізнання законів досягається переходом від аналізу історичних подій до теоретичного осягання їх сутності. Конкретне історичне дослідження на емпіричній фазі пошуку виходить з вивчення джерел. На цьому етапі відбираються, упорядковуються і систематизуються історичні факти, історичні джерела, як і їх окремі елементи, ізолюються одне від одного, поетапно аналізуються, зіставляються. Аналіз служить засобом виявлення різноманітних зв'язків і відносин окремих елементів джерел. Результатом конкретного історичного дослідження є висловлювання про загальні властивості та ознаки певних рядів (класів) елементів історичних джерел або всіх вивчених істориком джерел. На цій фазі пошуку фіксується емпірично загальне, яке відобразилося в історичних джерелах.

На основі виявленого в джерелах емпіричного загального на теоретичній фазі пошуку починається пошук системного, комплексного зв'язку досліджених окремих подій, ситуацій. Системний зв'язок охоплює внутрішні й необхідні для існування та функціонування системи зв'язку, виявляє сутність даної історичної системи, що складає конкретну історичну ситуацію. На теоретичній фазі пошуку виявляються причини існування загальних властивостей і ознак, розробляються моделі досліджуваної історичної системи і за загальними ознаками виявляється прихована історична закономірність.

Емпірична і теоретична фази наукового пошуку — сторони єдиного процесу історичного дослідження, яке є багатоманітним за методами та прийомами і багатоплановим.

Емпірична фаза пошуку починається не без передумов: постановка наукових проблем, їх структура, методичні вихідні принципи відбору джерел, форма аналізу даних залежить від досягнутого рівня теорії. Теоретичні передумови емпіричної фази пошуку складаються, зокрема, з таких теоретичних знань про досліджувані історичні події:

1. Матеріалістичної теорії суспільства, історичного матеріалізму як системи найбільш загальних діалектичних законів про розвиток суспільства і як загальної методології суспільних наук. Це — основна передумова емпіричної фази пошуку історика, завдяки якій забезпечується аналіз окремої частини історичного процесу як складової цілісного суспільного організму;

2. Теорії суспільної системи, в яку входить об'єкт конкретного історичного дослідження або з якою він якимось чином пов'язаний. Зокрема, не можна вивчати події доби феодалізму, не маючи загальної теорії закономірностей розвитку феодальної суспільно-економічної формації, особливостей їх прояву в окремих регіонах земної кулі — в Європі, Азії, Америці;

3. Залежно від специфіки досліджуваної події чи історичної ситуації до теоретичних передумов емпіричної фази пошуку можуть належати теоретичні положення різних наук;

4. Набір категорій, той категоріальний апарат, з допомогою якого історик систематизує історичні факти.

Отже, теоретичні передумови емпіричної фази пошуку — це не тільки загальні поняття історичного пізнання, а й чимало загальних положень, висновків тощо. З цієї різноманітності теоретико-понятійних передумов емпіричної фази пошуку випливає вимога розрізняти емпіричні й дедуктивні складові елементи передумов. Від цього залежать, зокрема, можливості різних форм пізнання і рівень узагальнюваності історичних фактів, який визначається особливостями джерел, глибиною емпіричного аналізу, майстерністю обраних теоретичних передумов і т. п.

Основне завдання пошуку історика — теоретичне узагальнення фактів, відкриття закономірностей, здійснюване на теоретичній фазі. Успіх пошуку безпосередньо визначається рівнем і змістовністю конкретного історичного дослідження, в якому реалізується емпірична фаза наукового пошуку, розвинутістю методологічного арсеналу і методичної озброєності історика, його вмінням користуватися методами системного, комплексного підходу до історичних подій. Цей підхід є евристичним способом історичних відкриттів. Він забезпечується марксистсько-ленінською філософією як загальною методологією суспільних наук.

Науковий пошук в історичному дослідженні, отже, може бути успішним тільки за умови його нерозривного зв'язку з методологічними основами марксистсько-ленінської філософії. Навіть уже на його емпіричній фазі для історика стає необхідним усвідомлення методологічних засобів дослідження, чіткі світоглядні оцінки історичних подій, які вивчаються. Марксизм-ленінізм як методологічна основа наукового пошуку історика є тією системою поглядів, що служить для нього сукупністю вихідних орієнтирів, чим обумовлює в остаточному рахунку програму проведення самого пошуку, передбачення ймовірних його результатів, а також уникнення суб'єктивістських помилок. Евристичні можливості діалектичного та історичного матеріалізму як методології пошуку в історичному дослідженні невичерпні, але вони можуть бути реалізовані тільки за умови їх майстерного застосування з урахуванням специфіки історичного знання та особливостей розвитку історичної науки.

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ ПО ПРИСКОРЕННЮ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ (1959—1965 рр.)

І. І. ХИЖНЯК

Однією з характерних рис сучасності є швидкий розвиток науково-технічної революції, зв'язаної із значними досягненнями науки і техніки. Електрифікація відіграє провідну роль у розвитку всіх галузей народного господарства, у здійсненні всього сучасного технічного прогресу. «Завершення електрифікації,— писав В. І. Ленін,— буде першим важливим щаблем на шляху до комуністичної організації економічного життя суспільства... На мою думку, електрифікація є найважливішим з усіх великих завдань, які стоять перед нами»¹.

Технічною базою електрифікації є електротехнічна промисловість, яку Володимир Ілліч вважав найбільш типовою для новітніх успіхів техніки² і ставив у пряму залежність від її розвитку рівень економічного потенціалу країни.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють значну увагу розвитку електротехнічної промисловості. Після XXI—XXII з'їздів партії в цій галузі відбулися серйозні кількісні і якісні зміни. І в цьому велика заслуга виробничих колективів на чолі з партійними організаціями електротехнічних підприємств.

Останнім часом історико-партійна література поповнилася рядом праць, присвячених окремих питань партійного керівництва у справі створення економіки розвинутого соціалістичного суспільства, прискорення технічного прогресу, підвищення трудової і творчої активності трудящих промислових підприємств республіки. Цей досвід роботи характерний і для електротехнічних підприємств України³. У даному по-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 140.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 227.

³ Г. М. Окладной. Во главе масс, Харьков, 1961; М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії в промисловості України (1952—1958 рр.), К., 1966; Н. Ю. Костриця. Комуністична партія—організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні, К., 1967; С. И. Журавлев. Производство в центре внимания, Харьков, 1967; П. Т. Рущенко. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.), Харків, 1969; Б. І. Білик, Н. Ю. Костриця. Партійні організації України в боротьбі за технічний прогрес електроенергетики у період між XXI і XXIII з'їздами КПРС.—«Вісник Київського університету», 1970, № 3, серія історії КПРС; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі, К., 1970; В. Дегтярьов. У боротьбі за науково-технічний прогрес, К., 1972; Н. Е. Кострица. Коммунистическая партия—организатор всенародной борьбы за осуществление ленинских идей электрификации на Украине (1945—1965 гг.). Автореферат докторської дисертації, К., 1972.

відомленні зроблена спроба висвітлити діяльність парторганізацій цієї галузі в справі прискорення науково-технічного прогресу.

В роки семирічки партійні організації, керуючись рішеннями XXI—XXII з'їздів КПРС, зосередили увагу працівників електротехнічної промисловості республіки на сучасних досягненнях науки, значно підвищили технічний рівень і якість електричних машин, пристроїв, апаратів, кабельних виробів і електроізоляційних матеріалів. Одночасно розвивалися спеціалізація й кооперування виробництва, модернізувалося застаріле устаткування, поліпшувалися технологічні процеси шляхом широкого впровадження автоматизації.

Питання прискорення науково-технічного прогресу були в центрі уваги Харківського, Запорізького обкомів, міськкомів і райкомів КП України. Саме в цих областях знаходяться найбільші електротехнічні підприємства України, що випускали 75% продукції даної галузі⁴. За роки семирічки, наприклад, на пленумах Харківського обкому партії було обговорено 38 важливих питань, з них 9 — про керівництво промисловістю, стільки ж — про організаційно-партійну та ідеологічну роботу й ін.* Бюро Запорізького обкому партії обговорювало питання розвитку нової техніки і прогресивної технології в 1960—1962 рр.⁵

Парторганізації більшості підприємств галузі повсякденно тримали в центрі уваги питання технічного прогресу, провадили значну політичну і організаційну роботу по створенню і освоєнню нових виробів, збільшенню потужностей. Наприклад, харківський завод «Електроважмаш» освоїв випуск унікальних турбогенераторів потужністю 200, 300 і 500 тис. квт. і прокатних електродвигунів постійного струму, в тому числі виготовив у 1962 р. для слябінга «1150» Ждановського металургійного заводу комплекти електродвигунів загальною потужністю 13 200 квт.⁶ Запорізький трансформаторний завод у досліджуваний період став найбільшим у світі підприємством по виробництву найпотужніших трансформаторів (виробляв близько 50% усіх силових трансформаторів країни)⁷. ХЕМЗ лише за 1965 р. збільшив випуск великих машин на 18%, а електробурів і напівпровідникових випрямлячів — удвоє⁸.

Створення і використання різноманітних автоматичних пристроїв — це виробнича, економічна, організаційна, соціальна і наукова необхідність в період комуністичного будівництва. Саме тому увага партійних, профспілкових, господарських керівників галузі зосереджувалася на створенні механізованих й автоматичних ліній, оснащенні цехів високопродуктивними агрегатними верстатами і пристроями, впровадженні нових прогресивних інструментів, заміні литих і кованих деталей зварними.

В апаратному цеху заводу «Електроважмаш» у 1959 р. планом передбачалось впровадити два складальних конвейера, а після червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС колектив переглянув свої зобов'язання і перевиконав завдання вдвоє. Застосування групового конвейерно-поточного складання дало змогу підвищити продуктивність праці робітників на цьому процесі на 52% і одержати 1,5 млн. крб. річної економії⁹. На харківському заводі «Електромашина» на кінець семирічки на складанні і механічній обробці діяло 20 потокових ліній¹⁰. Всього в роки

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р—4820, оп. 33, спр. 13, арк. 77.

* Підрахунки зроблені автором на основі даних ПА ІП ЦК КП України.

⁵ П. Т. Рущенко. Назв. праця, стор. 29.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р—4820, оп. 33, спр. 13, арк. 88.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 2158, арк. 81.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 92, оп. 1, спр. 777, арк. 99.

⁹ Там же, оп. 214, спр. 476.

¹⁰ С. І. Журавлев. Назв. праця, стор. 55.

семирічки на електротехнічних підприємствах республіки діяло більше 300 механізованих і автоматизованих ліній, 14 комплексно-механізованих, автоматизованих дільниць і цехів¹¹.

Враховуючи, що вирішальною умовою технічного прогресу є організація випуску більш досконалих засобів виробництва, на заводах під керівництвом партійних організацій переглянули технічний рівень готової продукції. В результаті за перші три роки семирічки на підприємствах галузі було знято з виробництва більше 1200 машин і механізмів застарілих конструкцій¹².

Значна робота була проведена партійними організаціями, інженерними службами по модернізації устаткування. За період з 1953 по 1962 р., наприклад, на електротехнічних підприємствах Харківської і Полтавської областей (тут зосереджено близько 50% устаткування галузі республіки) було обновлено 75% устаткування¹³.

Партійні організації електротехнічних підприємств, шукаючи шляхи дальшого підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, керуючись положеннями Програми КПРС, що «розвиток спеціалізації і кооперування, а також доцільне комбінування споріднених підприємств — одна з найважливіших умов технічного прогресу і раціональної організації суспільної праці»¹⁴, розробили заходи, спрямовані на спеціалізацію і кооперування виробництва у 1959—1965 рр. Передбачалося досягти у 1965 р. значного приросту потужностей за рахунок більш раціонального використання капіталовкладень, а також перерозподілу випуску продукції між різними спеціалізованими підприємствами.

Значний досвід у цьому мала Харківська обласна парторганізація. Обком партії і Харківський раднаргосп розробили заходи щодо поглиблення спеціалізації електротехнічних підприємств. Визнали за доцільне спеціалізувати харківські підприємства: ХЕМЗ на випуску великих електромашин, електробурів, глибоких електродвигунів, магнітних станцій управління, установочних автоматів і деяких виробів низьковольтної апаратури; «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна — генераторів для парових турбін, тепловозного електрообладнання і великих електромашин постійного струму; «Електромашина» — на виробництві великих електромашин та ін. В результаті цього електротехнічні підприємства Харкова збільшили потужність турбогенераторів за перші чотири роки в 4,6 рази, тепловозного електроустаткування і великих електромашин — у 2 рази, підвищилися продуктивність праці на 32%, збільшили випуск валової продукції на 64%¹⁵.

Досвід харківчан став надбанням інших підприємств цієї галузі, що дозволило збільшити випуск валової продукції в 1962 р. порівняно з 1958 р. у 1,75 рази, обсяг виробництва продукції в 2,4 рази, а в 1965 р. ці показники, відповідно, були 2,5 і 4,4. За чотири роки семирічки продуктивність праці збільшилася на 13%¹⁶.

Проблема створення електротехнічної продукції, яка за технічним рівнем, якістю і надійністю відповідала б головним тенденціям технічного прогресу, торкається усіх галузей народного господарства. Тільки електрообладнання забезпечить надійну і тривалу роботу машин, механізмів, приладів і апаратів у будь-якому виробничому процесі. Партійні організації розробили плани організаційно-технічних і масово-політич-

¹¹ Научно-технический прогресс Украинской ССР, К., 1971, стор. 493.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 420, арк. 2.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р—4820, оп. 33, спр. 12, арк. 54.

¹⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 183.

¹⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10 924, оп. 2, спр. 24-а, арк. 28.

¹⁶ «Електротехніка», 1964, № 1, стор. 8.

них заходів, спрямованих на підвищення якості виробів. Ці питання обговорювалися на пленумах Харківського, Херсонського, Донецького, Запорізького та інших обкомів партії. Парторганізації зобов'язували господарських керівників звернути увагу на використання резервів, залучення спеціалістів для розробки заходів, спрямованих на підвищення якості і надійності готової продукції.

Запорізький обком партії, наприклад, постійно здійснював контроль за якістю виробів електротехнічних підприємств області. У 1962—1964 рр. на бюро цього обкому обговорювалися такі питання: «Про стан і заходи щодо підвищення якості продукції», «Про заходи щодо забезпечення надійності роботи електростанцій і мережі системи управління «Дніпроенерго» і поліпшення якості енерготехнічного обладнання, яке випускають підприємства електротехнічної промисловості раднаргоспу», «Про підвищення організаційної діяльності парткомів і ВКБ по мобілізації колективів за дальше поліпшення якості і надійності виробів Запорізького трансформаторного заводу»¹⁷.

Рішення бюро обговорювалося на партійно-господарському активі, який накреслив заходи, спрямовані на підвищення якості продукції. На партійних зборах трансформаторних цехів № 1 і 2 обговорювалося питання «Про авангардну роль комуністів у справі поліпшення якості трансформаторів». Комуністи заводу, виконуючи рішення активу, поліпшили конструкції окремих вузлів, впровадили ряд нових технологічних процесів складання. Парторганізація направила у відділ технічного контролю кваліфікованих працівників, підвищила вимоги до технічної і виробничої дисципліни. У 1964 р. завод повністю перейшов на бездефектну систему виготовлення продукції. Значну увагу якості продукції приділяли і самі комуністи. Так, В. К. Тетеря з трансформаторного цеху № 1 виступив з ініціативою: працювати з особистим клеймом якості. Послідовниками його стали 26 робітників дільниці та інших підприємств галузі¹⁸.

У досліджуваний період значно зросла роль науково-технічних товариств. Партійні організації спільно з профспілковими залучали до технічної творчості інженерно-технічних працівників, робітників. На Полтавському заводі газорозрядних ламп, наприклад, було 1540 раціоналізаторів, з них робітників — 970, ІТР — 570, молоді до 30 років — 620 чол. На підприємстві процент впроваджених пропозицій дорівнював 82,5. Загальна сума умовно-річної економії в 1965 р. складала 383,2 тис. крб.¹⁹

Робітник заводу комуніст П. М. Підгола без браку збирав трансформатори, подав ряд цінних рацпропозицій, завдяки яким тільки в 1965 р. було зекономлено 20 т міді, досяг значних успіхів у виконанні завдань семирічного плану, за що йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Першим винахідником заводу став слюсар-складальник комуніст В. С. Погорелець. Він одержав авторське свідоцтво за винайдену ним стяжну скобу для зашиховки верхнього ярма магнітопроводів. Вперше цей винахід був впроваджений при складанні асуанських трансформаторів. Це значно поліпшило якість пластин, прискорило шихтовку²⁰.

¹⁷ ПА іП ЦК КП України. ф. 1, оп. 214, спр. 87, арк. 13; оп. 230, спр. 288, арк. 4; спр. 419, арк. 18; спр. 995, арк. 7—14.

¹⁸ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 3073, оп. 2, спр. 1, арк. 35—37; Центральний архів ВЦРПС, ф. 439, оп. 1, спр. 2739, арк. 9; «Енергетик», 19 січня 1966 р.; П. Т. Рушченко. Назв. праця, стор. 83—85.

¹⁹ Архів Міністерства електротехнічної промисловості СРСР, оп. 1, спр. 31, арк. 111.

²⁰ «Енергетик», 5 січня, 30 березня 1966 р.

За роки семирічки запорізькі трансформаторники впровадили у виробництво 4500 рацпропозицій і винаходів з економічним ефектом більше 4 млн. крб. при плані 3,5 млн. крб. Їх творча праця значною мірою сприяла тому, що завод виготовив трансформаторів загальною потужністю 324 млн. кіловат-ампер, що відповідає потужності 154 Волзьких ГЕС ім. ХХІІ з'їзду КПРС ²¹.

Залучаючи трудящих до активної участі в технічному прогресі, партійні і профспілкові організації електротехнічної галузі використовували різноманітні форми і методи роботи. Вони створювали громадські конструкторські і технологічні бюро, групи економічного аналізу та ін. Лише на підприємствах Харкова у 1965 р. на громадських засадах діяло 95 творчих бригад, 37 конструкторських і технологічних бюро, більше 20 бюро і груп економічного аналізу, 9 бюро технічної інформації. Ці творчі об'єднання 1964 р. виконали на громадських засадах 186 робіт, а за перший квартал 1965 р.— 157 ²².

Прискорення науково-технічного прогресу, створення високоякісних і технологічно вдосконалених машин значною мірою залежить від роботи науково-дослідних, проектно-конструкторських і технологічних організацій. Партійні організації інститутів приділяли значну увагу підвищенню творчої активності колективів науковців. У центрі уваги партбюро Всесоюзного інституту трансформаторобудування, наприклад, стояли дослідження, які мали значення для науково-технічного прогресу в галузі. Партбюро контролювало хід виконання тематичних планів наукових і конструкторських робіт, добивалося, щоб наукові розробки швидше впроваджувались у виробництво. На партійні збори виносилися питання підвищення технічного рівня і ефективності досліджень, зниження собівартості наукових робіт, звіти комуністів про виконання творчих планів, співдружність наукових працівників з виробничниками. За створення і впровадження у виробництво унікального, з високими технічними характеристиками енергетичного обладнання на 500 кв. комуністи директор інституту І. Д. Воеводін, начальник конструкторського бюро В. Ю. Френкель, головний конструктор І. С. Калиниченко удостоєні звання лауреатів Ленінської премії ²³.

Тісні творчі зв'язки встановили з електротехнічними підприємствами колективи Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна, Запорізького машинобудівного інституту ім. В. Я. Чубаря та ін. Творча співдружність науковців з виробничниками скоротила строк впровадження у виробництво наукових розробок в середньому в 4—5 разів.

Турбота партії і уряду про розвиток електропромисловості, поліпшення діяльності партійних органів, самовіддана праця колективів підприємств, науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро галузі дозволили в 1959—1965 рр. успішно розв'язати головні завдання, спрямовані на підвищення ефективності виробництва, прискорення темпів науково-технічного прогресу в електротехнічній промисловості. В роки семирічки випуск генераторів і парових турбін Харківським заводом «Електроважмаш» збільшився в 6 раз, виробництво потужних електромашин — 2,4 раза, високовольтної апаратури — 5,3 раза, випуск силових трансформаторів на ЗТЗ — 3,7 раза ²⁴. Продукція електротехнічних підприємств України експортується в 47 країн світу ²⁵.

²¹ «Енергетик», 23 липня 1966 р.

²² Харківський обласний державний архів, ф. Р—5835, оп. 1, спр. 403, арк. 3.

²³ «Електротехника», 1970, № 12, стор. 4.

²⁴ Розвиток народного господарства УРСР в 1917—1967 рр., т. 2, К., 1967, стор. 381—382.

²⁵ Научно-технический прогресс в УССР (1961—1970 гг.), К., 1970, стор. 494.

Електротехнічна промисловість нині працює над втіленням у життя програми дальшої електрифікації країни, накресленої XXIV з'їздом КПРС.

БОРІТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЗА ЄДИНИЙ ФРОНТ, ПРОТИ ЗАГРОЗИ ФАШИЗМУ І ВІЙНИ (1933—1935 рр.)

Я. С. ЛЯЛЬКА

Світова економічна криза 1929—1935 рр. різко загострила суперечності в капіталістичному світі. Вихід із становища, яке склалося, імперіалістична буржуазія бачила в мілітаризації економіки та підготовці до війни. Военна загроза стала особливо небезпечною після того, як у Німеччині до влади прийшов Гітлер. Посилено озброювалася й санацийна Польща. Зростав її військовий бюджет, який у 1932 р. перевищував 50% державних видатків¹. Лише протягом 1928—1931 рр. вона одержала від Англії та Франції воєнних позик на суму 900 млн. франків. Збільшилась польська армія: якщо в 1923 р. вона налічувала 68,6 тис. чол., то в 1930 р.— 303,2 тис.². У січні 1934 р. Польща уклала з гітлерівською Німеччиною договір, спрямований проти СРСР.

В обстановці, що склалася в Європі у зв'язку із загрозою фашизму та небезпечною війни, боротьба за згуртування антифашистських, демократичних сил набрала особливої гостроти.

Комінтерн вказував, що наступ фашизму можна зупинити за допомогою єдиного фронту трудящих, який об'єднав би всі антифашистські і демократичні сили. Виходячи з цього, ЦК КПП, за ним і ЦК КПЗУ в березні 1933 р. звернулися з відозвою до лідерів ППС, УСДП, Бунду та інших соціалістичних організацій про єдиний фронт. У відозві ЦК КПЗУ говорилось: «Не звертаючи уваги на всі різниці, які є між нами і соціал-демократичними партіями, ми, здаючи собі справу з відповідального моменту, робимо ще одну спробу створення одноцілого фронту комуністичних і соціалістичних робітників при участі соціал-демократичних партій... Ми робимо це в тому переконанні, що одноцілий фронт відбив би наступ капіталу та фашизму і прискорив би неминучий кінець всякої капіталістичної експлуатації, соціальної і національної неволі»³. У квітні 1933 р. ЦК КПЗУ вдруге звернувся з пропозицією до соціалістів про єдиний фронт⁴. Проте, як і першого разу, правоопортуністичні керівники соціалістичних партій відмовились прийняти пропозиції комуністів.

Тим часом прагнення робітничих мас до єдиного фронту боротьби з фашизмом дедалі зростало. Серед соціал-демократів міцніли опозиційні групи, які виступали за спільні дії з комуністами. Звернення ЦК КПЗУ про єдиний фронт позитивно оцінили рядові члени соціал-демократичних партій, а також деякі їхні низові організації. У ряді міст Західної України пройшли мітинги та збори за участю робітників-комуністів, соціал-демократів, безпартійних, які висловлювали готовність

¹ «Наша правда», 1932, № 1, стор. 3.

² Україна і зарубіжний світ, К., 1969, стор. 234.

³ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 403, арк. 22—23.

⁴ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 1360, арк. 15—16.

спільно боротися проти загрози фашизму і небезпеки війни, наступу капіталу на життєві інтереси трудящих⁵.

Значну пропагандистську роботу в цьому напрямі проводили ЦК і окружні комітети КПЗУ. Вони випустили ряд звернень до членів соціал-демократичних партій про єдиний фронт. Так, у травневій відозві 1933 р. Центральний Комітет КПЗУ писав: «Рішайте, чи хочете єдності робітничого класу проти фашизму, чи хочете єдності з буржуазією... Творіть разом з нами єдиний фронт боротьби!... Хай живе єдність робітничого класу в боротьбі з фашизмом і офензивою (наступом.— Я. Л.) капіталу»⁶.

Важливе значення для розгортання антифашистського руху на Західній Україні мав Міжнародний антифашистський конгрес у Парижі (червень 1933 р.). На підтримку ідеї його скликання комуністи розгорнули широку пропагандистську кампанію. У травні 1933 р. ЦК КПЗУ закликав трудящих проводити масові збори, присвячені вибору делегатів на конгрес⁷. Ця ідея знайшла широкий відгук серед комуністів, соціал-демократів, безпартійних робітників, трудящого селянства.

1933 р. на західноукраїнських землях під керівництвом КПЗУ розгорнулася кампанія протесту проти фашистського терору в Німеччині. Комуністи розкривали духовну спорідненість німецького й польського фашизму, застерігали трудящих від загрози фашизації політичного режиму в Польщі, закликали до боротьби з цією небезпекою. У багатьох містах і селах краю відбулися мітинги і збори, учасники яких засуджували злочини гітлерівців проти демократичних сил країни, вимагали звільнення антифашистських борців⁸.

Рішуче протестували трудящі Західної України проти суду над вождем болгарського робітничого класу Г. Димитровим і його товаришами, несправедливо звинувачених у підпалі рейхстагу. У Львові було створено ініціативний комітет за звільнення Г. Димитрова та інших в'язнів. У жовтні 1933 р. від імені 23 профспілок міста (металістів, залізничників, малярів, мулярів, друкарів, кравців, гарбарів, пекарів та ін.), які об'єднували 15 тис. членів, на адресу німецького посла у Варшаві комітет надіслав телеграму-протест з вимогою звільнити Димитрова і його товаришів Попова, Танева та всіх антифашистів, ув'язнених в гітлерівських концтаборах⁹.

Великого значення надавала КПЗУ молодіжному рухові. Під її керівництвом Комуністична Спілка Молоді Західної України боролася за створення єдиного фронту трудящої молоді проти загрози фашизму і війни. ЦК КСМЗУ неодноразово звертався з цією пропозицією до лідерів соціал-демократичних молодіжних спілок, але ті вперто відмовлялися прийняти її. Західноукраїнський комсомол пропагував серед трудящої молоді марксистсько-ленінське вчення, викривав фашизм та підготовку до імперіалістичної війни, реформістську політику правих лідерів соціал-демократії, організовував акції солідарності з Радянським Союзом.

Демократично настроєна молодь багатьох молодіжних організацій співробітничала з КСМЗУ. В лютому 1934 р. з ініціативи Львівського окружного комітету КСМЗУ у Львові відбулась загальна конференція молодих робітників міста. В її резолюції підкреслювалося, що «тільки єдиний фронт всієї трудової молоді може відбити наступ буржуазії

⁵ Там же, ф. 139, оп. 5, спр. 1770, арк. 7; спр. 1772, арк. 8, 9.

⁶ Там же, ф. 121, оп. 3; спр. 836, арк. 55.

⁷ Там же, арк. 57.

⁸ ЛОДА, ф. 110, оп. 3, спр. 1643, арк. 109; «Гарт», 11 червня 1933 р.

⁹ «Гарт», 8 жовтня 1933 р.

і фашизму». Делегати закликали молодь рішуче боротися проти окупаційного терору, «проти воєнних приготувань як власного фашизму, так і закордонних імперіалістів, які готуються до нової імперіалістичної різни і нападу на Батьківщину робітників і селян — СРСР». На конференції була піддана гострій критиці діяльність лідерів ППС, Бунду, УСДП, ТУР, за саботаж єдиного антифашистського фронту «всупереч волі мас, молоді, яка об'єднується в цих організаціях»¹⁰.

Того ж року КПЗУ і КСМЗУ звернулися до лідерів соціалістичних партій з пропозицією провести 19 лютого загальний страйк та інші масові виступи на підтримку австрійських робітників, які боролись проти наступу фашистської реакції. Проте лідери соціалістичних партій відхилили пропозицію комуністів¹¹.

Незважаючи на це, трудящі Західної України гаряче відгукнулися на події в Австрії. Так, робітники-килимники м. Кути у прийнятій на мітингу резолюції записали, що вони: «вітають героїський виступ робітників Відня і цілої Австрії проти наступу фашизму; протестують проти кривавої пацифікації, якою відповіли представники австрійського фашизму Дольфус і Фей на повстання робітників»¹².

В знак солідарності з австрійським пролетаріатом було організовано страйк, у якому взяли участь робітники Львова, Борислава, Дрогобича, Биткова, Стрия, Надвірної, Вигоди, Долини, Калуша, Золочева та ряду інших міст¹³.

У червні того ж року КПП і КПЗУ звернулись до соціалістів з відкритим листом про єдиний фронт у боротьбі за звільнення Е. Тельмана. Боротьба за звільнення Е. Тельмана, вказувалось у відозві, є боротьбою проти гітлеризму, на захист СРСР, за звільнення десятків тисяч політв'язнів у Польщі, Німеччині та інших країнах.

Розгортання антифашистської боротьби на Західній Україні сприяло активізації страйкового руху трудящих. КПЗУ і КСМЗУ були організаторами виступів пролетаріату проти антиробітничих законів, які запроваджувалися з січня 1934 р.

Страйки і мітинги протесту проти введення цих законів відбулись у Станіславі, Дрогобичі, Бориславі, Стебнику, Східниці, Перемишлі, Рокитному (Волинського воєводства), Косові. У Львові страйкуючим довелося зіткнутися з поліцією¹⁴.

1934 р. комуністи розгорнули діяльність, спрямовану на скликання робітничо-селянського конгресу, найважливішим завданням якого було зміцнення єдиного фронту, союзу робітничого класу і селянства та інтернаціональної єдності трудящих усіх націй в боротьбі проти наступу капіталу, фашизму і небезпеки імперіалістичної війни. Підготовку до конгресу КПЗУ проводила за допомогою своєї легальної організації — Українського селянського об'єднання (УСО) та її органу газети «Праця» через яку комітет звернувся до трудящих з відкритим листом, в якому закликав їх активно боротися за скликання конгресу та обирати на нього делегатів¹⁵.

¹⁰ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1021, арк. 5—6.

¹¹ Там же, ф. 108, оп. 1, спр. 100, арк. 15.

¹² Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 1032, арк. 19; спр. 1028, арк. 24; ЛОДА, ф. 110, оп. 3, спр. 1643, арк. 114; «Праця», 1 квітня 1934 р.

¹³ Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. 33, оп. 1, спр. 113; арк. 85; Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 216, оп. 3, спр. 767, арк. 3-а; ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 493, арк. 7.

¹⁴ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 864, арк. 362—364; ф. 256, оп. 1, спр. 93, арк. 55, 70.

¹⁵ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 2176, арк. 177; ф. 139, оп. 5, спр. 176, арк. 6; спр. 178, арк. 6; ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 5076, арк. 1.

Заклик КПЗУ до згуртування всіх антифашистських та антиімперіалістичних сил під лозунгами інтернаціонального робітничо-селянського конгресу підхопили широкі кола західноукраїнських трудящих. У 89 місцевостях 35 повітів краю відбулося більше 100 різних мітингів, зборів, нарада¹⁶, учасники яких ухвалювали резолюції на підтримку скликання робітничо-селянського конгресу, на захист СРСР, виступали за єдиний антифашистський фронт, за звільнення всіх політ'язнів, зокрема Е. Тельмана, вимагали української школи на державні кошти, ліквідації антиробітничих законів і надмірних податків, подання допомоги безробітним і голодуючим селянам, тощо.

Учасники конференції у Дрогобичі (взяло участь більше 800 чол.) писали, що «робітничо-селянський конгрес у Львові — це частина загальної боротьби міжнародного пролетаріату, це спроба зцементування єдиного фронту боротьби з фашизмом під дійсно робітничим керівництвом»¹⁷. Стрийські робітники на своєму мітингу прийняли рішення «повести рішучу боротьбу проти фашизму, зокрема проти ОУН-фашистських боївкарів, що силою хотіли би розбити робітничо-селянський рух», висловили протест проти підготовки до імперіалістичної війни проти Радянського Союзу і звернулися з закликом до всіх трудящих «стати в ряди протифашистського фронту...». Резолюції такого ж змісту прийняли робітники Львова, Яворова, Бродів, Коломиї, Надвірної, Золочева, Берестечка, Белза, Сколе, Перемишля, Олики, Горохова, Тисмениці, Кутів¹⁸.

Санаційні власті, налякані широким розмахом цієї кампанії, проводили масові арешти комуністів і революційно настроєних робітників і селян. Тільки у Львові протягом квітня 1934 р. вони заарештували 225 чол. і 150 з них віддали до суду¹⁹. Польським властям допомагали сіоністи і українські буржуазні націоналісти. 2 травня 1934 р., наприклад, оунівці підклали бомбу під будинок, де містилася редакція «Праці», і завдали їй значної матеріальної шкоди. 16 липня того ж року уряд заборонив діяльність УСО і закрив газету «Праця». Члени ЦК УСО і Центрального ініціативного комітету робітничо-селянського конгресу були заарештовані і вислані до Берези Картузької. Крім того, припинилася робота профспілок у Львові, Стрию, Станіславі, а також «Просвіт» і кооперативів, що знаходилися під впливом КПЗУ. Це був відчутний удар по антифашистському рухові у Західній Україні. Через репресії властей скликати робітничо-селянський конгрес не вдалося, проте підготовка до нього відіграла важливу роль у згуртуванні всіх демократичних сил до боротьби проти загрози фашизму та імперіалістичної війни.

Значну роботу щодо створення єдиного фронту КПЗУ провела під час другого туру виборів до органів місцевого самоврядування, які відбулися 27 травня 1934 р. На початку травня у Львові з ініціативи комуністів відбулася конференція за участю робітників, представників прогресивної інтелігенції, лівих і реформістських профспілок. На ній було створено виборчий інтернаціональний комітет робітничої єдності, який закликав трудящих створювати виборчі комітети, висувати своїх кандидатів, згуртовуватись у єдиний фронт без різниці партійної і профспілкової належності. Комітет відзначав, що вибори — це один

¹⁶ «Червона Волинь», грудень 1934 р.; ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 864, арк. 412; ф. 139, оп. 9, спр. 1587, арк. 82.

¹⁷ ЛОДА, ф. 139, оп. 5, спр. 1770, арк. 7; «Праця», 24 червня 1934 р.

¹⁸ ЛОДА, ф. 139, оп. 5, спр. 1771, арк. 9; спр. 1665, арк. 7; спр. 1770, арк. 9; спр. 1782, арк. 9; «Праця», 3 червня 1934 р.

¹⁹ Там же, ф. 256, оп. 1, спр. 68, арк. 40.

із засобів організації сил трудящих, зміцнення інтернаціоналізму, посилення антифашистського табору²⁰. Майже в усіх містах, де відбувалися вибори, були створені комітети робітничої єдності. 21 травня учасники масового передвиборного мітингу у Перемишлі одногосно ухвалили голосувати за кандидатів робітничої єдності і «повести якнайширшу кампанію проти фашизму»²¹. Серед трудящих Львова було зібрано 3500 підписів під списками прогресивних кандидатів, а в день виборів на вулиці міста вийшло 300 комуністичних агітаторів, які роз'яснювали трудящим програму партії, закликали до боротьби проти фашизму та окупаційного режиму²².

Важливу роль у мобілізації широких народних мас на боротьбу проти реакції і фашизму відіграла організація комуністами всенародної кампанії протесту проти суду над 57 членами КПЗУ в Луцьку (лютий 1934 р.), яким польські власті намагались залякати трудящих, перешкодити розгортанню антифашистської боротьби. ЦК КПП у зверненні до робітників, селян, солдатів, закликав: «Не можна допускати, щоб криваві собаки знущалися над луцькими в'язнями. Необхідно, щоб по всій країні пройшла хвиля страйків, демонстрацій масових протестів проти катів, на захист луцьких в'язнів... Геть фашистських посіпак! Геть польських окупантів на Західній Україні і Білорусії! Звільнити всіх політичних в'язнів!»²³ Рух протесту проти сваволі властей вилився у велику кампанію за звільнення всіх політв'язнів, став складовою частиною боротьби трудящих Західної України з небезпекою фашизму.

Вимагаючи звільнення підсудних, КПЗУ спиралася на підтримку прогресивних сил усього світу, насамперед радянського народу та багатьох міжнародних антифашистських організацій. Хвиля міжнародної солідарності з західноукраїнськими трудящими прокотилася по Чехословаччині, Франції, Англії, США, Канаді, Уругваю та інших країнах. На адресу Луцького суду робітничі організації ряду країн надіслали протести, вимагали звільнити заарештованих²⁴.

Влітку 1934 р. санаційні власті повели новий наступ на робітничий клас. У серпні прем'єр-міністр Л. Козловський заявив про те, що уряд має намір здійснити уніфікацію профспілок, що означало насильне підпорядкування їх властям шляхом об'єднання у профашистських профспілкових організаціях.

ЦК КПЗУ і ЦК КСМЗУ двічі зверталися до ЦК УСДП, ЦК УСРП, окружних комітетів ППС, Бунду і реформістських профспілок про єдиний фронт проти загрози урядової фашизації профспілок. 22 жовтня 1934 р. ЦК КПЗУ запропонував соціалістам виступити спільним фронтом на захист іспанських революціонерів, які в цей час героїчно боролися з фашистською реакцією²⁵. Але лідери соціалістичних партій відмовлялися від єдиного фронту з КПЗУ. Це призвело до того, що окремі парторганізації відмовилися від переговорів з керівництвом соціалістів і обмежились агітацією в низах. Слід зазначити, що партійні і комсомольські організації не завжди правильно орієнтувалися у складній обстановці.

Важливе значення у боротьбі за згуртування всіх демократичних сил мав IV з'їзд КПЗУ. В його резолюції вказувалося, що створення

²⁰ Там же, ф. 139, оп. 9, спр. 1547, арк. 6, 9.

²¹ «Праця», 27 травня 1934 р.

²² Заграва волі, Львів, 1970, стор. 202.

²³ Під прапором Жовтня, Львів, 1966, стор. 220.

²⁴ «Фармерське життя», 4 квітня 1934 р.

²⁵ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 864, арк. 214, 242; ф. 139, оп. 9, спр. 1013, арк. 7, 8; спр. 1089, арк. 5, 6.

єдиного пролетарського фронту проти наступу капіталу, націоналізму і небезпеки імперіалістичної війни є головним завданням партії на найближчий період. З'їзд засудив прояви догматизму і сектантства, що «гальмує боротьбу партії за широкі маси організованих соціал-демократичних робітників»²⁶.

Керуючись рішеннями з'їзду, партійні організації докладали чимало зусиль, щоб порозумітися з соціал-демократичними партіями. Особлива увага зверталась на організацію боротьби за демократизацію політичного життя країни, проти ліквідації решток буржуазно-демократичних прав і свобод тощо. У грудні 1934 р. газета «До наступу» писала, що створення єдиного фронту боротьби проти фашизму та імперіалістичної війни, проби ліквідації решток буржуазно-демократичних свобод і наступу капіталу на соціальні здобутки трудящих «є найгарячішим наказом дня». У травні наступного року ЦК КПЗУ звернувся до ЦК УСДП та львівських окружних комітетів ППС і Бунду з пропозицією про єдиний фронт проти нового антидемократичного виборчого закону²⁷. Особлива увага зверталася на проведення агітаційної роботи серед місцевих організацій соціал-демократичних партій та їх рядових членів.

Першим за єдиний фронт з комуністами висловився районний комітет УСРП в Коломиї. Згодом опозиційні радикальні групи цієї партії виникли в Рогатинському, Луцькому, Яворівському, Самбірському, Снятинському, Городенківському, Косівському та інших повітах²⁸. Радикали гостро критикували лідерів своєї партії, виступали за співробітництво з КПЗУ. Так, робітники Снятина, зібравшись у квітні 1935 р. на мітинг, засудили політику керівництва УСДП на чолі із Стаховим, Матчаком, Макухом, які «були і є наймитами капіталу», висловились «за прилучення до одноцілого фронту всіх працюючих світу»²⁹.

Такі ж мітинги і збори відбулися також у 17 селах Рогатинського, 12 — Яворівського та в ряді сіл Коломийського, Турківського, Снятинського, Дрогобицького і Бродівського повітів³⁰.

На початку лютого 1935 р. з ініціативи КПЗУ в Коломиї відбулася конференція за участю представників опозиційних радикальних груп із Рогатинського, Луцького, Яворівського, Самбірського, Снятинського, Городенківського і Косівського повітів. Делегати засудили зрадницьку політику верхівки УСРП, яка, «розбиваючи одноцілий фронт працюючих, творить спільний фронт з фашистами і клерикалами, намагаючись звести рух працюючих у фашистське русло». Учасники конференції закликали трудове селянство порвати зв'язок з лідерами УСРП як з «ворогами працюючого селянства» і боротися за створення єдиного фронту всіх працюючих, незважаючи на національну і партійну належність. Конференція ухвалила розпочати переговори про єдиний фронт з іншими політичними партіями і організаціями.

21 лютого Коломия стала місцем проведення конференції 32 делегатів від радикальних груп із Турки, Печеніжина, Коломиї, Надвірної, Рожнева, Старого Косова, Корнич, Верхнього Вербіжа, Матеївців, Марківки, Сопова, Стопчатова, Залучча, Воскресинців, Іванівки, Мишина, Фатовець, Пядик, які вирішили порвати зв'язок з лідерами партії і створили Покутську селянську радикально-опозиційну раду³¹. Успішними були переговори про єдиний фронт між КПЗУ і місцевими орга-

²⁶ «Наша правда», 1935, № 1, стор. 16; «УІЖ» 1964, № 6, стор. 128.

²⁷ Під прапором Жовтня, стор. 247.

²⁸ «Наша правда», 1935, № 1, стор. 58.

²⁹ «УІЖ», 1967, № 1, стор. 64.

³⁰ «Голос Покуття», 24 березня, 1 квітня 1935 р.

³¹ «Голос Покуття», 12 лютого 1935 р.

нізаціями ППС, Бунду, Поалей-Ціону. У Коломиї відбулося кілька спільних нарад за участю комуністів, представників Бунду та Поалей-Ціону, на яких обговорювалося питання про єдність дій. На одній із конференцій, в роботі якої взяли участь представники КПЗУ, Покутської селянської радикально-опозиційної ради, Бунду, Поалей-Ціону, товариства «Каменярь» із Коломиї та с. Корнич всі делегати одноголосно висловились за єдиний фронт і в резолюції записали, що вони об'єднуються для боротьби проти фашизму, терору і пацифікацій, проти проекту нової конституції і виборчої системи, за звільнення політ'язнів і, зокрема, Е. Тельмана, за українську школу на державні кошти, ліквідацію боргів та надмірних податків тощо. На конференції було створено комітет єдиного антифашистського фронту³².

Такі ж комітети виникли і в Косові, Стрию, Снятині, Городенці³³. Угоди про єдиний фронт були також укладені між КПЗУ та місцевими організаціями ТУР у Калуші та Східниці, «Робітничими громадами» в Стебнику і Добрівлянах³⁴.

Після IV з'їзду КПЗУ поживавилась діяльність комуністів у профспілках, особливо в реформістських і профашистських. Члени КПЗУ створювали в профспілках ліві опозиції, боролися за об'єднання наймасовіших організацій робітничого класу на ґрунті класової боротьби і внутріспілкової демократії. Внаслідок цієї роботи деякі профспілки майже повністю перейшли під контроль КПЗУ.

Через ліві профспілки КПЗУ боролася за розширення і зміцнення антифашистського фронту. Так, у Східниці профспілкова лівиця уклала угоду про єдиний фронт з реформістською профспілкою гірників, а в Стрию у лютому 1935 р. — з реформістською профспілкою кравців³⁵. У Станіславі представники лівих вели переговори про спільні дії з Окружною радою профспілок. 13 січня 1935 р. з ініціативи окружному КПЗУ у Станіславі відбулась конференція, в роботі якої взяли участь комуністи, соціалісти, делегати профспілок і робітничих колективів та безробітні. Конференція накреслила заходи для спільної боротьби проти загрози ліквідації властями профспілок і створила комітет єдиного фронту. 24 січня в приміщенні Окружної ради профспілок проходила друга конференція, на якій було обрано членів єдиногофронтового комітету безробітних³⁶.

Яскравим свідченням популярності спільного фронту серед трудящих, зміцнення єдності партії з масами були першотравневі виступи 1935 р. Незважаючи на терор і репресії з боку властей, в цей день у Львові страйкувало (за даними поліції) більше 5 тис. робітників, а в єдиногофронтовій святковій демонстрації взяло участь 15 тис. чоловік³⁷. «Від десяти літ не було такого великого віча, такої могутньої демонстрації, як тепер», — писала у червні 1935 р. газета «До наступу». У прийнятій на мітингу резолюції було записано, що за глибоким переконанням робітників Львова ніяка сила не зможе розірвати єдиного фронту, не примусить припинити боротьби за новий соціальний лад, за мир між народами і знищення фашизму³⁸.

Єдиним фронтом відзначили День міжнародної солідарності трудящих робітники Стрия, Сколе, Калуша та інших міст.

³² ІФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 451, арк. 397—398.

³³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1316, арк. 6, 67; ф. 69, оп. 1, спр. 329, арк. 130.

³⁴ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 1862, арк. 45; ф. 250, оп. 1, спр. 97, арк. 118.

³⁵ Там же, ф. 139, оп. 9, спр. 1587, арк. 23; ІФОДА, ф. 226, оп. 1, спр. 418, арк. 14.

³⁶ ІФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 288, арк. 46—47; ф. 226, оп. 1, спр. 418, арк. 7; ф. 226, оп. 1, спр. 418, арк. 7.

³⁷ З історії революційного руху у Львові, Львів. 1957, стор. 527.

³⁸ «Trybuna robotnicza», 5 травня 1935 р.

Велику активність у першотравневих антифашистських виступах проявило трудяще селянство Західної України. Масові мітинги і демонстрації відбулись у селах Луцького, Ковельського, Любомльського, Володимир-Волинського та Дубнівського повітів на Волині. Найбільшою тут була Колківська першотравнева демонстрація, в якій взяло участь більше 2 тис. чол. Її організаторами були комуністи Д. Макаревич, В. Свиридчук, П. Мельничук, М. Михальчук, комсомолки Л. Мусійчук, Н. Тарасюк, Д. Гордіюк та ін. У чотирьох кілометрах від Колок, за селом Руднею, поліція відкрила кулеметний вогонь по демонстрантах, внаслідок чого 8 чол. було вбито, 50 поранено³⁹.

Всього в першотравневих демонстраціях на Західній Україні взяло участь 200 тис. чол. Це були найбільш масові за всі роки польської окупації виступи, які свідчили про зростаючу політичну активність трудящих, про те, що ідея єдиного фронту оволодівала масами, ставала їм близькою і зрозумілою. Відзначаючи активну участь трудящего селянства у першотравневих виступах, Ю. Ленський назвав їх «поштовхом до антифашистського Народного фронту»⁴⁰.

Влітку 1935 р. КПЗУ спрямувала свою діяльність на згуртування пролетаріату і всіх трудящих до боротьби проти реакційної конституції та введення антидемократичного виборчого закону. Відозва Станіславського окружкому КПЗУ виступала проти антидемократичного положення про вибори й проголошувала: «Хай живе єдиний фронт боротьби!». 12 червня 1935 р. ЦК КПЗУ запропонував лідерам соціалістичних партій спільно виступити проти введення нового положення про вибори. І хоч домовленості з вини соціалістів не було досягнуто, трудящі відповіли могутнім протестом на антинародні дії уряду.

В одному з листів до міністерства внутрішніх справ у Варшаві, наприклад, говорилося: «Ми, нижчепідписана працююча молодь с. Глухи гміни Кримно Ковельського повіту Волинського воеводства, протестуємо проти нової конституції, яка позбавляє нас всякого права і свободи. Домагаємось виборчого голосу від 18 років. Домагаємось п'ятиприкметного (загального, таємного, рівного, прямого і пропорційного.— Я. Л.) виборчого права. Протестуємо проти терору й пацифікацій, проти колонізації, фашизації і мілітаризації працюючої молоді»⁴¹. Підписалося 68 чол. Листи такого ж змісту надіслали жителі Чевля і Кайтанівки Ковельського повіту та ряду інших сіл. Львівські робітники-броварі, малярі та лакувальники, зібравшись на збори, заявили рішучий протест проти позбавлення трудящих політичних прав, вимагали ліквідації реакційної конституції і нового виборчого закону⁴².

Страйки протесту проти антинародної конституції і нового виборчого закону у червні 1935 р. відбулись у Дрогобицько-Бориславському басейні (понад 5 тис. робітників), а також на більшості підприємств Львова, Стрия, Перемишля та інших міст. Всього на Західній Україні в них взяло участь 12 тис. чол.⁴³.

Велике значення для об'єднання трудящих на боротьбу проти фашизму мав лозунг захисту СРСР. У багатьох відозвах, листівках та в повсякденній усній агітації комуністи популяризували успіхи господарського, культурного і політичного будівництва в Радянському Союзі, роз'яснювали при цьому, що кожен крок Радянської країни по шляху до соціалізму наближає час визволення Західної України з-під

³⁹ І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1964, стор. 178.

⁴⁰ J. Lenski. O front Ludowy w Polsce, Warszawa, 1956, стор. 107.

⁴¹ ІФОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 477, арк. 61; ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 5680, арк. 14—19.

⁴² ЛЮДА, ф. 86, оп. 1, спр. 477, арк. 61.

⁴³ Там же, ф. 139, оп. 9, спр. 1671, арк. 81; спр. 1717, арк. 2; ф. 256, спр. 23, оп. 1, арк. 53; «Наша правда», 1935, № 4, стор. 47.

ярма польських окупантів. КПЗУ постійно наголошувала, що захист СРСР — одне з найголовніших завдань єдиного антифашистського фронту. Так, в одній із відозв ЦК КПЗУ і ЦК КСМЗУ писали: «Мур робітничих і селянських грудей мусить загородити дорогу імперіалістичним бандам на Київ»⁴⁴.

Особливо широкого розмаху досягла боротьба на захист СРСР в 1935 р. Вона була відповіддю на антирадянську кампанію з боку українських буржуазних націоналістів.

Значних успіхів у створенні єдиного антифашистського фронту комуністи добилися в період підготовки буржуазно-поміщицьким урядом Польщі виборів до сейму (вересень 1935 р.). У зверненні про вибори ЦК КПЗУ закликав трудящих до активного бойкоту цієї політичної кампанії, до мітингів і демонстрацій протесту, до проведення напередодні виборів загального страйку⁴⁵. Під впливом цієї агітації вибори перетворилися в масову демонстрацію трудящих проти фашизму і війни. З ініціативи окружного КПЗУ 7 червня у Львові відбулась міжпрофспілкова конференція представників будівельників, транспортників, некваліфікованих робітників та шоферів. Її учасники прийняли рішення про проведення загального страйку в день фашистських виборів⁴⁶. В краї прокотилась хвиля мітингів і зборів на яких рішуче засуджувались дії санаційних властей. Широкого поширення особливо у Станіславському воеводстві набув збір комуністами підписів проти виборів⁴⁷.

Завдяки активній діяльності КПЗУ, незважаючи на терор і насильство, бойкот виборів пройшов успішно. Переважна більшість населення не взяла у них участі. У виборах до сейму, навіть за фальсифікованими даними урядової статистики, взяла участь 45,9% всіх виборців. У Львові голосувало тільки 25, Бориславі — 27,5, Дрогобичі — 18, Калуші та Холмі — 16, Стебнику — 12,5%⁴⁸.

Послідовна боротьба КПЗУ за єдиний фронт трудящих вела до посилення антифашистських настроїв на західноукраїнських землях, сприяла зростанню політичної свідомості мас, які дедалі більше переконувалися в тому, що для успішного наступу проти капіталу і фашизму необхідна єдність дій і згуртованість.

⁴⁴ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 864, арк. 198, 202.

⁴⁵ ВОДА, ф. 216, оп. 3, спр. 992, арк. 15.

⁴⁶ Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969, стор. 49.

⁴⁷ ІФОДА, ф. 69, оп. 1, спр. 454, арк. 23.

⁴⁸ «Наша правда», 1935, № 4, стор. 20; 23 вересня 1935 р.

До 200-річчя від початку повстання О. Пугачова

ОМЕЛЯН ПУГАЧОВ І УКРАЇНА

І. Г. РОЗНЕР

200 років тому, 18 вересня 1773 р., почалася найбільша в історії нашої країни селянська війна під проводом О. І. Пугачова. Представники великого російського народу, згуртовуючи навколо себе пригнічені маси інших народів Росії, піднялися на рішучу боротьбу проти

застарілого феодально-кріпосницького, станового ладу. Завдяки самовідданий героїчній боротьбі закріпаченого російського селянства, робітних людей заводів, трудящого козацтва було завдано могутнього удару феодальному ладові в нашій країні. Грандіозне повстання російського селянства вплинуло на розвиток антифеодального руху інших народів Європи — польського, чеського, німецького, угорського та ін.

Полум'я селянської війни 1773—1775 рр. охопило передусім східні райони Росії — Яїк, Урал, Поволжя й т. д. Під керівництвом свого старшого брата, великого російського народу, на боротьбу піднялися трудящі маси інших народів Росії — казахи, башкири, удмурти, татари, чуваші¹.

В даному випадку ми ставимо собі за мету показати, наскільки це вдасться, участь в селянській війні також покріпачених мас українського народу, які завжди виступали спільно зі своїми братами — російським трудовим народом та іншими народами країни проти соціального гніту й самодержавства. Це питання, на жаль, ще мало розроблене в нашій історіографії, хоч воно має безперечне наукове значення. Адже під час селянської війни 1773—1775 рр., як і в попередніх антифеодальних рухах — повстаннях під керівництвом І. Болотникова, С. Разіна, К. Булавина, зароджувалися ті глибинні процеси, які сприяли в дальшому перемозі соціалістичної революції в нашій країні, торжеству трудящих над експлуататорами. В селянських повстаннях беруть свій початок революційні традиції, як про це сказано в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна².

...Вже принаймні з XVI ст., рятуючись від гніту польських, литовських і українських феодалів, а також від спустошливих нападів татар і турків, українські селяни, козаки і міщани масами переселялися на малозаселені, переважно південні, окраїни сусідньої Російської держави. Одержуючи різноманітну підтримку та матеріальну допомогу від російського уряду і місцевих властей, українські селяни сприяли господарському освоєнню південних окраїн Росії — Слобожанщини, а також, у значно меншій мірі, Дону, Нижнього Поволжя, Яїку тощо.

Заселення Дону збіглими російськими селянами й утворення Донського козачого війська почалося ще наприкінці XV ст. Майже одночасно, шукаючи порятунку від кріпосництва та національно-релігійного гноблення, сюди ринули також тисячі українських переселенців. Цікаво, що сама «столиця» Донського козачого війська — м. Черкаськ, як можна судити з назви, була заснована за діяльною участю українських переселенців³. В XVIII ст. українські переселенці становили вже значну частину населення Дону. «Деякі джерела, — зазначав А. Пронштейн, — повідомляють, що вже в 1638 р. на Дону налічувалось близько 10 тис. «черкас» — українців» (Донские дела, т. 1, стор. 70, 701). Але з початку XVIII ст. переселення українців на Дон різко збільшилося, причому основний контингент переселенців складався з селян. У царській грамоті від 9 липня 1707 р. вказувалося, що великими масами «чюгуевцы де, харьковцы, золочевцы, моячения, служилые де и жилецкие люди многие, оставя де дома свои з женами и детьми, а иные де оставя, явно идут де на Дон и в донецкие... городки»⁴. Приблизно в той же час князь Дмитро Голицин доносив з Києва урядові, що переселення українців на Дон набрало широких розмірів і що «украинцы с донски-

¹ Крестьянская война в России в 1773—1775 годах, т. I—III, Л., 1961—1970.

² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 8.

³ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957.

⁴ Булавинское восстание. Сборник документов, М., 1935, док. 8, стор. 114.

ми казаками обв'язались своїми і переходят с Дона на Украину и с Украины на Дон, и по Донцу, и по Айдару все донские городки и села беглыми населены украинских городов»⁵.

Місцем народження О. Пугачова (як і Степана Разіна — керівника селянської війни 1670—1671 рр.) була, як це видно з офіційного висновку Оренбурзької таємної слідчої урядової комісії від 1774 р., донська «казачья малороссийская Зимовейская станица»⁶. О. Пугачов на допиті в листопаді 1774 р. повідомив, що його дід Михайло «был Донского войска Зимовейской же станицы казак, и прозвище было ему Пугач»⁷. Пугачов був відомий донцям саме під цим ім'ям. Під ім'ям Пугача найчастіше зберегла нам пам'ять про славного ватажка й усна народна традиція в Росії й на Україні ще в XVIII ст.⁸

На батьківщині О. Пугачова, в Зимовійській станиці, треба думати, ще жили перекази про повстання під проводом його односельця С. Разіна або про спільні сухопутні і морські походи донців і запорожців проти турецько-татарських загарбників. Є підстави думати, що Пугачов знав про героїчну боротьбу українського народу проти панської Польщі, за возз'єднання з Росією, коли говорив про одвічну «малороссийскую наклонность к неудовольствию»⁹. Є прямі вказівки і на знайомство Пугачова з українським героїчним епосом, з козацькими думами і т. д. Так, 23 лютого 1774 р., під час облоги Оренбурга, він звернувся до місцевого сатрапа, губернатора І. фон Рейнсдорпа з листом, стилізованим під «Лист запорожців султану»¹⁰.

Вдома, на Дону, О. Пугачов розмовляв українською мовою. 17 років він, за його власними словами, одружився з сиротою з сусідньої Єсаулівської станиці — «малороссийского казака Дмитрия Недюжева ...дочери Софьи»¹¹. Незабаром у них народився син — Трохим, хресним якого, як показав Пугачов, був «живущий в их станице в работниках малороссиянец Алексей»¹².

Сам Пугачов уперше побував на Україні в 1759 р., коли йому щойно минуло 18 років. Мобілізований до війська, він, за його словами,

⁵ А. П. Пронштейн. Характер и особенности заселения Донского края в XVIII в. — «Научные доклады Высшей школы. Исторические науки», 1960, № 1, стор. 88, 98.

⁶ Центральний державний архів древніх актів СРСР (далі — ЦДАДА), розряд VI, спр. 665, арк. 14; «Чтения общества истории и древностей российских» (далі — ЧОИДР), 1859, кн. 3 (июль — сентябрь), отдел II, стор. 99.

⁷ Див. Восстание Е. Пугачева, док. 26, стор. 175.

⁸ В яцькій пісні, наприклад, говориться: «Полтора года страдали, все царя себе искали. Нашли себе царя — донского казака, Емельяна Пугача — сына Иванова». (История русской литературы, т. IV, ч. II, М. — Л., 1947, стор. 317). Легенда, складена на Яїку вже після придушення повстання, повідомляє, що отаман Бородин «везет в Москву Пугача, да не того, кого бы хотел» (И. И. Железнов. Очерки быта уральских казаков, Спб., 1910, стор. 204). Нарешті, добре відома українська народна пісня «Ой сів пугач на могилі». (Історичні пісні, К., 1961, стор. 577). Цікаво, що начальником Бугогардівської паланки в Січі у 1773 р. був полковник Пугач (ЦДА УРСР, ф. КЗС, спр. 293, арк. 45).

⁹ «ЧОИДР», 1858, кн. 2, док. 1, стор. 9.

¹⁰ Н. Дубровин. Пугачев и его сообщники, т. II, Спб., 1884, стор. 289—290. На те, що «Письмо» Пугачова написано «в духе и стиле известного письма запорожцев турецькому султану», звернув вперше увагу М. В. Жижка (М. В. Жижка. Емельян Пугачев, М., 1950, стор. 118). (Исторический очерк о поволжских украинцах), Саратов, 1936.

¹¹ «ЧОИДР», 1859, кн. 3 (июль — сентябрь), отдел II, стор. 99. ЦДАДА СРСР, разряд VI, спр. 506, арк. 108-зв.; спр. 432, арк. 1—7; ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 2, арк. 214-зв.; Пугачевщина, т. II, примеч. 41, стор. 389. Сама Софія Дмитрівна на допиті в 1774 р. теж показала, що «от роду ей тридцать лет, отец ее малороссийской казак Дмитрея по прозванию Недюжев (ЦДАДА СРСР, разряд VI, спр. 664, арк. 43). З цієї ж Єсаулівської станиці, до речі, був родом відомий повстанський отаман І. Некрасов.

¹² Восстание Е. Пугачова, док. 26, стор. 93.

з п'ятисотенною командою донського полковника Іллі Денисова пішов на фронт — «в Пруссію через Киев»¹³. Пугачов, в якому Денисов підмітив «отличную проворность», став його вістовим¹⁴, і це дало йому змогу краще ознайомитися з містом, людьми, становищем народу. Яїцькому козаку М. Кожевникову Пугачов навіть розповів, що він «бежал в Киев» і жив тут, удаючи з себе хворого, «два года»¹⁵. В усякому разі, перебування на Україні, зокрема в Києві — «матери городов русских», справило на Пугачова незабутнє враження і згодом він любив згадувати про це.

Вдруге О. Пугачов побував на Україні в 1765 р., в команді осавула Є. Яковлева, що йшла через Чернігів на Правобережжя для повернення звідти в Росію збіглих розкольників¹⁶. Трете й найбільше його тривале перебування на Україні припало на весну 1769 р. Обстановка на Україні, де зростав кріпосницький гніт, як і в усій країні, була надзвичайно напруженою. Дуже пожвавилась антифеодальна й визвольна боротьба народних мас. Малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев, наприклад, 2 березня 1767 р. доповідав Катерині II про масові випадки непокорі й заворушення на Україні серед селян і козаків, бо «многие истинно вошли во вкус своевольства до того, что им всякий закон и указ государственный кажется... нарушением их прав и вольности»¹⁷. Вже багато десятиріч підряд на Україні не затихав масовий антифеодальний гайдамацький рух. Навесні 1768 р. на Правобережній Україні почалася Коліївщина — могутнє селянське повстання на чолі з М. Залізняком та І. Гонтою. Повстання охопило Київщину й Брацлавщину, частину Поділля, Волині, Галичини, потім перекинулося на прикордонні райони Лівобережжя й на Запоріжжя¹⁸. Готуючи через п'ять років повстання в Росії і згадуючи своє перебування за кордоном і на Україні, Пугачов говорив козакам, що він «примеры все чужестранные узнал: (там) не так, как у нас, (и) я знаю как с господами поступлю», все народне добро тепер «господа съедают», а якщо з ними покінчити — настане загальний добробут, усі будуть «довольны и... в золоте ходять»¹⁹.

Повстання на Правобережжі було потоплено в крові об'єднаними силами польсько-шляхетських і царських військ. О. Пугачов у цей час перебував спочатку в Бахмуті, поблизу кордонів Запоріжжя. Тут він був обраний своїми одностаничниками в хорунжі. Звідси навесні 1769 р. сотня Пугачова разом з усім загоном полковника Кутейникова рушила через Правобережну Україну, через місця, які нещодавно палахкотіли в огні Коліївщини, до турецької фортеці Бендери на Дністрі і приступили до її облоги. І ось, якраз під Бендерами відбувся цікавий епізод у житті Пугачова. За його словами, він заявив козакам, «что он крестник Петра первого»; ця чутка швидко поширилась у війську і дійшла «до полковника Ефима Кутейникова». Пугачов був розжалуваний у рядові, але «не поставили ему сие слово в преступление»²⁰.

Тим часом війна з Туреччиною (1768—1774 рр.) затяглася, посиливши страждання народних мас, що призвело до зростання незадоволення, протесту. У грудні 1768 р. почалося відоме повстання проти старшини в Запорізькій Січі, у 1769—1770 рр. — у Донецькому і Дніпров-

¹³ Восстание Пугачова, док. 26, стор. 92.

¹⁴ «ЧОИДР», 1858, кн. 2 (апрель — июнь), отдел II, док. 1, стор. 1—2.

¹⁵ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 506, арк. 177.

¹⁶ Восстание Е. Пугачева, док. 26, стор. 93.

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст., К., 1970, стор. 660.

¹⁸ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 398—412.

¹⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 4, арк. 508.

²⁰ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 506, арк. 460—461.

ському пікінерських полках, у запорізьких командах на фронті²¹, у квітні 1771 р. — у Большерецьку на Камчатці²², 15 вересня 1771 р. — в самій Москві («чумний бунт»), потім у Башкирії, на Волзі, на Олонецьких заводах тощо. Дуже напруженою була також обстановка на Дону. Посилилися ремствування козаків проти старшин, які шукали компромісу з самодержавством і намагалися одержати дворянство і т. д. Справа дійшла до того, що донці, мобілізовані в 1771 р. для відправки на турецький фронт, виступили проти отамана Трепова і, «оста-вля знамена, в дома разбежались»²³. Усе провіщало бурю народного обурення, що наближалася.

За таких умов Пугачов, якого відправили як хворого восени 1770 р. з фронту (з Дністра) на Дон, вирішив більше туди не повертатися. У житті Пугачова відтоді почався новий етап. 21 грудня 1771 р. Пугачов утік з Дону на Терек, де серед козаків теж було чимало українців ще з давніх часів. Збереглася відписка терського воеводи П. Головіна від 17 червня 1614 р. про видачу грошей і провіанту «терским жильцам... с... черкасами и охотцкими людьми»²⁴. Сам Пугачов, за його власними словами, зупинився в терській Іщорській станиці, «у тамо живушаго малороссиянина Харитона»²⁵. На допиті 15 січня 1772 р. (протокол, якого нам вдалося виявити) Пугачов уточнив, що жив у свого «племянника двоюродного Харитона»²⁶. На Тереку Пугачов уперше зустрівся з яїцькими козаками, які відбували тут тимчасово службу, і від них дізнався про заворушення проти уряду, що розпочалося на Яїку²⁷. Пугачов зібрав навколо себе незадоволених «беспашпортных» козаків трьох терських станиць, які обрали його своїм отаманом²⁸. Уже тоді, треба думати, у Пугачова та його прихильників виник сміливий задум — скористатися тим, що урядові війська перебували на турецьких фронтах, підняти всіх козаків — донських, волзьких, слобідських, запорізьких, об'єднати їх з яїцькими і разом з пригнобленими масами кріпосного селянства, народностями окраїн знищити ненависний кріпосницький лад, встановити повсюдно «вільні» козацькі порядки тощо.

З «заручною» козаків про обрання його отаманом Пугачов негайно вирушив на Дон. Щоправда, в Моздоку його заарештували, забрали всі речі, кинули в Кизлярську тюрму — в «одиначну», прикували до стіни «цепью и с замком», але він зумів підмовити вартового солдата В. Лаптева і разом з ним у ніч на 13 лютого 1772 р.* втекти на Дон. З прибуттям Пугачова на Дон співпали чутки, що почали поширюватися тут серед населення, про повстання на Яїку. Настрої донців вплинули навіть на їхнього військового отамана Д. Єфремова, який тепер почав більш енергійно чинити опір домаганням цариці — її спробам обмежити самоврядування Дону, вимогам про висилку нових «партиї» козаків на фронт тощо. Отаман Д. Єфремов був заарештований і засланий навечно в Пернів, на Дону ж була збільшена кількість царських

²¹ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 406—415.

²² Визначну роль у цьому повстанні під керівництвом М. А. Бенъевського відіграли українці — боцман Сергоровський, засланий Тимофій Семьянников та ін. — «Русская старина», 1876, березень — квітень, стор. 526—547, 757—769.

²³ А. П. Пронштейн. Земля Донская в XVIII в., стор. 297—298.

²⁴ Архів Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР (далі — АЛВІ), ф. 178, оп. 1, короб. 1, спр. 208.

²⁵ «Русская старина», 1883, кн. 1—2, док. II, стор. 168.

²⁶ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 264, арк. 2, 3.

²⁷ И. Г. Рознер. Яик перед бурей. Восстание 1772 года на Яике — предвестник Крестьянской войны под руководством Е. Пугачева, М., 1966.

²⁸ «Русская старина», 1883, кн. 1—2, стор. 167, 168.

* Цікаво, що в Кизлярі в цей час також перебувала команда яїцьких козаків з отаманом Іллею Ульяновим.

військ, посилені репресії і т. д.²⁹ Десь 20 березня 1772 р. було заарештовано Пугачова і відправлено до Черкаська, але дорогою при сприянні козаків він знову втік, цього разу — на Слобідську Україну.

Незабаром вибухнуло повстання у Волзькому козакому війську. Це військо було створене урядом у 1731 р. шляхом переселення з Дону на Волгу (між Комишиним і Царициним) 1057 козачих сімей: цікаво, що з них 520 були сім'ї донських козаків, а 537 — українців, які жили на Дону³⁰. Волзькі козаки, що їм була доручена охорона так зв. Царицинської лінії, перебували в жакливіму становищі. 30 березня 1772 р. повсталі волзькі козаки оголосили імператором Петром III козака Ф. Богомолова. Після придушення повстання Богомолова відправили на заслання до Нерчинська. Однак дорогою він помер. Тоді козаки висунули нового «Петра III» — Григорія Рябова, але незабаром його та інших було заарештовано й заслано до Сибіру³¹.

23 березня 1772 р. Пугачов прибув до слободи Кабанної Ізюмської провінції Слобідсько-Української губернії і зупинився у «малоросіянина» Осипа Корівки. 70-річний господар-розкольник був ворогом кріпосництва й самодержавства. Він не раз ховав у себе «солдат беглых и всяких людей» і був караний властями. При цьому слід зауважити, що найбільш антикріпосницькі течії розколу набули великого поширення на Слобожанщині. Князь М. М. Щербатов у цьому зв'язку писав у 1777 р., що розкольники — найзапекліші «неприятели правительства, так что ниже не почитают над собою власть законную сидящего на престоле... Везде, где они могут..., показать свою ненависть против государя и российския церкви, не упускают»³².

О. Корівка, дізнавшись про наміри Пугачова, повністю їх підтримав: «Пойди де в Польшу,— сказав він йому,— а пройти де можно между форпостов, и проживши там несколько времени, выйди в Россию, и скажи на форпосте, что польский выходец: а как, де, есть указы, что польских выходцев селить велено по желанию, то и выберешь для житья любое место, а я, де, тебе дам сына своего для провождения»³³.

Отже, проживши в с. Кабанному близько трьох тижнів, О. Пугачов потім разом з сином О. Корівки Антоном вирушив у Стародуб. Пугачов мав при собі паспорт, підроблений А. Корівкою, на ім'я «станичного атамана Пугачева». Однак у слободі Климівці, на Стародубщині, їм довелося затриматися на цілих три місяці, поки, нарешті, потай перебралися в слободу Ветку на р. Сож. Тут ховалося багато розкольників, і вони настійно радили Пугачову, щоб, повернувшись до Росії, він називав себе саме українцем, бо в противному разі йому не обійтися неприємностей. Вони, показав згодом Пугачов, йому говорили: «как де придешь к командиру (добрянському.— *І. Р.*) и он тебя спросит,— откуда ты, што за человек, так ты скажи: родился в Польше, а желаю итти в Россию, так больше тебя и не станут спрашивать, а коли де ты скажешься чьем из России, то делают из этого привяски»³⁴.

²⁹ Н. Дубровин. Назв. праця, т. 1, М., 1884, стор. 112.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным, т. II, ч. 1, Новочеркасск, 1894, док. 59 та 60; Дон и Нижнее Поволжье в период Крестьянской войны 1773—1775 годов, Ростов-на-Дону, 1961, стор. 17.

³¹ К. В. Сивков. Самозванчество в России.— «Исторические записки», т. 31, 1950, стор. 115; П. Орлов. Пугачевщина в Сибири.— «Сибирские огни», 1925, № 6, стор. 129—130.

³² «ЧОИДР», 1859, кн. 3 (июль — сентябрь), отдел II, стор. 57—59.

³³ «ЧОИДР», 1858, кн. 2, док. 1, стор. 5.

³⁴ Восстание Е. Пугачева, док. 26, стор. 104—105.

Пугачов поспішав: пробувши всього з тиждень у Ветці, він повернувся через кордон біля Добрянського форпоста, взяв тут 12 серпня паспорт і «через малороссийские местечки и деревни мимо Чернигова, который оставался в левой стороне», вирушив у довгий шлях на Яїк. Після нескінченних перипетій, заїхавши знову по дорозі до О. Корівки, він через Саратов та Іргіз прибув на Яїк, в Яїцьке містечко, лише 22 листопада 1772 р.³⁵ Тим часом, поки Пугачов перебував у дорозі, повстання на Яїку було придушено (ще на початку червня) урядом за допомогою зброї. Яїк було оголошено в стані облоги. Багато учасників повстання ховалися в степах або в Яїцькому містечку. З ними й намагався тепер зв'язатися Пугачов.

Перебування Пугачова на Яїку було не зовсім вдалим. Правда, йому вдалося встановити зв'язок з «непослушними» яїцькими козаками (але не з їхніми керівниками). 18 грудня його за доносом селянина С. Філіпова раптом заарештували в с. Маликівці, закували в кайдани, ланцюгом прикували до саней і відправили в казанський острог. Але й тут на допомогу йому прийшов вартовий солдат Григорій Мелешко, в якому Пугачов помітив «малороссийскую наклонность к неудовольствию». 29 травня Пугачов, його товариш П. Дружинін і Мелешко втекли і, треба сказати, вчасно, бо вже 3 червня в Казані було одержано сенатський указ, в якому говорилось: «Оному Пугачеву за побег его за границу в Польшу (тобто на Правобережжя.— *І. Р.*) и за утайку по выходе его оттуда в Россию о своем названии, а тем больше за говорение им... возмутительных и вредных слов. ...учинить наказание плетью и послать в город Пелым, где употреблять его в казенную работу»³⁶.

Утікши з казанської тюрми, Пугачов знову вирушив на Яїк, куди він прибув 25 серпня 1773 р. Цього разу біля Талового умету він зустрівся з представниками «неслухняних» яїцьких козаків — М. Шигаєвим, Д. Караваєвим, І. Чикою-Зарубіним і Т. Мясниковим. З властивою йому енергією Пугачов почав розгортати перед ними свій план повстання. Насамперед він сказав, що де б він не був, — «в Некрасовище, в Польше (Україні.— *І. Р.*) и на Дону», взагалі «во всей России чернь бедная терпит великия обиды и разорения» від поміщиків і царських чиновників³⁷. Одним словом, підкреслив він, обстановка в країні сприяє успіху повстання, тим більше, що урядові війська на турецькому фронті і столиці не захищені. Тому Пугачов пропонував рушити негайно через Волгу до Москви, підняти незадоволених, зібрати їх під прапор «істинного» царя: «везде,— сказав він,— молва есть, что государь Петр третий здравствует... то я под именем его могу взять и Москву, ибо прежде наберу дорогою силу и людей будет у меня много, а в Москве де войск никого нет»³⁸. І. Зарубін і Т. Мясников погодилися з цією пропозицією. Вони вирішили сховати Пугачова, поки проведуть пригостування до повстання на Яїку³⁹. З цією метою вони негайно відвезли його на хутір козака М. Кожевникова. Але останній, дізнавшись, що до нього пожалував «Петро III», сильно перелякався, бо знав, «что оной государь скончался» давно і, взагалі, «казалось ему невероятно быть государю в таком мужичьем виде и в сущей бедности». Але й тут на допомогу Пугачову та його соратникам прийшов відставний козак-українець Роман Шаварнівський, що жив на хуторі

³⁵ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 506, арк. 34—35.

³⁶ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 414, арк. 174.

³⁷ Там же, арк. 183.

³⁸ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 422, арк. 33—33 зв.

³⁹ И. Г. Рознер. Казачество в Крестьянской войне, стор. 30—40.

Кожевникових в окремій хатинці: «Для чего де,— сказав він,— эдакого дорогого гостя не принять, я с радостию приму, и потом звал их всех к себе в избу»⁴⁰.

18 вересня 1773 р. на Яїку почалася Селянська війна під керівництвом Пугачова. Українці, поряд з іншими представниками народів Росії, взяли у ній активну участь. Становище повстанського війська в перші дні повстання на Яїку, коли воно ледве налічувало 500 чол., було надзвичайно складним. Успіх повстання тому багато в чому залежав від ставлення до нього населення першої великої фортеці на шляху руху від Яїка до Оренбурга — Ілецького містечка (заснованого в 1736 р. українськими переселенцями). Як зазначено в офіційному «Описании всем укреплениям по р. Уралу» (Яїку) від 1786 р., «Обзаведение сему (Илецкому) городку последовало по прозбе уралских казаков черкаской природы Ивана Никифорова сына Изюмского и Андрей Денисова сына Черкасова... в 1736 году», які поселили там 500 сімей⁴¹. Ілецький отаман Лазар Портнов вирішив захищати містечко до підходу урядових частин. З цією метою він наказав негайно «мост спущенными сверху Яика плотами разорвать»⁴² і приготуватися до оборони. Але тут до жителів, які зібралися на раду, звернувся із закликом ілецький козак-українець Опанас Новиковський: «Вот те, братцы, теперь нам открывается свет! Сказали де, что государь Петр Федорович умер, а он, де жив и идет к нам на Илек. Я де сам его видел и он пожаловал мне лошадей». Потім він закликав усіх, «чтоб нимало не противясь, встретили его с честью». Ілецькі козаки заарештували отамана Портнова, полагодили зруйнований міст і вранці 23 вересня Пугачов на чолі повстанців вступив у містечко «со всякою яко царю подобающей честью». Пугачов того ж дня покинув Ілецьке містечко і вирушив спішно до Оренбурга. В Ілеку повстанці значно поповнили свої сили на кілька сот чоловік, забрали «пушек с десять», пороху «не малое число бочек», ядер, свинцю тощо.

Завдяки переходу ілецьких козаків на бік повстанців план оренбурзького губернатора про оточення і розгром їх було, таким чином, зірвано. Поповнивши свої сили ілецькими козаками, повстанці взяли 23 вересня фортецю Розсипну, 26 вересня — Нижньо-Озерну, потім Татищеву⁴³ Чорнореченську, Каргалу, Сакмару й 5 жовтня приступили до облоги військово-адміністративного центру краю — Оренбурга. З цього часу, за словами писаря Івана Почиталіна, «лутчие при Пугачеве люди и с доверенностью все яицкие казаки и илецкие»⁴⁴. До ілецьких козаків належали також і такі керівники повстання, як Ів. Творогов і начальник артилерії Ф. Чумаков⁴⁵.

О. Пугачов і такі його соратники, як І. Зарубін, Т. Мясников і інші, були проти походу з Яїка на північний схід — до Оренбурга, вважаючи, що треба негайно рушити на захід — через Волгу і густонаселені селянами губернії до Москви, а не затримуватися на окраїні. Однак вирішальний вплив у керівництві повстанням в цей час захопили помірковані, угодовські елементи з середовища яїцького козацтва — М. Шигаєв, А. Вітошнов, Д. Лисов та ін. Вони схилилися до компромісу з урядом, хотіли обмежити повстання одним Яїком, зробити тиск на Катерину II, щоб примусити її задовольнити їхні вузькостанові ви-

⁴⁰ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 506, арк. 175—176 зв.

⁴¹ ЦДВІА СРСР, ф. 52, оп. 1/194, зв. 2, спр. 355, арк. 27.

⁴² «ЧОИДР», 1858, кн. 2 (апрель — июнь), отдел II, док. 1, стор. 21.

⁴³ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 506, арк. 211 зв.—212, 212 зв., 332, 171, 212, 112, 191 зв.; спр. 505, арк. 170 зв.

⁴⁴ Пугачевщина, т. II, стор. 111.

⁴⁵ Восстание Е. Пугачева, стор. 136—137.

моги. Головна повстанська армія зосередила свої сили на облозі Оренбурга й Яїцького містечка, яка тривала з жовтня 1773 р. по квітень 1774 р. Вогонь повстання в цей час поширився з новою силою.

На весну 1774 р. повстанці оволоділи величезною територією, яка простиралася від Волги й Ками на заході до Сибіру на сході, і від Кунгура на півночі до Гур'єва на півдні. Основною силою руху були російські селяни, козаки, робітні люди заводів, пригноблені народності краю — башкири, казахи, чуваші, татари та інші. На цій великій території, зокрема в Оренбурзькій губернії і особливо в Нижньому Поволжі, жило також чимало українців — селян, городян, козаків⁴⁶.

На превеликий жаль, участь українців — трудівників саме цього краю у повстанні зовсім не вивчена, хоч це питання, без сумніву, заслуговує спеціальне дослідження. Документи, що збереглися, переконливо свідчать про участь українських поселенців у розвитку повстання вже на цьому, першому етапі. Обмежимося тут кількома прикладами. Серед отаманів І. Зарубіна був українець — робітник Уткінського металургійного заводу Павло Журбинський.

Отаманів-українців бачимо також у цей період у безпосередньому оточенні Пугачова, в його головній ставці в Берді. Це насамперед запорожець Василь (мабуть, Журба), до якого Пугачов ставився з особливим довір'ям і який був йому дуже відданий. Наприкінці лютого 1774 р., коли урядові війська наближалися до Оренбурга, ряд вищих старшин — М. Шигаєв, І. Творогов, Д. Лисов організували змову проти Пугачова з метою видачі його урядові, але змову цю, за словами самого Шигаєва, зірвав «запорожской Василий, а прозвання его не знает, который был в здешнем крае в ссылке и пристал в толпу (армію повстанців.— *І. Р.*) не знает где и когда». Змовники, продовжував він, вже хотіли виконати свій план, але не наслідились, «ибо они опасались приставших после к Шигаеву двух казаков, а особливо запорожского, который самозванцу был верен»⁴⁷. До кінця в Берді при Пугачові перебували також отамани — «черкашенин Степан» та Іван Захлиста. Обидва вони продовжували битися і після поразки повстанців під Оренбургом навесні 1774 р., організовували нові загони повстанців і пробивалися з ними до Пугачова на правий берег Волги⁴⁸. Одним з організаторів артилерії повстанців був оренбурзький бомбардир Степан Кармацько⁴⁹.

Завдяки активній підтримці російських, українських та інших поселенців отаману І. Арапову вдалося за кілька тижнів (до 25 грудня 1773 р.) оволодіти всією так званою Самарською укріпленою лінією — фортецями Сорочинською, Бузулуцькою, Самарою й вийти до Волги. Вздовж Самарської лінії було немало українських слобід, заснованих переселенцями у XVIII ст. Населення найбільшої з них, Кінельської, приєдналося до повстання з перших же днів. Українські поселенці Ставропольського повіту, разом з росіянами, чувашами, татарами і т. д., повстали ще до прибуття загонів Арапова. 15 грудня 1773 р. комендант Ставрополя бригадир фон Фегезак просив термінової допомоги в уряді, бо «Ставрополскаго уезду черкаса, так татару, чуваша, мордва и

⁴⁶ П. С. Ефименко. О малороссиянах в Оренбургской губернии.— «Основа», 1861, серпень; Т. М. Акимова. Поволжские чумаки. Исторический очерк о поволжских украинцах, Саратов, 1936; А. В. Сергеев. Ранние украинские поселения в Нижнем Поволжье.— «Ученые записки Саратовского университета, т. 72, 1959.

⁴⁷ ЦДАДА СРСР, розряд VI, спр. 506, арк. 96—96—зв.; Пугачевщина, т. II, стор. 105.

⁴⁸ Пугачевщина, т. II, док. 43, стор. 139—141.

⁴⁹ Статейный список от мая 1774.— Державна публічна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Рукописний відділ, ф. В. Г. Короленка, кор. 12.639, арк. 5 зв.

господскиа крестьяня к таковому ж раззорению и мятежу согласнись... и посланных с указами ее импер. величества... немилосердно бьют», а дворяни, кинувши все, втікають⁵⁰. Отаман «Кинелской черкаской слободы» Ломухін став керівником повстання на великій території. В січні 1774 р. він організував переправлення «денежной казны» з м. Сергіївська до ставки Пугачова, а під час наступу урядових військ з північного заходу, на початку лютого 1774 р., — оборону важливих для повстанців опорних пунктів⁵¹.

Показовою є така подія: в січні 1774 р. Катерина II наказала відправити на допомогу головнокомандуючому каральною армією генералу А. І. Бібікову 1000 малоросійських козаків⁵². Виявилось, однак, що малоросійські козаки не бажають боротися з повстанцями — вони або перейшли на їхній бік або взагалі зникли. 14 липня 1774 р. Державна рада з подивом запитувала, куди ж поділися українські козаки, послані проти Пугачова⁵³.

Повстання під керівництвом О. Пугачова тим часом зробило свій вплив на центральні області країни, сприяло пожвавленню антифеодального руху тут. Помітне піднесення антифеодальної боротьби мало місце й на Україні. Є всі підстави вважати, що вже в цей період О. Пугачов направляв сюди своїх агітаторів та організаторів. Сучасник, єпископ Феодосій, повідомляв, що в січні 1774 р. на Запоріжжі з'явилися полковники Пугачова — Ємельянов і Стодола⁵⁴. Чутки про повстання між Яіком і Волгою проникали на Україну різними шляхами, передавалися з уст в уста, знову пробуджували надії пригнобленого народу. Так, на початку лютого 1774 р. відставний поручик Шишка розповідав тут прилюдно, що «явился государь Петр III и имеет у себя собрание, к которому и он, Шишка, имея еще при себе трех человек, в то собрание итти желание имеет». В самому Києві в квітні 1774 р. серед солдатів ходили вперті чутки про те, що свобода, мовляв, уже близько⁵⁵. В «Женевском журнале» від 10 серпня 1774 р. була надрукована кореспонденція з України, в якій повідомлялося, що українські козаки «чекають тільки добрих звісток від своїх товаришів»⁵⁶.

Особливо великого напруження набула обстановка в Запорізькій Січі. Січ протягом століть була вогнищем антифеодального й визвольного руху українського народу. Правда, в XVIII ст. соціальне розшарування і соціальні антагонізми серед запорожців сильно загострились, посилився протест низів козацтва проти свавілля старшин, проти експлуатації сіроми багатіями-хуторянами, розширився гайдамацький рух. Почастішали напади запорізьких козаків на ті царські загони, які йшли з фронту через Запоріжжя придушувати повстання під керівництвом Пугачова або відряджалися в інші місця⁵⁷. На Запоріжжі шукали притулку й окремі розгромлені повстанські загони О. Пугачова. Єпископ Феодосій, наприклад, повідомляв: «Весной 1774 года в соседстве к проживающим здесь запорожцам присоединились несколько бур-

⁵⁰ Пугачевщина, т. III, стор. 19, 13—14.

⁵¹ Там же, т. I, док. 126, стор. 119—120.

⁵² Н. Дубровин. Назв. праця, т. II, стор. 247.

⁵³ Архив Государственного Совета. Сборник документов, т. I, Спб., 1869, стор. 453.

⁵⁴ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, вып. I, Екатеринослав, 1880, стор. 401.

⁵⁵ С. Пионтковский. Архив Тайной экспедиции. — «Историк-марксист», кн. 7, М., 1935, стор. 95, 97.

⁵⁶ О. Е. Корнилович. Общественное мнение Западной Европы о Пугачевском бунте. Анналы, кн. III, М., 1923, стор. 171.

⁵⁷ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана, М., 1847, стор. 32.

лаков из пораженной пугачевщины»⁵⁸. У таких умовах налякана зростанням класової боротьби вища запорізька старшина стала ще енергійніше, ніж раніше, шукати підтримки царського уряду, компромісу з ним.

Слід також згадати про участь українців, засланих до Сибіру в Селянській війні. Пізньої осені 1773 р. через Сибір на каторгу повели згадуваних організаторів заворушень 1772 р. на Дону козаків-українців С. Певчого й Ів. Серединкіна, а також висунутого ними замість закатованого Ф. Богомолова нового «Петра III» — Гр. Рябова. По дорозі через Сибір вони, незважаючи на всі заходи, проводили агітацію на користь О. Пугачова, запевняючи, що «вместо их самозванца Рябова, — як рапортував сибірський губернатор Д. І. Чичерін, — явился в Оренбургской губернии... бывший донской казак Емельян Пугачев, который также, ...называя себя Петром Третьим, начал... собирать партию». У Тобольську до них приєднався також засланий козак Вас. Гноенко, якому допомагали Федір Сорокін і Данило Долотов, «которые и прежде за таковые преступления присланы в ссылку, в Тобольск, были». Крім того, як виявилось, Гноенко, зазначив Чичерін, домовився «с бывшими на линии (Сибірській. — І. Р.), определенными из запорожцев, казаками». 27 листопада 1773 р. в зв'язку з «открывшемся в Тоболске... злодейству, возмущению и бунту» губернатор Чичерін з тривогою повідомляв генералу І. Де-Колонгу: «таво же пламя искра и здесь блеснула... Третий день стараемся оную утушить...» Особливо відзначився своїми діями в Західному Сибіру отаман Ковалевський і його загони⁵⁹.

Як бачимо, на кінець 1773 — на початок 1774 рр. в країні було охоплено заворушеннями або повстаннями величезні території. Безперечно, повстання ці були розрізненими, стихійними. Однак за ступенем своєї організованості, за впливом свого керівного ядра Селянська війна 1773—1775 рр. була вище від усіх попередніх. Англійський посол Роберт Гуннінг, що уважно і аж ніяк не дружельно стежив за розвитком повстання, доносив 2 січня 1774 р. своєму урядові: «Якби... замість того, щоб зупинитися в Оренбурзі вони направили шлях свій на Казань, а звідти в Москву, не давши військам (Катерини II) зібратися для захисту, уряд опинився б у дуже складному становищі»⁶⁰. З самого початку й до кінця першого етапу Селянської війни українські народні маси поряд з росіянами, башкирами, казахами, чувашами, татарами та ін. відігравали в ній дуже важливу роль.

Царський уряд ужив термінових заходів до придушення повстання. Він спішно вступив у переговори про мир з Туреччиною, стягнув до театру повстання нові військові з'єднання. Наприкінці березня — на початку квітня 1774 р. головна повстанська армія біля Оренбурга, Уфи, Яїцького містечка, Гур'єва та ін. зазнала поразок від переважаючих за чисельністю і озброєнням урядових військ під начальством найдосвідченіших генералів — А. Бібікова, П. Голіцина, П. Мансурова та ін. Поряд з росіянами, башкирами, казахами та іншими повстанцями в полоні опинилось і багато українців: в одній Оренбурзькій тюрмі утримувалось 14 «малороссиан и черкас», в казанській — 4, в московській — 10⁶¹. Отже, українці разом з іншими народами Росії під керівництвом представників російського народу відіграли значну роль як у підготовці селянської війни, так і протягом всього її першого етапу, тобто від осені

⁵⁸ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, вып. I, стор. 527.

⁵⁹ П. Орлов. Назв. праця, стор. 127—130; Пугачевщина, т. II, док. 31, стор. 100; т. III, док. 17, стор. 35.

⁶⁰ Сб. РИО, т. XIX, Спб., 1876, стор. 398.

⁶¹ Пугачевщина, т. III, прилож. 10, стор. 466—468.

1773 до весни 1774 рр. В ході героїчної боротьби народних мас проти кріпосництва і самодержавства зміцнювався братерський бойовий союз народів нашої країни. Чутки про велике повстання російського селянства поширювалися за межами країни, сприяючи пожвавленню антифеодального визвольного руху в усій Європі.

Ще значнішою участь українських народних мас у Селянській війні була у другому, кульмінаційному її періоді — з весни 1773 р. до осені 1774 р.

До 50-річчя Вересневого повстання в Болгарії

ПЕРШЕ АНТИФАШИСТСЬКЕ ПОВСТАННЯ

ЦЕНКО ГРИГОРОВ

Консул Генерального Консульства НРБ в Києві

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства. Робітничий клас Росії разом з своїм союзником — селянством скинув капіталізм і встановив диктатуру пролетаріату. Перемога Великого Жовтня підтвердила правильність висновків В. І. Леніна про можливість успіху соціалістичної революції в окремо взятій країні.

Революційні події в Росії мали всесвітній резонанс і справили великий вплив на політичне життя в Болгарії. Болгарська робітнича соціал-демократична партія (тісних соціалістів) — БРСДП (т. с.) відразу ж висловила повну підтримку соціалістичній революції в Росії. Ще в період першої світової війни вона вела величезну політичну роботу на фронті та в тилу, що сприяло революціонуванню солдатських мас, які у вересні 1918 р. піднялися на збройне повстання. За прикладом трудящих Росії болгарські солдати вирішили силою розправитися з ненависним монархо-капіталістичним режимом у своїй країні. Однак керівництво партії тісняків, яке в той час дотримувалося помилкових позицій, зокрема ще не засвоїло ленінського положення про необхідність перетворення імперіалістичної війни у громадянську війну проти власного уряду, відмовилося очолити це повстання, яке було жорстоко придушене болгарською буржуазією.

На початку XX ст. Болгарія була невеликою ланкою в загальній системі світового імперіалізму. Невелика і економічно відстала країна відчувала на собі весь тягар імперіалістичного гноблення. Реакційна болгарська буржуазія і монархічний режим втягнули Болгарію в три війни: першу балканську — 1912 р., другу балканську — 1913 р. і першу світову. Внаслідок цього країна зазнала двох національних катастроф. В період 1912—1918 рр. на фронтах загинуло більше 150 тис. і було поранено понад 258 тис. чол. Майже 100 тис. чол. були передані як заложники країнам Антанти у зв'язку з підписанням Салонікського мирного договору. Болгарія була зобов'язана сплачувати репарації в розмірі 2250 тис. франків золотом¹.

Економіка країни була повністю розорена і пограбована вій-

¹ История на БКП, София, 1969, стор. 213, 229.

ною, болгарською буржуазією, її союзником — Німеччиною і переможцями — країнами Антанти. Особливо постраждало сільське господарство, яке становило основу економіки країни. Все це лягло на плечі трудящих мас додатковим тягарем. Ці обставини прискорили й поглибили класову диференціацію й поляризацію суспільства, підготували в Болгарії сприятливий ґрунт для сприймання ідей Жовтня.

Буржуазія відчувала свою неспроможність керувати старими методами і, щоб домогтися хоч якогось пом'якшення гостроти політичної боротьби, з метою збереження капіталістичного ладу в країні змушена була йти на деякі поступки трудящим. Такими поступками зокрема були скинення царя Фердинанда, визволення з в'язниці вождя Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС), активного демократа Олександра Стамболійського і згода на створення коаліційного уряду, до якого увійшли демократична, народна, радикальна партії та БЗНС, а трохи пізніше — й Болгарська соціалістична партія (широких соціалістів). Головною метою цього уряду було за задумом буржуазії «врятування Болгарії від більшовицької небезпеки». Включення БЗНС і Болгарської соціалістичної партії до уряду було маневром, який мав запобігти революційним виступам мас і зберегти панування капіталізму.

Найбільш масовими й найактивнішими політичними силами в країні були БРСДП (т. с.), яка після вступу до третього, Комуністичного Інтернаціоналу в 1919 р. перейменувалася на Болгарську комуністичну партію (тісних соціалістів) — БКП (т. с.) і БЗНС.

БКП (т. с.) була єдиною політичною силою, що послідовно захищала інтереси трудящих Болгарії. Її вплив і кількість членів, особливо після першої світової війни, швидко зростали. У 1918 р. вона налічувала 5500 членів, у березні 1919 р. вже 21 587, а наприкінці 1919 р. — більше 35 тис.² На той час і особливо для такої маленької країни це була дійсно велика сила. БКП (т. с.) була яскраво вираженою класовою марксистською організацією. Під впливом перемоги Великого Жовтня вона звільнялася від деяких слабостей і дедалі міцніше ставала на лєнінські позиції. Її авторитет і вплив у міжнародному комуністичному та робітничому русі були досить значними. Визнанням цього певною мірою була й та обставина, що в 1922 р. Генеральним секретарем Комінтерну був обраний діяч БКП (т. с.) Васил Коларов.

Другою впливовою політичною силою був БЗНС, створений у 1899 р. Як політична партія він почав діяти з 1903 р. Його засновником і ідейним вождем був Олександр Стамболійський. БЗНС виступав як політична організація, що ставила своєю метою об'єднати все селянство на основі широкої демократичної програми. «За своєю ідеологією та політикою, — зазначав Г. Димитров, — БЗНС був чисто становою сільською, антикапіталістичною організацією»³.

В галузі економіки БЗНС ставив метою провести реформу в інтересах трудівників села, здійснювати політику так званого «консорціуму», тобто встановлення державної монополії на експорт зернових, поступового створення виробничих кооперацій у селах, поліпшення життя селян тощо.

У політичній програмі БЗНС намічав повалення монархічного режиму, проведення миролюбної політики, зокрема дружніх відносин з сусідніми країнами, боротьбу проти реакційних буржуазних партій. Союз виступав за «справжнє й повне демократичне управління, рівномірний і справедливий розподіл всіх благ між населенням, боротьбу з усіх

² История на БКП, София, 1969, стор. 213.

³ Г. Димитров. Българският урок, София, 1953, стор. 139.

сил проти придушення та експлуатації»⁴. Його діячі часто висловлювали свою повагу до подвигу російського народу, який повалив царизм і встановив владу трудящих, але водночас критикували більшовицьку ідеологію та політику Радянського уряду. Подібне ставлення БЗНС виявляв і до БКП (т. с.).

Економічна та політична програма БЗНС знайшла широкий відгук серед болгарського селянства. Наполеглива боротьба проти монархізму та політики реакційних буржуазних партій сприяла швидкому зростанню авторитету Союзу, який за півтора десятиліття перетворився на одну з найчисленніших і найбільш впливових політичних партій Болгарії. Цьому певною мірою сприяла недостатня робота БРСДП (т. с.) на селі. До першої світової війни на селі організацій БРСДП (т. с.) майже не було, і партія працювала в основному з наймитами, які не становили компактної маси.

Виходячи з кількісного переважання сільського населення, БЗНС видавав себе за єдину партію селянства, вважав, що тільки він може управляти країною. Олександр Стамболійський підкреслював, що селяни є головною виробничою силою і можуть, діючи самі, без, і навіть проти міського пролетаріату, створити дійсно народну владу, яка шляхом реформ зможе в рамках буржуазної демократії створити гармонійне суспільство. Однак керівництво БЗНС значно переоцінювало роль своєї партії. Воно не розуміло правильно роль селянства, розглядаючи його як єдине ціле, не враховувало й тих обставин, що головною революційною силою є пролетаріат, зв'язаний з промисловістю, що капіталістичний лад неминуче веде до розшарування селянства. Ілюзії про самостійну владу БЗНС, неправильне розуміння ролі селянства призводили до того, що посилювалася поляризація сил в самому Союзі.

Невірне уявлення про селянство, прагнення до єдиновладдя зумовлювали те, що керівництво БЗНС майже рівною мірою вело боротьбу як проти реакційних буржуазних партій, так і проти БКП (т. с.). Керівництво БЗНС боялося сили та впливу комуністів і вело боротьбу проти них.

З свого боку, керівництво БКП (т. с.) також неправильно підходило до БЗНС. Замість того, щоб вірно оцінити позитивні сторони в політичній та економічній програмі БЗНС, воно визначало його як буржуазну партію, вело боротьбу не тільки проти помилкових позицій, а і в цілому проти його діяльності. Щоправда, у 1922—1923 рр. у відносинах між БКП (т. с.) і БЗНС були моменти взаєморозуміння та взаємодії проти реакційних буржуазних партій, але далі перших кроків справа не пішла. Над БКП (т. с.) і БЗНС ще дуже тяжіли помилки минулого. Керівництво БКП (т. с.) правильно критикувало недоліки в ідеології та політиці БЗНС, але водночас, як зазначав Георгій Димитров, не оцінило повністю тієї обставини, що Олександр Стамболійський «першим зробив серйозну спробу змінити антинародну внутрішню і зовнішню політику великокапіталістичної та спекулянтської класи, що згуртувалася навколо кобурзької династії, і спрямувати болгарську політику по новому, демократичному шляху в інтересах народу і світового майбутнього батьківщини»⁵.

Загострена обстановка боротьби між БКП (т. с.) і БЗНС створювала сприятливі умови для активізації дій реакційних буржуазних партій.

За таких внутріполітичних обставин 9 червня 1923 р. реакційні сили буржуазії при підтримці офіцераства здійснили переворот. Уряд

⁴ Александр Стамболійски. Различие между Земледельския съюз и партиите, Плевен, 1919, стор. 18.

⁵ Георги Димитров. Съчинения, т. 12, стор. 206.

Олександра Стамболійського був скинутий. Новий, реакційний уряд, очолений одним з ватажків перевороту Олександром Цанковим, з страшенною люттю почав терор, спрямований проти БЗНС. Внаслідок червеного перевороту в Болгарії до влади прийшов фашизм *. Фашисти по-звірячому вбили Олександра Стамболійського, майже всіх членів його уряду, багатьох активістів БЗНС.

В цей час Центральний Комітет БКП (т. с.) зробив серйозну помилку, назвавши згаданий переворот «боротьбою між міською та сільською буржуазією» і давши директиву про нейтралітет і невтручання в події. Втім у Плевенському, Шуменському, Варненському та деяких інших округах і районах місцеве керівництво комуністичної партії не погодилося з цією директивою і разом з представниками БЗНС очолило збройну боротьбу. Але сили виявилися нерівними і незабаром повстання було придушене. Незважаючи на поразку, воно відіграло важливу роль для встановлення в майбутньому взаєморозуміння між комуністами та землеробами, для створення єдиного фронту боротьби проти фашизму. «Червене повстання,— писав В. Коларов,— зробило багато для впровадження у свідомість мас необхідності створення союзу робітників і селян»⁶.

Успіх фашистського перевороту 9 червня з усією силою показав помилковість позиції партії тісняків і Землеробського союзу, а фашистський терор, що наступив після цього, з усією жорстокістю продемонстрував наслідки цієї помилки. «Саме тому,— писав Георгій Димитров,— що в партійному керівництві 9 червня і в наступні дні 1923 р. переважало небільшовицьке тісняцьке уявлення про революцію, партія зазнала морально-політичної поразки...»⁷.

Потопивши в крові опір болгарського народу, фашистський уряд Цанкова відразу ж позбавив народні маси, особливо селян, всього того, що було одержано від уряду БЗНС. У селян були відібрані землі, одержані внаслідок аграрної реформи, ліквідовані прогресивно-прибуткові податки, консорціум на експорт зернових тощо.

Поразка солдатського повстання 1918 р., неправильна політика керівництва БКП (т. с.) щодо БЗНС, особливо у період його правління, помилкова позиція щодо червеного перевороту 1923 р., відзначав Г. Димитров, показують, що «тісний соціалізм як ідейно-політична зброя робітничого класу не витримав випробування історії в нових умовах післявоєнної кризи капіталізму і безпосередньої боротьби за владу»⁸.

Для виправлення помилкового курсу БКП (т. с.) за рішенням Комінтерну наприкінці червня 1923 р. до Болгарії прибув В. Коларов — Генеральний секретар Комінтерну, один з керівників і найактивніших діячів БКП (т. с.). Відразу ж після прибуття до країни він був заарештований, але під натиском громадськості випущений з в'язниці. Разом з Г. Димитровим та іншими членами ЦК він активно приступив до виправлення хибного курсу, взятого керівництвом партії.

5—7 серпня 1923 р. відбулося засідання Центрального Комітету БКП (т. с.). В. Коларов доповів про оцінку, дану Виконавчим Комітетом Комінтерну неправильній політиці керівництва БКП (т. с.)

* Болгарський фашизм — це політичне об'єднання найреакційнішої частини буржуазії, монархічної воячини з метою розгрому революційних сил у Болгарії, гальмування дальшого розвитку соціальної революції в бік соціалізму і утримання країни як сировинного придатку й політичного вассала німецького імперіалізму.

⁶ В. Коларов. Избрание съчинения, т. II, стор. 314.

⁷ Георгій Димитров. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 587.

⁸ Георгій Димитров. Съчинения, т. 14, стор. 239.

у період червневого перевороту і запропонував почати підготовку до організації збройного повстання. В тогочасній внутрішній обстановці Болгарії це було єдино правильне рішення для марксистської партії, яка повинна була або використати революційну ситуацію, загострену розгнужданою політикою фашистського уряду, і тим самим довести, що вона є найнадійнішим захисником інтересів трудящих, або ж цього не робити і тоді втратити політичне довіря мас. «Звичайно,— писав потім Г. Димитров,— умови, в яких відбулося Вересневе збройне повстання в 1923 році, були вже не такі сприятливі, як у червні того ж року. Ініціатива вже перейшла до рук ворога. Але й у вересні перемога повстання була об'єктивно можливою й реальною. Все залежало від енергії, наполегливості, сміливості і одностайності Комуністичної партії та мас, які повстали»⁹. На цьому засіданні ЦК БКП (т. с.) прийняло історичне рішення взяти курс на збройне повстання.

В цей дуже тяжкий і складний період з усією силою проявилася діяльність марксистсько-ленінського ядра партії на чолі з Василем Коларовим. Правильний марксистський аналіз внутрішнього становища країни дав змогу цьому ядру розробити вірну тактичну лінію партії.

В обличчі фашизму болгарський великий, реакційний капітал продемонстрував свою звірячу природу. Заграбуючи, з одного боку, з деякими буржуазними партіями, граючи в «демократію», пропонуючи їм співробітництво, він, з другого боку, жорстоко розправлявся з усіма прогресивними силами країни. Повна розгнужданість у найжорстокішому білому терорі проти активістів БЗНС і проти комуністів, скасування демократичних прав населення, а в сфері економіки — зниження реальних прибутків населення, збільшення безробіття, подовження робочого дня, обмеження діяльності дрібних торговців і ремісників, заохочення великих торговців і спекулянтів, відняття землі, одержаної бідними селянами за часів правління БЗНС, проведення митної політики, спрямованої на забезпечення великих прибутків експортних фірм і спекулянтів тощо — ось найголовніші риси розгулу реакції. Таким чином, фашизм усією брутальністю своєї політики обрушився на найбільшу частину населення країни.

В цій обстановці, за дорученням ЦК БКП (т. с.), у серпні 1923 р. Г. Димитров написав ряд статей, в яких розробив платформу єдиного фронту всіх трудящих і демократичних верств країни проти фашизму. Це був справжній ленінський підхід до болгарської дійсності того часу. В одній з цих статей Г. Димитров писав: «... кожен, хто близько знає і стежить за нашою політичною діяльністю, може ясно бачити, що весь робітничий люд — від робітників, селян, ремісників, дрібних торговців, професорів, офіцерів запасу і навіть генералів, які живуть своєю працею, — інстинктивно відчуває небезпеку, що загрожує йому та країні і шукає порятунку у спільній боротьбі для загального захисту проти спільного ворога»¹⁰.

Виходячи з цього положення, Г. Димитров підкреслив, що єдиний фронт всіх трудящих і демократичних сил країни є неминучою необхідністю. Єдиний фронт проти фашизму, роз'яснив він, не означає відмови від класової боротьби комуністичної партії або відмови інших демократичних партій від своїх політичних програм. Він є політичним об'єднанням всіх трудових і демократичних сил, що становлять величезну більшість народу, проти фашизму, який жорстоко розправляється з цією більшістю. Ще тоді Г. Димитров говорив про те, як гірко помиляються ті, хто думає, що фашизм спрямований тільки проти так зва-

⁹ Георгі Димитров. Съчинения, т. 14, стор. 241.

¹⁰ Георгі Димитров. Съчинения, т. 7, стор. 212.

ної «комуністичної небезпеки». «Фашизм,— писав Г. Димитров,— зовсім не тільки антикомуністичний, він водночас і антинародний»¹¹.

Політика єдиного фронту проти фашизму надалі практично застосовувалася в різних країнах у процесі боротьби за робітничо-селянську владу.

Відразу ж після рішення ЦК БКП (т. с.) про проведення збройного повстання почалася посилена підготовка до нього. ЦК направив своїх уповноважених у всі революційні центри (країна була поділена на 5 військово-революційних зон). Швидко зверху донизу було створено військово-революційне керівництво повстанням. Події розгорталися дуже швидко. По всій країні у глибокому підпіллі йшла підготовка до виступу.

Фашистському уряду вдалося дізнатися про підготовку до повстання і 12 вересня він перейшов у відкритий наступ проти комуністичної партії. Того дня було заарештовано більше 2 тис. комуністів, заборонено газету «Работнически вестник», силою зайняті всі клуби компартії, яку оголосили поза законом.

В цій обстановці кривава сутичка стала неминучою. 13 вересня почалися повстання в селах Мигліш і Єніна Казанликського району.

18 вересня відбулося засідання 5 членів ЦК БКП (т. с.), уповноважених вирішити питання про призначення дня повстання. Часом початку повстання мала стати ніч з 22 на 23 вересня 1923 р.

Однак у Старозагорському окрузі повстання почалося вже 19 вересня. У призначений час виступили трудящі багатьох інших районів країни. Центром повстання стала Північно-Західна Болгарія, де на чолі повстанців стали В. Коларов і Г. Димитров. Тут події набули масового характеру. Повстанські армії захоплювали один район за одним, встановили робітничо-селянську владу в Фердинандському (тепер Михайловградському), Берковському, Ломському, Оряховському та Белослатинському районах. Вдало почалося повстання в Разложькому районі Старозагорського округу (тепер Благоевградському), в ряді інших районів, у всіх містах і селах, де фашистська влада була скинута, виникли революційні комітети — органи нової робітничо-селянської влади. Вони відразу ж проводили заходи на захист трудящих. У ході повстання робітничо-селянська влада була встановлена у 8 містах і близько 440 селах.

Однак повстання не було підтримане в Софії та деяких інших важливих районах. Головною причиною цього став не арешт деяких діячів, що мало місце, а й контрдіректива, видана оргсекретарем ЦК БКП (т. с.) Тодором Лукановим про недоцільність повстання. До того ж і деякі партійні керівники на місцях не мобілізували всіх сил на збройне повстання. Та обставина, що збройне повстання не почалося в таких містах, як Софія, Враца, Шумен, Пловдив тощо, де знаходилися головні сили фашистського уряду, значною мірою вирішило долю повстання. Уряд придушив його протягом десяти днів. Фашистський терор тривав.

Вересневе повстання 1923 р. в Болгарії було першим у світі антифашистським збройним виступом. Під керівництвом БКП (т. с.) болгарський народ піднявся на боротьбу за встановлення робітничо-селянської влади. Незважаючи на свою поразку, повстання запалило вогонь боротьби проти фашизму. «Вересневе повстання,— писав Г. Димитров,— провело таку глибоку крававу борозну між народними масами та фашистською буржуазією, яку вже нічим не можна було

¹¹ Георги Димитров. Съчинения, т. 7, стор. 210.

заповнити. Протягом усього наступного періоду фашизму вже не вдалося зміцнити свої позиції і створити для себе широку соціальну базу»¹².

Вересневе збройне антифашистське повстання було справжнім народним повстанням, справою народних мас, які йшли шляхом, вказаним комуністичною партією, в ім'я врятування народу й країни від ненависного фашизму. За даними державного архіву м. Враца, видно, що у повстанні взяли участь більше 43 тис. повстанців, у тому числі 4400 комуністів, 2800 комсомольців, 2650 членів БЗНС, 85 членів радикальної партії, 18 — соціал-демократичної, 25 анархістів і 33 162 безпартійні. Серед більш як 42 тис. повстанців-селян 32 тис. були бідняки, з яких 3 тис. наймитів і 15 тис. напівпролетарів¹³. Ці дані свідчать про те, що у повстанні брали участь представники різних класів, соціальних верств і груп різних політичних переконань.

Лозунг, висунутий БКП (т. с.) про створення робітничо-селянського уряду, був вперше застосований у революційній практиці болгарськими комуністами. Він справив дуже великий вплив на створення і зміцнення союзу комуністів, землеробів і представників інших демократичних верств. Робітничо-селянський уряд, прообразом якого були ревкоми, висунув програму демократичних завдань і боровся за її здійснення. Треба було роззброїти реакційну буржуазію і озброїти робітників і селян; створити народну армію та міліцію; провести рішучу аграрну реформу на користь найбідніших селян; зміцнити союз між робітниками та селянами; встановити контроль за промисловим виробництвом й торгівлею; скинути монархічний інститут влади тощо. Однак конкретні умови в Болгарії не дали змоги здійснити цієї програми.

Які ж були головні причини поразки Вересневого повстання?

По-перше — недостатня політична робота серед мас, відсутність масових виступів — демонстрацій, страйків, які мали революціонізувати маси і створити громадську думку про нетерпимість фашизму.

По-друге, незважаючи на значні зрушення в ході створення єдиного антифашистського фронту, виявилось ще досить живучим старе ставлення щодо союзників, зокрема до БЗНС, з боку керівництва БКП (т. с.).

По-третє, не були застосовані всі марксистські положення про збройне повстання. Необхідно було не тільки охопити повстанням маси у певних районах, але й швидко розширяти акції в сусідніх місцевостях. Тимчасом подекуди повстанці, досягнувши успіху в своїх районах, заспокоювалися, віддавалися благодушності.

По-четверте, слабою була робота серед болгарської армії. Якщо хоча б частина армії була залучена на бік повстанців, а друга — нейтралізована, то успіх повстання був би гарантований.

По-п'яте, чимала частина керівників партії у верхах і в низових партійних організаціях не сприйняла повністю заклик ЦК БКП (т. с.) до збройного повстання і не зайнялася мобілізацією всіх зусиль на забезпечення перемоги повстання. Внаслідок цього багато партійних організацій виявилися невідповідними до збройної боротьби.

З часу Вересневого антифашистського повстання в Болгарії минуло 50 років. Воно було жорстко придушене, але справило глибокий вплив на всю дальшу революційну діяльність партії болгарських комуністів. «І якщо основні народні маси не примирилися ніколи з фашизмом,— писав Г. Димитров,— всупереч величезним жертвам, що

¹² Георгіи Димитров. Съчинения, т. 14, стор. 242.

¹³ Пред 50-годишнината на Септемврийското въстание, София, 1973, стор. 9.

вони їх зазнали, і незліченним стражданням, пережитим протягом двох десятків років,— це, безперечно, пояснюється насамперед невідпорним впливом Вересневого повстання і його позитивними та негативними уроками для болгарського народу»¹⁴.

Оцінка Вересневого повстання, як найважливішої історичної віхи в житті партії болгарських комуністів, дана і в Програмі БКП, прийнятій X з'їздом партії. «Переломним моментом у житті партії та країни,— говориться в цьому важливому документі,— стало героїчне Вересневе повстання 1923 р.— перше в світі організоване масове антифашистське повстання робітників і селян. У полум'ї Вересневого повстання, у вогні безперервних, запеклих битв з класовим ворогом і в боротьбі з ухилами в своїх рядах Болгарська комуністична партія, з любов'ю та довір'ям вивчаючи досвід партії більшовиків, оволодівала лєнінізмом, вдосконалювала своє вміння застосовувати принципи марксизму-лєнінізму в конкретних умовах Болгарії і збагачувала свій власний революційний досвід»¹⁵.

Вересневе антифашистське повстання 1923 р. має важливе міжнародне значення, як перше у світі антифашистське повстання. Воно показало братнім партіям приклад боротьби проти фашизму. П'ятий конгрес Комінтерну (1924 р.) дав позитивну оцінку діяльності БКП (т. с.) в підготовці та проведенні повстання. «Велике Вересневе повстання 1923 р.— ця прекрасна епопея болгарського трудового народу — показала світові,— відзначав Т. Живков,— що Болгарська комуністична партія здійснила перехід від теоретичного оволодіння лєнінізмом до його практичного застосування»¹⁶.

Нині болгарський народ разом з усіма прогресивними силами людства відзначає 50-річчя Вересневої епопеї в умовах величезних політичних, економічних і культурних успіхів, зміцнення непорушної дружби з Радянським Союзом, з країнами соціалістичної співдружності й з усіма народами, які борються за мир, свободу і соціалізм.

¹⁴ Георги Димитров. Съчинения, т. 11, стор. 251.

¹⁵ X съезд Болгарской коммунистической партии, София, 20—25 апреля 1971 г., М., 1972, стор. 215.

¹⁶ Пред 50-годишнината на Септемврийското въстание, стор. 10.

ВЕРЕСНЕВЕ ПОВСТАННЯ І БРАТНІ КОМУНІСТИЧНІ ПАРТІЇ

ЙОНО МИТЕВ

Вересневе повстання мало величезний відголосок за рубежем*. Прогресивні кола, насамперед робітники та селяни всіх країн, піднялися на захист болгарських товаришів. Проти фашистського перевороту в Болгарії виступили Комінтерн і братні комуністичні партії. Їх ставлення до повстання характеризувалося двома основними рисами.

* Цьому питанню присвячено цілий ряд праць, в яких, зокрема, міститься відповідна історіографія. Див. напр. Димитр Досев. Международното значение на Септемврийското въстание през 1923 г., София, 1964; Йонко Митев. Отзвукът на Септемврийското въстание в чужбина.— Исторически студии, София, 1964, студия III; та ін.

З одного боку це була критика позиції нейтралітету, зайнятої спочатку керівництвом БКП щодо фашистського перевороту, а з другого — солідарність з боротьбою болгарських комуністів в єдиному фронті з БЗНС проти фашистського режиму.

Пленум Комінтерну, що відбувся 12—13 червня 1923 р., засудив помилки тактики нейтралітету, обраної ЦК БКП (т. с.), і закликав трудящих Болгарії до боротьби на захист робітничо-селянської влади. Комінтерн заявив, що болгарський фашистський уряд, який прийшов до влади з допомогою іноземного імперіалізму, сприятиме активізації антирадянської політики. Пленум Комінтерну закликав робітників усього світу подати допомогу мужньому болгарському народові, який зазнає фашистського терору. Комінтерн засудив теорії Олександра Стамболійського та його однодумців, які дотримувалися думки про доцільність існування селянської влади, зазначив, що червневі події показали приреченість такої влади, і підкреслив, що блок пролетаріату й селянства і утворення робітничо-селянського уряду є перспективою, яка стоїть на порядку денному¹.

В резолюції від 2 липня 1923 р. виконком Комінтерну назвав тактику нейтралітету щодо фашистської диктатури «виявом непростимого доктринерства і політичної короткозорості», які матимуть тяжкі наслідки². Подібну ж позицію зайняли всі комуністичні партії. Орган Комуністичної партії Німеччини газета «Die Rote Fahne» писала, що позиція нейтралітету, обрана ЦК БКП, є помилковою, викликає подив і зменшує впевненість робітників і селян в успіху боротьби проти фашистської диктатури³.

Комінтерн поставив два основні завдання: ЦК БКП (т. с.) повинний ліквідувати помилки червневої тактики нейтралітету і підготувати маси до збройної боротьби проти фашистської диктатури; міжнародний світовий робітничий клас (особливо трудящі Румунії, Югославії та Греції) має стати на захист болгарського народу.

Заклик Комінтерну до об'єднання робітників і селянства в боротьбі проти «білогвардійського перевороту» надихнув трудящих Болгарії. Ясна позиція Комінтерну та братніх комуністичних партій показала, що місцеві партійні комітети, які підняли маси на повстання 9 червня і забезпечили єдність дій комуністів і землеробів, були на вірному шляху.

Про ставлення радянських комуністів до подій у Болгарії, особливо до Вересневого повстання, яскраво свідчила діяльність партійно-радянської преси.

Як тільки телеграфні агентства повідомили про початок повстання, радянська преса розпочала давати докладну інформацію про боротьбу трудящих Болгарії проти фашизму. Уряд Цанкова не допустив кореспондентів ТАРС у Болгарію, внаслідок чого радянська преса користувалася інформаціями інших телеграфних агентств (австрійських, югославських тощо) або ж одержувала відомості від добровільних співробітників. Радянська преса, зокрема друкований орган більшовицької партії газета «Правда» викривали спроби викривити суть антифашистської боротьби болгарських трудящих, в тому числі заяви органу соціал-демократичної партії Болгарії «Народ», який засуджував повстання і кваліфікував його як «авантюристичний анархізм»⁴. У «Правді» було надруковано виступ представника БКП (т. с.) в Комін-

¹ «Internationale Pressekorrespondenz», 14 червня 1923 р.

² ЦПА, н. о. х. № 386/1925, т. V, л. 301—303.

³ «Die Rote Fahne», 18, 19, 20 червня, 15 липня 1923 р.

⁴ «Правда», 27 вересня 1923 р.

терні Станко Сапунова, який заявив: «Сьогоднішні події в Болгарії є виявом рішучої боротьби широких робітнико-селянських мас у країні за робітнико-селянську владу». У газеті було вміщено карту Болгарії з позначеними районами повстання⁵.

Радянська преса інформувала про хід повстання і героїзм його учасників, висвітлювала політичну лінію БКП (т. с.) та БЗНС. Так, наприклад, викриваючи суть червненого перевороту, «Известия Одесского губисполкома» писали, що уряд Цанкова, почавши розправлятися з активістами селянської партії, незабаром візьметься й за винищення пролетарських діячів. Газета закликала комуністів очолити боротьбу проти фашизму⁶. «Правда» дала цілісну марксистсько-ленінську оцінку подіям у Болгарії та в інших країнах, де також спостерігалось революційне піднесення. Газета писала: «Громадянська війна в Болгарії, яку з винятковим героїзмом ведуть робітники та селяни, заслуговує на особливу увагу, оскільки розкриває й висвітлює цілий ряд проблем міжнародного пролетарського руху, підкреслюючи зокрема необхідність і дійовість союзу пролетаріату та селянства. Досвід боротьби болгарських трудящих проти фашистської диктатури довів, що світова революція зробила великий крок уперед»⁷.

Особливо важливим було визначення «Правдою» характеру й мети збройної боротьби в Болгарії. Газета підкреслювала негативні наслідки нейтралістської політики ЦК БКП (т. с.), зайнятої в період червненого перевороту, водночас розкриваючи значення збройної боротьби в Болгарії для міжнародного революційного руху: «Громадянська війна в Болгарії, що її ведуть робітники й селяни з надзвичайним героїзмом і запеклістю, заслуговує на особливу увагу, оскільки розкриває і висвітлює цілий ряд проблем міжнародного пролетарського руху. На першому місці стоїть питання блоку робітників і селян... Болгарські товариші недооцінили цей блок і, дотримуючись чисто пролетарської лінії, на справі пошкодили самі собі». «Третя політична сила», — писала більшовицька газета, тобто самостійна селянська влада, прикладом якої був уряд Стамболійського, неможлива. Влада має перебувати в руках робітнико-селянського блоку і взята ним тоді, коли ворог ще не зміцнив своїх сил. Незважаючи на поразку повстання, зазначала «Правда», воно справило великий вплив на пропаганду лозунгу робітнико-селянської влади і тому з подій у Болгарії мають дістати науку всі партії Комінтерну⁸.

Після поразки повстання радянська преса, висловлюючи настрої мас, почала кампанію на захист жертв фашистського терору в Болгарії.

Вересневе повстання мало великий відгомін у Німеччині, трудящі якої на чолі з Комуністичною партією з великою увагою стежили за подіями в Болгарії. Відразу ж після червненого перевороту керівництво КПН висловило побоювання з приводу небезпеки, що нависла над трудящими Болгарії. Становище КПН було твердо і ясно висловлено газетою «Die Rote Fahne», яка 10 і 11 червня надрукувала відомості про події в Софії і зробила висновок, що це «переворот управо», трихід до влади реакції, яка шукає шляхів правління «фашистськими методами» подібно до італійської та польської буржуазії. Німецькі комуністи критикували уряд Стамболійського, який замість того, щоб озброїти трудящих, роззброював їх і сприяв реакції здійснити

⁵ «Правда», 27, 28, 29 вересня 1923 р.

⁶ «Известия Одесского Губисполкома», 9 липня 1923 р.

⁷ «Правда», 25, 26 вересня 1923 р.

⁸ «Правда», 2 жовтня 1923 р.

свою мету. Газета критикувала орган соціал-демократичної партії Німеччини «Vorgwärts», який схвалив переворот⁹.

З кореспонденцій «Die Rote Fahne» видно, що керівництво КПН не припускало обрання ЦК БКП позиції нейтралітету. Звістка про таке ставлення ЦК БКП до перевороту викликала у німецьких комуністів тривогу. Газета «Die Rote Fahne» висловлювала подив з того приводу, що така міцна й організована партія, як БКП (т. с.), що охоплює величезні маси міського та сільського пролетаріату, виявилася пасивною у той вирішальний час¹⁰. Водночас орган КПН висловлював надію на те, що БКП позбавиться пасивності і вийде на шлях революційної боротьби. Інша комуністична преса Німеччини також приділяла значну увагу подіям у Болгарії.

20 вересня 1923 р. після початку повстання в Старозагорському окрузі «Die Rote Fahne» інформувала читачів про те, що в Болгарії почалася «пролетарсько-селянська революція». В наступні дні газета висвітлювала хід повстання і закликала підтримати болгарських трудящих, які під керівництвом комуністів із зброєю в руках піднялися на боротьбу проти фашизму за робітничо-селянську владу¹¹.

Реакційні сили в Німеччині побоювались розгортання революційної боротьби німецького пролетаріату, 25 вересня уряд закрив «Die Rote Fahne» і газета продовжувала виходити знов лише з 9 жовтня, коли повстання було вже придушене.

Чимало матеріалів, присвячених вересневим подіям у Болгарії, друкувало профспілкове видання «Rotes Gewerkschaftsbulletin»¹². Великий інтерес трудящих Німеччини до вересневого повстання пояснювався спільністю інтересів трудящих обох країн, які почали боротьбу проти наступу капіталу. У листі ЦК КПН від 29 вересня 1923 р. до БКП (т. с.) зазначалося, що збройна боротьба болгарських робітників і селян є прикладом для пролетаріату Німеччини, який готувався до штурму капіталу в своїй країні, до боротьби «за оволодіння політичною владою». Лист закінчувався словами: «Хай живе спільна боротьба!»¹³

Друкований орган комуністичної партії Австрії газета «Die Rote Fahne» також висвітлювала героїчну боротьбу трудящих Болгарії. Австрійські комуністи висловлювали невдоволення політикою підтримки уряду Цанкова, що її проводили болгарські соціал-демократи. Газета називала повстанців «червоною гвардією робітників і селян»¹⁴.

Після поразки повстання газета надрукувала звернення Г. Димитрова, В. Коларова та інших болгарських революціонерів до світової громадськості із закликом виступити на захист жертв фашистського терору. Орган австрійських комуністів високо оцінив створення в Болгарії «єдиного фронту робітників і селян», досвід якого мав стати прикладом і для австрійських комуністів¹⁵.

Після першої світової війни БКП підтримувала тісні зв'язки з компартією Чехословаччини. Чехословацькі комуністи з великим інтересом стежили за подіями в Болгарії. ЦК КПЧ, який спочатку схвалював позицію ЦК БКП щодо червневого перевороту, пізніше засудив її і виступив за енергійні дії проти фашистського режиму. Газета

⁹ «Die Rote Fahne», 11 червня 1923 р.

¹⁰ «Die Rote Fahne», 19 червня 1923 р.

¹¹ «Die Rote Fahne», 20, 21, 22, 23, 24 вересня 1923 р.

¹² «Rotes Gewerkschaftsbulletin», 17, 22 вересня, 6 жовтня 1923 р.

¹³ «Работнически вестник», № 1, 21 жовтня 1923 р.. Вісник почав виходити у Відні під редакцією Г. Димитрова.

¹⁴ «Die Rote Fahne», 26, 28 вересня 1923 р.

¹⁵ «Die Rote Fahne», 5 жовтня 1923 р.

«Rude Prawo», всупереч невірним інформаціям чехословацької буржуазної преси, правдиво висвітлювала події в Болгарії і засуджувала дволичність чехословацької буржуазії та соціал-демократичної преси, які систематично дезінформували громадськість, кваліфікували повстання як «комуністичний путч», «сутичками між повсталими селами та урядовими військами» тощо. Чехословацькі комуністи організували демонстрації протесту проти фашистського терору в Болгарії і проти зв'язків болгарських фашистів з чехословацькою реакцією¹⁶. При прийнятті КПЧ у Празі було створено болгарську студентську організацію «Нарстуд», яка на чолі зі своїм секретарем Іваном Казанджієвим розгорнула широку діяльність у поданні допомоги жертвам фашистського терору в Болгарії, у розгортанні руху на їх захист у Чехословаччині¹⁷. Розповідаючи про злочини болгарської реакції, «Rude Prawo» висловлювала впевненість, що болгарський пролетаріат не скорений і незабаром знов набере сил для успішної боротьби за справу народу, підкреслювала міжнародне значення повстання болгарських трудящих, яке навчить перемагати не лише болгарських трудящих, але й весь світовий пролетаріат¹⁸.

Друкований орган Французької компартії газета «L'Humanité» відразу ж визначила реакційну суть перевороту в Болгарії, спрямованого проти БКП (т. с.) та інших демократичних сил. Газета висловила подив і розчарування з приводу позиції нейтралітету, зайнятої ЦК БКП (т. с.). Французькі комуністи були певні, що єдиним засобом позбавлення фашистської диктатури є збройне повстання болгарських робітників і селян¹⁹.

Звістка про початок повстання була радісно зустрінута французькими комуністами. «L'Humanité» правдиво інформувала про хід подій, підкреслюючи, що робітники й селяни Болгарії першими піднялися на збройну боротьбу проти фашистської диктатури, відзначаючи героїзм повстанців, очолюваних В. Коларовим, Г. Димитровим, Г. Михайловим, П. Єневим та ін.²⁰ Після поразки повстання газета виступила на захист жертв фашизму.

Особливо великий інтерес до подій у Болгарії висловлювали трудящі сусідніх з нею країн — Югославії, Греції та Румунії. Готуючись до повстання, БКП (т. с.) прийняла рішення встановити найтісніші зв'язки з балканськими комуністичними партіями з метою взаємодопомоги. Було скликано спеціальну конференцію Виконкому Балканської комуністичної федерації, присвячену питанням єдності дій²¹.

Для комуністичних партій балканських країн доля повстання в Болгарії мала дуже велике значення. Перемога революційного повстання в Болгарії дала б змогу перейти в наступ проти реакції й трудящим Югославії. Компартія Югославії, заборонена урядом, створила своє легальне прикриття — Незалежну робітничу партію, друкованим органом якої була газета «Радник». Звістка про придушення повстання викликала сум комуністів Югославії. У матеріалах «Радника» відзначався героїзм повстанців, велике міжнародне значення повстання, від якого залежала доля болгарського фашизму і хід дальшої боротьби народів балканських країн за свою свободу. Газета відзначала приклад, що його подали іншим народам трудящі Болгарії.

¹⁶ «Rude Prawo», 29 серпня, 14, 23, 27, 28 вересня 1923 р.

¹⁷ ЦПА БКП, ф. 3, оп. 4, спр. 39, арк. 15—16.

¹⁸ «Rude Prawo», 19 жовтня 1923 р.

¹⁹ «L'Humanité», 11, 12, 16, 19 червня 1923 р.

²⁰ «L'Humanité», 22—30 вересня, 19 жовтня 1923 р.

²¹ Д. Косев. Міжнародного значення на Септемврийското въстание през 1923 г., София, 1964, стор. 176—177.

Керівництво Румунської комуністичної партії спочатку не засудило нейтралістської політики БКП (т. с.), однак під впливом рішень Комінтерну змінило своє ставлення до неї і почало кампанію солідарності з повстанням, виступило на захист жертв терору в Болгарії, критикувало румунський уряд, що підтримував фашистську владу в Болгарії. Боротьбу болгарських трудящих комуністи Румунії оцінили як приклад для робітників і селян інших країн²². Повстання в Болгарії було з ентузіазмом зустрінуто в Греції. ЦК компартії Греції організував в Афінах мітинг солідарності з болгарськими повстанцями. В телеграмі ЦК Компартії Греції на адресу закордонного представництва БКП говорилося: «Мітинг висловлює свою солідарність з болгарським пролетаріатом і закликає помститися за невинно пролиту кров болгарських пролетарів і селян, які героїчно полягли... Комуністична партія організовує подібні мітинги по всій країні»²³.

Друкований орган грецької компартії «Різопастіс» вміщував докладні інформації про мітинги, організовані в знак солідарності з трудящими Болгарії, на захист жертв фашистського терору. Газета зокрема писала, що комуністи, які зібралися в театрі «Люкс», заявили «...з одного боку, про свою солідарність з героїчним пролетаріатом Болгарії, який взявся за зброю, щоб створити робітничо-селянську владу як єдиний вихід з злиднів, голоду, безробіття та відчаю, що їх принесла народові фашистська банда Цанкова, і, з другого боку, щоб об'єднати свої голоси в спільний протест проти нелюдських оргій болгарської мілітаристської кліки». Мітинг завершився співом «Інтернаціоналу»²⁴.

Навіть короткий огляд відомостей про відгуки на Вересневе повстання в Болгарії за кордоном дає змогу зробити висновок, що воно мало велике міжнародне значення. З повною підставою можна твердити, що події в Болгарії сколихнули всю прогресивну громадськість. Навіть у країнах, далеких від Болгарії, таких як США, Канада, Китай з'явилися повідомлення про збройну боротьбу болгарських робітників і селян проти фашистського режиму. Найхарактернішою рисою всесвітнього резонансу повстання було те, що пролетарські партії вивчали його передумови, причини поразки. «Болгарський досвід» вплинув на тактику комуністичних партій інших країн. Керівництво ж БКП (т. с.) зробило з досвіду повстання відповідні висновки для себе, які сприяли успіхові її боротьби проти фашизму та реакції в наступний період. За визначенням Г. Димитрова, повстання стало «переломним моментом» у більшовизації партії.

Велике значення у справі революціонування мас відіграло й те, що братні комуністичні партії та профспілкові пролетарські організації за кордоном не тільки узагальнили досвід збройної боротьби болгарських трудящих у вересні 1923 р., але й створили численні організації на захист жертв білого терору в Болгарії, діяльність яких згуртувала прогресивні верстви різних країн²⁵.

Величезна більшість учасників Вересневого повстання, які встигли емігрувати за кордон, знайшла притулок у Югославії, Румунії, Чехословаччині та в інших країнах. Частина з них відправилася в СРСР. В Радянському Союзі вони знайшли сприятливі умови для засвоєння великого ленінського вчення революційної боротьби проти капіталу.

²² 25-годинината на Септемврийското въстание 1923 р., София, 1948, стор. 253—254.

²³ Там же, стор. 254.

²⁴ ЦДІА, ф. 176, оп. 4, спр. 2890, арк. 325—328.

²⁵ Докладніше див. Йоно Митев. Исторически студии, София, 1963, стор. 192—240.

Тисячі болгарських політемігрантів в Радянському Союзі брали найактивнішу участь у будівництві соціалізму у зміцненні підвалин болгарсько-радянської дружби, яка досягла небувалого розквіту після перемоги соціалістичної революції в Болгарії.

СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ВЕРЕСНЕВИМ ПОВСТАННЯМ У БОЛГАРІЇ

В. В. КРАВЧЕНКО, ГЕОРГІЙ СЛАНОВ

Вересневе повстання 1923 р. стало важливою віхою в політичному житті болгарського народу і однією з найвизначніших подій класової боротьби світового пролетаріату 20-х років. Як перше антифашистське повстання, воно набуло міжнародного значення. Класовій солідарності трудящих капіталістичних країн з болгарським повстанням і його міжнародному значенню в цілому уже присвячений ряд досліджень болгарських істориків. Це, в першу чергу, монографія академіка Д. Косева, окремі праці професора Йона Мітева та ін.¹ Солідарність трудящих Радянського Союзу з революційною боротьбою болгарських робітників і селян у 1923 р. знайшла своє відображення у працях радянських учених².

У цьому повідомленні автори прагнуть розкрити деякі аспекти братерської солідарності трудящих Радянської України з болгарськими робітниками і селянами, збройний виступ яких мав найбільший резонанс серед радянських людей. Хід повстання, відгуки про нього прогресивної громадськості детально висвітлювалися на сторінках радянської періодичної преси, в тому числі і української³. Газети Радянської України щоденно публікували повідомлення, статті, редакційні матеріали, в яких знайомили радянських трудящих з подіями в Болгарії. Преса повідомляла про перші іскри повстання в Мигліжі, Старій і Новій Загорі, підкреслювала героїзм і мужність повстанців, висвітлювала стратегію і тактику БКП у керівництві повстанням. Особливо цікава стаття «Революція в Болгарії», що опублікована в газеті «Пролетарий». «В наявності в Болгарії,— читаємо в ній,— велике повстання робітників і селян, яке має на меті повалення буржуазного уряду Цанкова... Рух робітників і селян у Болгарії знаходиться під впливом ідей і лозунгів комуністичної партії, яка надає повстанню організовану форму і керує ним»⁴.

Майже в кожному номері республіканських газет у ті буремні дні з'являлися інформації про хід повстання. Особливо детально описувалися революційні виступи болгарських трудящих у Північно-Західній Болгарії, де вони, керовані В. Коларовим, Г. Димитровим, Г. Геновим, набрали найбільших розмірів.

¹ Димитър Косев. Международното значение на Септемврийското въстание 1923 г., София, 1964; Йона Митев. Отзвукът на Септемврийското въстание в чужбина.— «Исторически студии», София, 1963, стор. 171—246.

² П. Т. Рущенко. Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 році, Харків, 1967, стор. 158—167.

³ Г. И. Чернявский, П. С. Сохань. Советская печать о Болгарии. XI.1917—IX.1944. Историческая библиография, София, 1970, стор. 42—57.

⁴ «Пролетарий» (Харків), 21, 22 вересня 1923 р.; «Известия» (Одеса), 24 вересня 1923 р.; «Більшовик», 26 вересня 1923 р.

Преса Радянської України друкувала матеріали не тільки про внутрішнє становище у Болгарії, але і відгуки міжнародної громадськості про Вереснєве повстання. Проте слід зазначити, що відсутність радянських кореспондентів у Болгарії іноді призводила до появи в українських газетах неточних матеріалів, невірних висновків. Трудящі Радянської України з хвилюванням стежили за самовідданою боротьбою болгарського народу. Події в Болгарії обговорювалися на зборах робітників і селян. З усіх кінців Радянської України надходили побажання успіху в героїчній боротьбі болгарських братів. У привітанні, надісланому конференцією фабрично-заводських комітетів, яка відбулася 26 вересня в Харкові, зокрема, говорилося, що «в цей тяжкий для болгарських робітників і селян час погляд харківського пролетаріату звернений у ваш бік з надією в перемогу над болгарською буржуазією. Ми заявляємо, що в потрібний момент допоможемо робітникам і селянам, які борються проти гніту капіталу»⁵. Радянський народ, вихований Комуністичною партією в дусі пролетарського інтернаціоналізму, міжнародної солідарності, був готовий із зброєю в руках допомогти болгарським трудящим у їх боротьбі за соціальне визволення. Селяни Рошахівської сільради Єлисаветградської губернії заявили: «Ми всі як один увіллємося в ряди Червоної Армії і виступимо на захист своїх болгарських братів для здійснення світової пролетарської революції»⁶. Ці слова яскраво підкреслювали глибоке почуття пролетарської солідарності трудящих Країни Рад, їх готовність завжди підтримати своїх зарубіжних друзів. У прийнятих резолюціях і відправлених листах трудящі Радянської України висловлювали не тільки почуття братерської солідарності, але й давали повсталим дружні поради, застерігали від можливих помилок, підбадьорювали їх.

З боєм у серці радянські люди зустріли звістку про поразку повстання і жорстоку розправу над його учасниками. Виявляючи класову солідарність, трудящі різних країн протестували проти сваволі й тиранії фашистського уряду Болгарії, вимагали звільнення ув'язнених робітників і селян, подавали їм братерську допомогу.

У радянській пресі друкувалися матеріали, що викривали ставлення болгарського уряду до повстанців, інколи авторами статей були болгарські комуністи. Так, у публікації «Звірства болгарського фашизму» наводився текст телеграми групи болгарських емігрантів, які знайшли притулок у м. Ніш (Югославія). В ній описувалася небачена жорстокість фашистів і була вміщена відозва про подання допомоги болгарському народу. Газета «Пролетарій» повністю надрукувала і текст листа В. Коларова до своєї дружини, в якому він пояснював причини повстання і його поразки, вандалізм фашистів і мужність повстанців, їх оптимізм і віру в перемогу над фашистською диктатурою⁷. На шпальтах газет друкувалися відозви Комінтерну, Профінтерну, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді та інших прогресивних організацій про подання допомоги жертвам фашистського терору в Болгарії, вмішувалися протести радянської громадськості проти політики болгарських правлячих кіл.

У містах і селах, в установах і на підприємствах Радянської України відбувалися численні збори, учасники яких таврували звірства болгарської буржуазії, висловлювали свою солідарність з трудящими Болгарії. З подібними заявами виступили робітники Ромен, металісти

⁵ Харківський обласний державний архів, ф. Р-998, оп. 1, спр. 45, арк. 44.

⁶ Кіровоградський обласний державний архів, ф. Р-279, оп. 1, спр. 61, арк. 22.

⁷ «Пролетарій» (Харків), 4, 14 жовтня 1923 р.

Харкова, суднобудівники і робітники шкіряної промисловості Миколаєва, харчовики Запоріжжя і т. д.⁸

Під лозунгом міжнародної пролетарської солідарності, захисту болгарських трудящих від терору правлячих класів пройшли мітинги в багатьох містах і селах України⁹.

Становище в Болгарії обговорювалося на пленарному засіданні Житомирської міської Ради і II з'їзду Рад Очаківського району¹⁰. Приєдналися до протесту проти звірств у Болгарії і надіслали своє привітання болгарським робітникам і селянам, які знемагали у фашистських в'язницях, і делегати загальноміської конференції профспілкових працівників Миколаєва, VII з'їзду спілки робітників-металістів Миколаївщини, Корсунського районного з'їзду комнезамів¹¹. Таких прикладів можна навести багато, численні резолюції свідчили про щирі почуття солідарності трудящих СРСР з революційною боротьбою болгарських робітників і селян.

Крім моральної підтримки, радянські трудящі подавали болгарському народу і значну матеріальну допомогу. Вагомий вклад в організацію допомоги своїм друзям внесли модрівські організації, які організовували спектаклі, демонстрували кінофільми, кошти від яких йшли на користь болгарських революціонерів. Чимало робітників і службовців робили відрахування від своєї заробітної плати, влаштовували недільники, і зароблені на них гроші надсилали на користь жертв терору. Тільки в Кам'янці-Подільському в жовтні 1923 р., наприклад, процент від місячного заробітку відраховували болгарським трудящим члени спілок «Металіст» і «Швейник», медичних працівників і працівників освіти, а одноденний заробіток — робітники Джуравських фосфорних рудників, члени спілки шкіряної промисловості й службовці «Радпрацівника». В кампанію допомоги болгарському народу включилося і трудове селянство. На користь борців революції збирали хліб та інші продукти, засівали ділянки землі, врожай з яких призначався болгарським трудящим. Так, у Полтавському окрузі для болгарських повстанців було зібрано 4 тис. пудів хліба, а селяни Ново-Одеського району з цією метою засіяли 100 дес. землі¹².

Важливою формою солідарності трудящих СРСР було шефство над болгарськими політичними в'язнями. Здійснюючи шефство, модрівські організації надсилали підшефним гроші, продукти, одяг. Так, трудящі Полтавщини, починаючи з жовтня 1923 р. і протягом 1924 р., щомісяця надсилали своїм підшефним — в'язням Плевенської тюрми 500 крб. золотом¹³. Центральна комісія допомоги жертвам буржуазної диктатури в Болгарії щиро дякувала за цю матеріальну підтримку.

⁸ Філіал Сумського обласного державного архіву в м. Ромнах (далі — філіал СОДА в м. Ромнах), ф. Р-51, оп. 1, спр. 24, арк. 203; «Красное знамя», 4 жовтня 1923 р.; «Красный Николаев», 30 жовтня 1923 р.; «Красное Запорожье», 12 жовтня 1923 р.

⁹ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-622, оп. 1, спр. 250, арк. 3; Житомирський обласний державний архів, ф. Р-692, оп. 1, спр. 42, арк. 158; Полтавський обласний державний архів, ф. Р-1867, оп. 1, спр. 20, арк. 152—152 зв.; ф. Р-3152, оп. 1, спр. 3, арк. 25; Черкаський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-79, оп. 1, спр. 42, арк. 3—4.

¹⁰ «Волинський пролетарій», 12 жовтня 1923 р.; Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. Р-118, оп. 1, спр. 1, арк. 50.

¹¹ МОДА, ф. Р-778, оп. 1, спр. 7, арк. 331; ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 193, арк. 4-а, ЧОДА, ф. Р-162, оп. 1, спр. 8, арк. 19.

¹² Хмельницький обласний державний архів, ф. Р-1508, оп. 1, спр. 2, арк. 3, 5, 5 зв., 6, 7, 10—12; філіал СОДА в м. Ромнах, ф. Р-51, оп. 1, спр. 23, арк. 37; «Известия», 24 жовтня 1923 р.

¹³ Філіал СОДА в м. Ромнах, ф. Р-51, оп. 1, спр. 24, арк. 175; спр. 23, арк. 39, спр. 24, арк. 175.

Вже в перші місяці після придушення повстання трудящі СРСР через ЦК МОДР асигнували болгарським робітникам і селянам 10 тис. доларів¹⁴. Цю допомогу високо оцінив робітничий клас Болгарії і його авангард — Болгарська комуністична партія¹⁵. Солідарність народів Радянського Союзу відіграла виняткову роль у справі об'єднання всіх прогресивних сил Болгарії у боротьбі проти фашистської тиранії, в підвищенні революційної активності трудящих мас і згуртуванні їх під прапором БКП.

Жорстокий терор, що панував у Болгарії після придушення Вересневого повстання, був причиною масової еміграції учасників повстання та їх сімей. СРСР, що піклувався про політемігрантів, став їх другою батьківщиною. По кількості політемігрантів, які проживали у 20-ті роки в Радянському Союзі, болгарська еміграція знаходилася на другому місці після польської. Вона становила 11,9% від загальної кількості політемігрантів інших національностей, з них — 10,7% проживало на Україні¹⁶.

Весною 1922 р. було організовано Товариство допомоги політемігрантам, а 21 жовтня того ж року почало існувати Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам з центральним правлінням у Києві і Одесі¹⁷. В зв'язку із збільшенням кількості політемігрантів у СРСР, необхідністю організації обліку, наданням своєчасної матеріальної допомоги Всесоюзне товариство допомоги політемігрантам у березні 1923 р. було реорганізовано на Центральний комітет політеміграції при ЦК МОДР СРСР¹⁸, а в 1926 р. — у Відділ політеміграції при ЦК МОДР СРСР. Відділ політеміграції мав свої відгалуження в Ленінграді, Мінську, Харкові й Одесі. В Краснодарі, Києві, Дніпропетровську, Вінниці і Полтаві, де проживала значна кількість політемігрантів, знаходились представники відділу¹⁹.

Враховуючи те, що багато політемігрантів, внаслідок переслідувань своїх урядів, перебування у в'язницях, прибували в Радянський Союз хворими, їх влаштовували на 2 місяці в будинки політемігрантів, що існували при кожному Відділі політеміграції²⁰. Тих, хто потребував серйозного лікування, відправляли в будинки відпочинку, санаторії. Політемігрантам позачергово надавали житло, влаштовували на роботу. Комуністична партія Радянського Союзу, керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, вживала всіх заходів до того, щоб іноземні робітники не почували себе ізольовано від трудової радянської сім'ї. ВКП(б) намагалася організувати роботу серед них так, щоб виховати з політемігрантів свідомих і активних помічників радянського народу в будівництві соціалізму. Болгарські політемігранти, долаючи разом з радянськими людьми труднощі й нестатки, працювали над втіленням у життя величної програми індустріалізації СРСР. Багато болгар працювало на підприємствах і в установах південних міст України — Одесі, Дніпропетровську, Мелітополі, Херсоні, перебували на керівних посадах в Одеському і Мелітопольському округах.

Радянський уряд, враховуючи бажання політемігрантів здобути

¹⁴ «МОПР», 1923, № 3, стор. 43.

¹⁵ «Бюллетень ІК МОПР», 1924, № 9, стор. 7.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 9, арк. 80; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 2134, арк. 18.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 1, арк. 60; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 314, арк. 24; Донецький обласний державний архів, ф. Р-2062, оп. 1, спр. 37, арк. 22.

¹⁸ «Бюллетень ЦК МОПР СРСР», 1924, № 13, стор. 3.

¹⁹ Там же, ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 22, арк. 282.

²⁰ М. Д. Дихан. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр., К., 1973, стор. 13.

освіту, надавав їм пільги при вступі до вузів. Здобуті знання болгари використовували в Радянському Союзі, працюючи на різних посадах і вносячи свій вклад у будівництво соціалізму в нашій країні. Основними учбовими закладами, в яких навчалися болгарські емігранти, були Комуністичний університет національних меншостей народів Заходу ім. Мархлевського, Ленінська партійна школа у Москві, Одеський інститут соцвиховання, університет, літературний та ветеринарний інститути у Харкові та ряд інших вузів нашої країни²¹. БКП приділяла велику увагу підготовці з політемігрантів військових спеціалістів. Освіта, одержана у військових академіях, училищах, допомагала болгарським комуністам у їх боротьбі за перемогу народної влади в Болгарії, створенні народної армії. Частина болгарських політемігрантів одержала освіту в учбових закладах, створених спеціально для болгарських політемігрантів і місцевих болгар — у болгарському секторі Дніпропетровської партійної школи, Преславському педагогічному і сільськогосподарському технікумах²². Набуті в Радянському Союзі знання допомагали болгарським революціонерам після повернення на батьківщину боротися проти фашизму і успішно будувати соціалізм на визволеній землі.

Вересневе повстання залишило глибокий слід у серцях радянських трудящих, його уроки широко обговорювалися на семінарах модрівських гуртків. Урочисто відзначалися радянським народом річниці Вересневого повстання. Масова кампанія з приводу річниці Вересневого повстання була проведена МОДР у 1924 р.²³ По всій країні пройшли вечори, збори, присвячені славному ювілею. Широко відзначалася трудящими Радянського Союзу ця визначна подія в житті болгарського народу і в наступні роки. Так, у Москві, на вечорі, організованому клубом політемігрантів, з доповіддю, присвяченою 5-й річниці повстання, виступив В. Коларов. Його промова транслювалася по радіо. Учасники повстання поділилися своїми спогадами. Мітинги і вечори з приводу цієї знаменної дати відбулися в Ленінграді, Одесі, Ростові-на-Дону, Харкові та інших містах СРСР²⁴. Річницям Вересневого повстання присвячувалися окремі статті в пресі. Газета «Колективист»²⁵, що виходила на Україні болгарською мовою, присвячувала цим датам цілі сторінки.

Солідарність трудящих Країни Рад з боротьбою болгарського народу проти фашизму, за торжество свободи і прогресу зміцнила дружбу братніх народів, підняла її на нову висоту. Рух солідарності з Вересневим повстанням свідчив про високі почуття інтернаціонального обов'язку радянського народу, був одним з яскравих проявів його інтернаціоналізму на ділі.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 631, арк. 71; ф. 1261, оп. 1, 1937, спр. 41, арк. 114; «Работническо дело», 24 листопада 1972 р., 3 січня 1973 р.

²² П. С. Сохань. Вогонь вічної дружби, К., 1966, стор. 61—62.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

²⁴ «Правда», 27 вересня 1928 р.

²⁵ «Колективист», 23 вересня 1934 р.

Замітки

Л. М. Гордієнко
ПРО ЛІКВІДАЦІЮ БЕЗРОБІТТЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(1921—1930 рр.)

Безробіття, яке мало місце в нашій країні у 20-х роках, було наслідком економічної відсталості царської Росії та небаченої розрухи в народному господарстві, руйнувань, за-

подіяних інтервентами та внутрішньою контрреволюцією під час тривалої і виснажливої громадянської війни, відносного аграрного перенаселення, а також соціального розшарування у місті і на селі в умовах багатокладної економіки. За своїм характером воно докорінно відрізнялося від подібного явища в капіталістичному суспільстві, адже не було зв'язане з промисловими кризами, надвиробництвом та іншими явищами, притаманними останньому. Особливістю безробіття в нашій країні було те, що воно існувало (і навіть у певні періоди збільшувалося), незважаючи на розвиток усіх галузей народного господарства і невпинне зростання лав робітничого класу. Якщо з 1 жовтня 1922 до 1 жовтня 1926 р. число безробітних на Україні зросло на 66 043 чол., то кількість робітників у державній промисловості республіки — на 77 272 чол.¹

Водночас окремі біржі праці не могли задовольнити заявок промислових підприємств на кваліфікованих робітників ряду професій. У березні 1922 р. по 9 губерніях України на 100 пропозицій праці було заявлено 187 місць для будівельників і 157,1 місця для залізничників². Аналогічне явище характерне й для наступного періоду. Восени 1925 р. біржі праці республіки не могли задовольнити заявок заводів і фабрик на 728 котельників, 388 зварників, 605 машиністів, 288 клепальників, 157 фрезерувальників та на багато інших кваліфікованих робітників³. Тяжке становище створилося у вугільній промисловості. Так, у 1928/29 р. в рудних управліннях тресту «Донвугілля» не вистачало 3 тис. вибійників і 600 десятників. На початку 1929 р. на шахтах Донбасу бракувало 4900 вибійників, а через рік у вугільній промисловості басейну — близько 30 тис. кваліфікованих робітників. Лише у другій половині 1928/29 р. Харківська біржа праці не мала змоги надіслати на виробництво 6832 чол., в основному верстатників, будівельників, працівників торгівлі та робітників інших професій⁴.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1638, арк. 14; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 136.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1059, арк. 4.

³ «Вестник профдвижения Украины», 1926, № 3, стор. 20.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 822, арк. 199; ф. 2623, оп. 3, спр. 1577, арк. 52; спр. 1571, арк. 21.

Безробітними були переважно чорнороби, вихідці з села, жінки, підлітки, демобілізовані, значна частина з яких (у 1926 р. 30%) ще не мала трудового стажу. Наприклад, у роки непу близько 30% загальної кількості безробітних становили робітники індустріальної групи, але вже з 1925 р. їх частка скоротилася до 15—19%⁵. Питома вага безробітних жінок становила 42%⁶, підлітків — 10—13% (у відбудовний період) і 15—18% (у роки індустріалізації країни)⁷.

Динаміка безробіття певною мірою залежала від зайнятості сезонників, і тому взимку кількість безробітних зростала на 6—10%⁸.

Таким чином, безробіття в нашій країні не свідчило про кризу народного господарства. Навпаки, водночас з відбудовою всіх галузей народного господарства, піднесенням рівня промислового і сільськогосподарського виробництва проходив процес консолідації робітничого класу. Однак безробіття негативно впливало на розвиток продуктивних сил радянського суспільства, погіршувало матеріальне становище робітничого класу, призводило до декваліфікації і розпилення деякої його частини.

Комуністична партія і Радянська держава докладали величезних зусиль для якнайшвидшої ліквідації безробіття на основі соціалістичної перебудови всього народного господарства. Вперше в світі Радянська влада почала організовану боротьбу з безробіттям. Для цього розширювався і зміцнювався соціалістичний сектор, який мав забезпечити роботою все працездатне населення. Насамперед вживалися заходи для припинення процесу розпорошення, декласування і декваліфікації робітничого класу. «У той момент, коли країна розорена,— говорив В. І. Ленін ще у 1919 р.,— наше головне основне завдання — відстояти життя робітника... Якщо ми врятуємо його на ці кілька років, ми врятуємо країну, суспільство і соціалізм»⁹. У резолюції IX з'їзду РКП(б) підкреслювалося, що «організації партії повинні всіма засобами допомагати профспілкам і відділам праці взяти на облік усіх кваліфікованих робітників з метою їх залучення до виробничої діяльності»¹⁰.

На заклик партії з усіх союзних республік тисячі кваліфікованих робітників прибули на відбудову Донбасу. Вже наприкінці 1921 р. з різних губерній РРФСР у басейн приїхало 55,6 тис. вибійників, крипильників, котельників та інших спеціалістів вугільної промисловості. В 1922 р. Народний комісаріат праці відрядив у шахтарський край близько 12 тис. чол. У 1924/25 р. на Україну прибуло 66 тис. чорноробів, 20 тис. гірників і близько 30 тис. будівельників, а в 1925/26 р. лише з РРФСР і БРСР,— відповідно, 92,2 тис., 98,6 тис., 67,9 тис.¹¹ Допомога Україні кваліфікованою робочою силою значно сприяла зміцненню соціалістичного сектора і цементуванню диктатури пролетаріату.

У роки відбудови народного господарства безробітним подавалася всебічна моральна, матеріальна і трудова допомога, вони користувалися рядом пільг. Спочатку безробітні одержували безкоштовні обіди,

⁵ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1381, арк. 7; ф. 337, оп. 1, спр. 1531, арк. 16—17; ф. 2605, оп. 2, спр. 991, арк. 232, 239; ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 3; оп. 4, спр. 2265, арк. 47; спр. 2248, арк. 21 (підрахунки автора).

⁶ Там же, ф. 2623, оп. 1, спр. 579, арк. 31, 39, 66; спр. 1638, арк. 164; оп. 2, спр. 784, арк. 23 зв.; ф. 337, оп. 1, спр. 5058, арк. 6 зв.; спр. 829, арк. 39.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—1, спр. 172, арк. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 784, арк. 25 зв.; оп. 3, спр. 1578, арк. 264; оп. 4, спр. 2248, арк. 29.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 991, арк. 232.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321—322.

¹⁰ КПСС о профсоюзах, М. 1957, стор. 68.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1621, арк. 90; спр. 502, арк. 14; спр. 634, арк. 71, 72; спр. 1057, арк. 41; спр. 1578, арк. 36.

інколи грошову допомогу, причому розмір останньої не перевищував $\frac{1}{6}$ частини середньої заробітної плати робітників, які працювали у даній місцевості¹².

В листопаді 1921 р. у країні було введено соціальне страхування на випадок безробіття¹³. Кошти для нього створювалися з внесків підприємств і установ у розмірі 2,5% від загального фонду заробітної плати¹⁴, але без будь-якого відрахування із зарплати працюючих. У 1921 — першій чверті 1922 р. соціальне страхування було єдиною формою допомоги безробітним. Однак у другій половині 1922 р., коли кількість безробітних почала збільшуватися, а страховий фонд залишався незначним, необхідно було знайти інші методи боротьби з безробіттям. 10 березня 1922 р. РНК УРСР постановив «спрямовувати штрафні суми, які утворюються з грошових стягнень, накладених відділами праці на осіб, які порушують законоположення про працю, в фонд страхування від безробіття»¹⁵. 13 квітня 1922 р. уряд республіки прийняв рішення про асигнування 100 тис. золотих довоєнних карбованців з окремого фонду Раднаркому для організації харчування безробітних¹⁶. На ці кошти було закуплено і відправлено в різні губернії 12 500 пудів хліба¹⁷.

Наприкінці 1922 р., після ліквідації голоду в країні, Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК передала губвідділам праці для безробітних 820 тис. пудів хліба та у фонд боротьби з безробіттям — 50 тис. крб. золотом, а Голозсоцстрах — 150 тис. крб. З жовтня 1922 до квітня 1923 р. місцеві відділи праці одержали 2 544 846,04 пуда хлібопродуктів і 778 607 крб. Але це дало змогу поліпшити становище лише 19% безробітних¹⁸.

У цей час соціальним страхуванням було охоплено близько 30% безробітних, які одержували в середньому приблизно 20% середнього заробітку працюючих¹⁹. Для поповнення фонду боротьби з безробіттям у багатьох містах республіки проводилися «місячники» збору коштів. Однак життя вимагало залучення безробітних до праці, зокрема через систему громадських робіт і шляхом створення трудових колективів. На Україні ініціаторами організації громадських робіт виступили органи праці і профспілки Одеської губернії, де було найбільше безробітних. Уже в жовтні 1921 р. в Одесі на громадських роботах було зайнято близько тисячі чоловік, а через місяць — 2,5 тис.²⁰

Перший досвід організації громадських робіт показав, що їх неможливо розширювати без загальнодержавного плану і виділення значних коштів. Тому 5 серпня 1922 р. на засіданні Уповноваженого Наркомпраці РРФСР по Україні з участю представників інших республіканських організацій було вирішено, що керувати організацією громадських робіт будуть господарські органи, а фінансувати — на основі договорів з Уповноваженим Наркомату праці. При біржах праці створювалися комітети по боротьбі з безробіттям (з представників органів праці, профспілок і органів соціального страхування). У вересні 1922 р.

¹² Там же, ф. 2623, оп. 1, спр. 1023, арк. 104 зв.; ЗУ УРСР, 1922, № 53, стор. 996—997.

¹³ Законодательство о труде, М., 1955, стор. 337.

¹⁴ ЗУ УРСР, 1922, ч. 6, стор. 111.

¹⁵ ЗУ УРСР, 1922, ч. II, № 192, стор. 192.

¹⁶ ЗУ УРСР, 1922, ч. 10, № 174, стор. 173.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1083, арк. 10.

¹⁸ Там же, спр. 1071, арк. 62—66, 77, 101, 150; спр. 1638, арк. 134; ф. 337, оп. 1, спр. 829, арк. 6.

¹⁹ Там же, ф. 2623, оп. 1, спр. 210, арк. 63—69.

²⁰ Там же, спр. 1073, арк. 151.

ЦК КП(б)У і уряд республіки створили при Українській Економічній Раді Центральний Комітет по боротьбі з безробіттям²¹.

До громадських робіт залучалися переважно некваліфіковані робітники, насамперед чорнороби. Вони відбудовували житловий фонд і поліпшували санітарний стан міст. Проте через неможливість виділення великих коштів на організацію громадських робіт на них навіть у 1923/24 р. було зайнято щоденно лише 4 тис. чол., тобто близько 4% безробітних з числа некваліфікованих робітників, для яких ці роботи власне і організовували²².

Безробітним кваліфікованим робітникам, використання яких на громадських роботах було нераціональним, подавалися інші види трудової допомоги. У вересні 1921 р. уряд республіки запропонував раднаргоспу «сприяти в організації різноманітних трудових артілей, колективів із демобілізованих, віддаючи їм на пільгових умовах кустарні майстерні, сировину і т. ін.»²³ На Україні трудові колективи безробітних почали діяти з другої половини 1922 р. У липні в Миколаєві було створено дві артілі безробітних (всього 120 чол.), які працювали на торфорозробках²⁴. Трудові колективи безробітних було організовано головним чином у Одеській, Київській, Харківській і Донецькій губерніях. Якщо в грудні 1922 р. у республіці їх налічувалося лише 51, то в березні 1924 р.— вже 281²⁵. Для їх створення виділялися значні кошти (у 1923—1929 рр.— 10 416 тис. крб.)²⁶.

Трудові колективи безробітних внесли певний вклад у справу відродження економіки республіки і збереження значної частини робочої сили від декласування і розпилення. В 1925/26 р. вони виготовили продукції більш як на 50 млн., у 1927/28 р.— на 60 млн. крб., тобто 18,5% загального обсягу продукції державної промисловості місцевого значення²⁷.

Організація трудових виробничих колективів безробітних у багатьох районах республіки сприяла створенню нових підприємств місцевої промисловості, які поступово передавалися у відання господарських органів і промислової кооперації. За неповними даними, у 1923—1930 рр. господарським органам і промисловій кооперації передано 746 трудових колективів, у яких працювало майже 50 тис. чол.²⁸

Оскільки після громадянської війни промисловість республіки потребувала кваліфікованої робочої сили, партія та уряд вжили заходів для відкриття різних шкіл і курсів, у яких молодь, що перебувала на обліку бірж праці, оволодівала виробничими професіями. Школи фабрично-заводського учнівства організовувалися на базі промислових підприємств. Протягом перших двох років відбудовного періоду було відкрито 177 шкіл (10 219 учнів), а в 1925 р. їх стало 296 (22 800 учнів)²⁹. Проте вони не могли вирішити проблему підліткового безробіття,

²¹ Там же, ф. Р-5, оп. 1, спр. 1941, арк. 33 зв.—34; ф. 2623, оп. 1, спр. 1638, арк. 124.

²² «Вестник профдвижения Украины», 1925, № 9, стор. 47.

²³ ЗУ УРСР, 1921, № 17, стор. 631—632.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 1072, арк. 4, 6.

²⁵ «Вестник профдвижения Украины», 1924, № 41, стор. 15.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 115; оп. 4, спр. 2248, арк. 13 (підрахунки автора).

²⁷ «Вестник профдвижения Украины», 1925, № 24, стор. 74; ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 2, спр. 784, арк. 13.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 5058, арк. 9 зв.; ф. 2326, оп. 2, спр. 784, арк. 33 зв.; оп. 3, спр. 1571, арк. 95; оп. 4, спр. 2303, арк. 2; оп. 5, спр. 3727, арк. 3 (підрахунки автора).

²⁹ «Коммунист», 4 лютого 1924 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1136, арк. 240.

оскільки у них в основному навчалися юнаки і дівчата, які працювали на заводах і фабриках.

2 травня 1922 р. ВЦВК прийняв декрет про бронювання місць для підлітків³⁰, а III сесія ВУЦВК, після обговорення доповіді Уповноваженого Наркомату праці про безробіття і заходи щодо боротьби з ним,— рішення про введення на підприємствах понадбронювання для підлітків³¹. Його суть полягала в направленні певної кількості безробітних підлітків у школи ФЗУ тих підприємств, де бронь вже була використана, але умови виробництва давали змогу прийняти додаткову кількість учнів. Понадброня не приносила збитків фабрикам і заводам, оскільки підлітки одержували зарплату з фондів ЦК по боротьбі з безробіттям. У великих промислових центрах для безпритульних безробітних підлітків було відкрито будинки з майстернями, де вони знаходили для себе притулок і навчалися ремесла. В 1923/24 р. такі будинки функціонували в Одесі, Миколаєві, Харкові, Києві, Катеринославі і Кременчуку, в яких проживали і навчалися 540 підлітків³².

Наприкінці відбудовного періоду промисловість досягла довоєнного рівня. Створилися сприятливі умови для проведення індустріалізації. За нових умов визначились і нові форми боротьби з безробіттям. Значно збільшувалася матеріальна і трудова допомога безробітним. Якщо в 1923/24 р. з фонду ЦК по боротьбі з безробіттям було виділено 1016 тис. крб., то у 1925/26 р.— 6287 тис., а в 1927/28 р.— більше 8300 тис., по лінії соцстраху: в 1923/24 р.— 7717 тис. крб., а в 1926/27 р.— 14379 тис. крб.³³ Завдяки цьому в жовтні 1924 р. з фонду соцстраху допомогу одержали 37 414 чол., через три роки— 61 036, а в жовтні 1928 р.— 110 744³⁴.

У зв'язку з спорудженням у країні багатьох промислових підприємств органи праці через систему курсової підготовки і філіалів Центрального інституту праці почали готувати кадри будівельників. У 1927/28 р. більше 4 тис. колишніх безробітних опанували професії мулярів, бетонників, слюсарів. У 1928/29 р. було підготовлено 8 тис. кваліфікованих будівельників, а за шість місяців 1929/30 р.— 39 081. На будівництво через біржі праці направлено в 1927 р. 175 тис. чол., в 1928 р.— 255 тис.³⁵

Велике значення для скорочення розмірів безробіття мав здійснений у жовтні 1927 р. перехід фабрично-заводських робітників на 7-годинний робочий день без зменшення заробітної плати. В постанові XI з'їзду КП(б)У зазначалося, що лише за перші 2 роки після переведу значної частини робітників на 7-годинний робочий день у промисловість республіки додатково влилося 150 тис. чол.³⁶ На ліквідацію безробіття також позитивно вплинув перехід промисловості на безперервний робочий тиждень, який здійснювався на основі постанови Раднаркому СРСР від 26 серпня 1929 р.³⁷

Всі ці заходи сприяли швидкому зростанню лав робітничого класу. З 1925 до 1928 р. кількість робітників державної промисловості УРСР

³⁰ ЗУ УРСР, 1922, ч. 31, № 478, стор. 505—507.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 985, арк. 22.

³² «Вестник профдвижения Украины», 1924, № 48, стор. 66; № 51, стор. 31.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 10.

³⁴ Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921—1928 гг., Харьков, 1928, стор. 341.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 7, спр. 7720, арк. 58; ф. 2326, оп. 4, спр. 2265, арк. 58; Два роки роботи уряду УРСР 1926/27—1927/28 рр. Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад, Харків, 1929, стор. 191.

³⁶ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 745.

³⁷ ЗУ СРСР, 1929, від. I, стор. 502.

збільшилася на 268 тис. чол., або на 69,7%, а з 1928 до 1930 р.— ще на 799,3 тис. чол.³⁸

Не мали роботи не тільки певні категорії індустріальних робітників, а й незначна частина службовців. У 1927/28 р. через біржі праці було працевлаштовано 1500 вчителів і 150 медпрацівників. На 1 вересня 1929 р. на обліку залишилося 3,7 тис. безробітних педагогів³⁹. Біржі виконували заявки Товариства «Геть неписьменність!» При них було організовано двомісячні і річні курси для навчання безробітних (з 7-класною освітою), які бажали працювати в системі лікнепу. Це дало змогу ліквідувати безробіття серед працівників освіти. Величезну роль відіграв також перехід до загальної початкової освіти, здійснений у 1930/31 навчальному році.

З середини 1929 р. у країні намітилася тенденція до скорочення кількості безробітних. В квітні 1929 р. на обліку бірж праці перебувало 288 тис. безробітних, в липні — 225,6 тис., а в квітні 1930 р.— 170,2 тис.⁴⁰ До середини 1930 р. було працевлаштовано всі категорії індустріальних робітників, будівельників і людей розумової праці (крім деяких груп службовців). Восени 1930 р. біржі праці вже не могли забезпечити заявки не тільки на кваліфікованих, але й на некваліфікованих робітників. 9 жовтня 1930 р. Народний комісаріат праці СРСР прийняв постанову про негайне влаштування на роботу всіх безробітних і про припинення виплати їм допомоги⁴¹. В нашій країні вперше в світі безробіття було ліквідовано повністю і остаточно. «Величезний успіх соціалістичної індустріалізації країни і швидкий темп колгоспного і радгоспного будівництва,— зазначалося в постанові ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1930 р.,—привели до повної ліквідації безробіття в Радянському Союзі і висунули потребу додаткових сотень тисяч робітників»⁴².

Зникнення резервної армії праці позначилося на джерелах поповнення робітничого класу. У зв'язку з величезним попитом на робочу силу на промислових підприємствах почало працювати дедалі більше жінок. Значно зросли виробнича і політична активність робітничого класу, виникли нові форми соціалістичного змагання і взаємодопомоги, можливі лише в суспільстві, де не діють закони конкуренції. Ліквідація безробіття відіграла важливу роль у становленні радянського робітничого класу як провідного класу соціалістичного суспільства. Водночас вона, вказувалося в рішеннях січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), стала одним з головних факторів, який докорінно поліпшив матеріальне становище трудящих⁴³, адже останні тепер були впевнені у завтрашньому дні. Значні кошти, які раніше витрачалися для допомоги безробітним, відтепер використовувалися для розвитку народного господарства, підвищення матеріального добробуту робітників, селян, інтелігенції.

Ліквідація безробіття в СРСР справила величезний революціонізуючий вплив на трудящих капіталістичних країн, які на практиці переконалися, що тільки держава нового типу, де влада належить трудовому народу, може забезпечити роботою все працездатне населення.

³⁸ Праця в УРСР. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 48; Народне господарство УРСР, Харків, 1936, стор. 385.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 3, спр. 1578, арк. 52; «Вопросы труда», 1930, № 2, стор. 123.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 991, арк. 10; ф. 2623, оп. 5, спр. 3727, арк. 46.

⁴¹ «Правда», 11 жовтня 1930 р.

⁴² «Правда», 22 жовтня 1930 р.

⁴³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 171.

М. М. Кучінко

**ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ МЕЖІ
РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
У IX—XIII СТ.**

Проблема визначення південно-західних рубежів розселення східних слов'ян пов'язана з розв'язанням питань про територію Червенських градів, етнічний склад населення цих

земель та польсько-руське пограниччя в ранньому середньовіччі.

Ці питання здавна привертали увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників і були предметом гострих дискусій між медієвістами. Вони висвітлені у багатьох працях¹, однак й досі остаточно не розв'язані, оскільки вчені використовували переважно фрагментарні писемні згадки, які, до того ж, часто трактували довільно і навіть тенденційно.

У даній замітці зроблено спробу з'ясувати етнічну приналежність населення басейнів Західного Бугу і Сану, визначити південно-західні межі розселення східних слов'ян і показати, де проходив рубіж між давньоруським і старопольським етно-культурними масивами. Не ігноруючи писемних джерел, автор використав насамперед археологічні дані, які є більш об'єктивною основою для вирішення поставленого завдання.

Важливе значення для визначення етнічної приналежності населення досліджуваних земель має порівняння найхарактерніших елементів його матеріальної культури з відповідними пам'ятками давньоруської і старопольської культур. Однак при цьому слід мати на увазі, що окремі елементи матеріальної культури могли поширюватися на інших територіях завдяки міжплеменним і торговельним зв'язкам або внаслідок простого наслідування. З такою можливістю необхідно рахуватися, зокрема, в районах зіткнення різних культурно-етнічних масивів, до яких належать і землі Побужжя та Посання. Тому з метою уникнення можливих неправильних висновків вважаємо за доцільне застосувати метод порівняння елементів місцевої культури з відповідними елементами давньоруської і старопольської культур глибинних, центральних районів. При цьому в замітці розглядаються тільки найбільш надійні в етновизначальному розумінні ознаки, якими прийнято вважати характер оборонних конструкцій, типи жител, деталі похоронного ритуалу, форми і орнаментацию посуду, ряд інших предметів та деякі типи жіночих прикрас.

Почнемо з розгляду оборонних споруд. Враховуючи, що форма городищ значною мірою залежала від рельєфу місцевості, що було спільним для пам'яток багатьох районів, визначальною в цьому відношенні можна вважати внутрішню конструкцію валів. На деяких досліджених городищах Побужжя і Посання в середині валів є дерев'яні конструкції — кліті-зруби, заповнені землею (Грудек Надбужний, Головне, Сонсядка, Перемишль, Мимонь) або незаповнені землею скрині, які використовувались як житлово-господарські приміщення (Судова Вишня І). Цей тип конструкцій характерний для оборонного будівництва стародавньої Русі, про що свідчать дослідження валів у Білгороді, Вишгороді, Києві та інших давньоруських городищах². У той час на старопольських землях застосовувалась так звана руштова конструкція дерев'яної основи валів. Вона складалася з кількох рядів поперемінно укладених вздовж і впоперек лінії валу дерев'яних колод, присипаних

¹ H. Lowmiański. Problematyka historyczna grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich. — „Kwartalnik Historyczny”, 1953, t. LX, z. 1, стор. 58—85; В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., М., 1964, та ін.

² П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 52, М.—Л., 1956, стор. 73—106.

землею і камінням. Такі конструкції виявлено на городищах у Вроцлаві, Гданську, Гнезно, Познані та деяких інших польських містах³.

Надійною етнографічною ознакою є житла. Хоча їх різновидності зумовлені географічними і кліматичними особливостями, традиції міцно і надовго закріплюють за тими чи іншими етнічними групами певні типи жител. Типовими житлами для земель Побужжя і Посання в IX—XIII ст. були напівземлянки з куполовидними глиняними або спорудженими з каміння печами в кутку (Грудек Надбужний, Кам'янка Надбужна, Ріпнів I, Сонсядка, Стрижів, Монастир, Ніско, Перемишль, Санок, Судова Вишня та ін.). Їх аналогії на давньоруських землях виявлено в Плісненську, Києві, Воїні⁴ та інших городищах і селищах. Слід, однак, зазначити, що в XII—XIII ст. на даній території у великих містах поряд з півземлянками часто будували і наземні житла (Белз, Брест, Дорогичин, Перемишль, Ярослав).

Для старопольських земель характерними були тільки наземні житла стовпової або зрубної конструкції з вогнищами посередині або в одному з кутків (Біскупін, Гнезно, Ополе, Познань та ін.)⁵.

Важливим джерелом для визначення етнічної приналежності ранньосередньовічного населення Побужжя і Посання є похоронний ритуал. На досліджуваній території відомі підкурганні поховання з трупоспаленнями, датовані VIII—X ст., підкурганні поховання з трупопокладеннями, а також ґрунтові могильники з трупопокладеннями в ямах, трунах та кам'яній обставі.

Аналогії підкурганних поховань з трупоспаленнями (Біловезька Пуща, Головне, Гусинне, Ліпсько, Лопінник Гурний, Новосілки, Чорна Велька, Дахнів і Трепча) виявлено як на глибинних землях Русі, так і Польщі⁶. Однак деякі дослідники вважають, що такі поховання, розкопані на вказаній території, належали східним слов'янам⁷.

Підкурганні поховання з трупопокладеннями з Грудка Надбужного, Зимного, Новосілок, Чортівця, Чорної Велької та Судової Вишні безперечно належали східним слов'янам, що засвідчується не лише аналогічним ритуалом, але й речовим інвентарем (сережки київського і мінського типів, скроневі кільця в півтора витка тощо). Такі ж поховання відомі на Східній Волині, Київщині, у Південній Білорусії та інших місцевостях стародавньої Русі⁸. На старопольських землях подібного типу поховань не виявлено.

Ґрунтові поховання з трупопокладеннями XI—XIII ст. відомі у східних і західних слов'ян⁹, що пояснюється проникненням на слов'янські землі християнства. Однак, оскільки в цих похованнях, виявлених на досліджуваній території (Белз, Володимир-Волинський, Перемишль — Замкова Гора, Костомлоти), були такі характерні давньоруські прикраси,

³ I. Kostrzewski. *Kultura prapolska*, Warszawa, 1962, стор. 80—83.

⁴ М. П. Кучера. Древний Плісненськ.— Археологічні пам'ятки УРСР, т. XII, К., 1962, стор. 21—24; М. К. Каргер. Древний Киев, М.—Л., 1958, стор. 285—268; В. И. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь, К., 1966, стор. 58—64.

⁵ I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 106—110.

⁶ Н. Ф. Лавров. Религия и церковь.— История культуры Древней Руси. т. II, М., 1951, стор. 73—77; I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 330—332.

⁷ W. Antoniewicz. *Archeologia Polski*, Warszawa, 1928, стор. 243—244; R. Jank. Wyniki badań wykopaliskowych w Rzeszowskim.— Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, Rzeszów, 1962, стор. 8.

⁸ Е. И. Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.— «Советская археология», 1961, № 3, стор. 56—73.

⁹ Н. Ф. Лавров. Назв. праця, стор. 77; I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 334.

як сережки київського і мінського типів, скроневі кільця в півтора витка, скляні браслети, їх можна віднести до пам'яток давньоруського населення. Про це ж свідчить також той факт, що всі вони виявлені на городищах з давньоруськими матеріалами.

Грунтові поховання в кам'яній обставі, які розкопано в основному в нижній течії Західного Бугу (Ліпне, Лужки, Невідома, Нев'ярово-Сохи, Чеканів і Чорна Велька), аналогічні виявленням на Мазовші і Поможі й вважаються західнослов'янськими¹⁰. Подібних поховань у глибинних районах стародавньої Русі не зустрічалося.

Серед речей, знайдених на поселеннях і городищах Побужжя та Посання, є чимало таких, за якими також можна визначити етнічно-культурну належність населення. Це, насамперед, глиняний посуд, форми і характер орнаменту якого виробляли певні етнічні групи. Для території Побужжя і Посання X—XIII ст. характерні в міру опуклі горщики з добре виліпленими плічками, невисокою дугovidною шийкою і вінцями різного профілю: тригранчасто формованими, валкоподібними з виїмкою з внутрішньої сторони для накривання та складного профілю. Денця цих посудин переважно плоскі. Орнамент з горизонтальних, поодиноких хвилястих або прямих ліній покриває верхню частину горщиків. Такі горщики були типовими для давньоруських земель IX—XIII ст.¹¹ У той же час для старопольської кераміки цього періоду характерні переважно невисокі, широкогорлі горщики майже біконічної або банкоподібної форми з увігнутими, зрідка плоскими денцями. Вони оздоблені не лише горизонтальними, але й вертикальними хвилястими лініями, перехресними насічками посеред тулуба, штампом з чотирьохкутників, ромбиків, кружечків, ялиночки, зигзагів тощо. Трапляються також схематичні рисунки людей і тварин¹². Для старопольської культури не характерні виявлені в Побужжі та Посанні горщики з валикоподібними вінцями з виїмкою, у той час як вони типові для давньоруської кераміки XII—XIII ст. Це стосується також посуду з вушками (Дорогичин, Кам'янка Надбужна, Чермно, Чульчиці, Перемишль), оскільки він має аналогії лише на території стародавньої Русі. В Белзі, Грудку Надбужному, Чермні, Чульчицях, Ніску, Цешанові досить часто знаходять горщики з білої глини. Як підкреслює дослідник кераміки з Чермна А. Абрамович, в Польщі не виготовляли посуду з цієї сировини, а брязкальця, писанки та іграшки з стародавнього Києва зроблені саме з неї¹³. Для давньоруської культури притаманні й полив'яні глечики з вушком, які було виявлено в Перемишлі, а також глиняні сковорідки, відомі з Володимира-Волинського, Грудка Надбужного, Дорогичина, Огородників, Чермна, Ніска та Судової Вишні. Вони поширені на території стародавньої Русі і невідомі у старопольських керамічних комплексах¹⁴. З інших керамічних виробів, які характерні для давньоруської культури, слід назвати полив'яні брязкальця (Дорогичин, Ніско, Перемишль) та фігурки воїнів (Дорогичин). Аналогії їм відомі з багатьох городищ стародавньої Русі¹⁵. Щоправда, незначну кількість таких виробів виявлено в Польщі (Варшава — Брудно, Вуля Бервецька, Гнезно), але, як спра-

¹⁰ K. Musianowicz. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Sokółów Podlaski.— „Wiadomości Archeologiczne”, t. XVII, z. 4, стр. 240.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М., 1948, стр. 173—174.

¹² I. Kostrzewski. Назв. праця, стр. 234—243, 378—385.

¹³ A. Abramowicz. Ceramika z Czermina nad Huczwą.— „Archeologia Polski”, 1959, t. IV, z. I, стр. 158—159; М. Н. Каргер. Назв. праця, стр. 448.

¹⁴ K. Musianowicz. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu.— Materiały Wczesnośredniowieczne, t. VI, 1969, стр. 146.

¹⁵ Л. А. Динцес. Русская глиняная игрушка, М.—Л., 1936.

ведливо зазначають польські дослідники, вони — давньоруського походження¹⁶.

У басейні Західного Бугу і Сану виявлено західнослов'янську кераміку. Це, насамперед, горщики з циліндричною шийкою (Грудек Надбужний, Дорогичин, Кам'янка Надбужна, Чермно, Чульчиці, Ніско, Жешув), які, за твердженням К. Мусянович, є типово польськими, мазовецькими. До цієї ж групи слід віднести і чаші на порожньому піддонні-ніжці, знайдені, зокрема, у Дорогичині. Вони поширені у Великопольщі та Сілезії¹⁷, а в глибинних районах стародавньої Русі не зустрічаються.

На досліджуваній території виявлено також ряд інших елементів матеріальної культури, що можуть бути використані для визначення етнокультурної належності ранньосередньовічного населення. Це, зокрема, бронзові й залізні циліндричні замки (Брест, Володимир-Волинський, Грудек Надбужний, Дорогичин, Чермно, Ланцют, Перемишль, Судова Вишня), які в Чехії ще в XIV ст. називалися руськими¹⁸. Вони мають аналогії майже в усіх давньоруських містах, зрідка зустрічаються і на території Польщі, куди потрапили з стародавньої Русі¹⁹.

На багатьох городищах Побужжя і Посання часто знаходять шиферні пряслиця. Як відомо, їх виготовляли в Овручі (на Волині), звідки завозили, передусім, у різні райони стародавньої Русі. На думку Б. О. Рибаківа, територія поширення таких пряслиць в цілому співпадає з територією, на якій проживала давньоруська народність²⁰. Значно рідше вони зустрічаються в Польщі, зокрема у великих містах (Бидгощ, Гданськ, Гнезно)²¹, куди потрапляли внаслідок торгівлі, тоді як їх зовсім немає в маленьких городищах.

Давньоруськими є також деякі предмети культового призначення. Це — бронзові хрести-складні, так звані енколпіони, знайдені в Белзі, Володимирі-Волинському, Грудку Надбужному, Іваничах, Обровці, Чермні, Кросні та Перемишлі. Аналогічні знахідки виявлено в глибинних районах стародавньої Русі²², але вони невідомі на старопольських землях. Це ж можна сказати про рівнораменні суцільнолиті бронзові, олов'яні (Володимир-Волинський, Дорогичин, Лужки) та шиферні хрестики (Брест, Володимир-Волинський, Дорогичин), численні аналогії яким зустрічаються на землях стародавньої Русі²³, але їх зовсім немає в Польщі. Давньоруським є й медальйон із зображенням Георгія Змієборця, виявлений у Дорогичині. Аналогічні медальйони відомі з Галича і Новгорода і лише один знайдений у Вроцлаві, але, на думку К. Мусянович, він також привезений з Русі²⁴. Давньоруськими вважаються і амулети-сокирки, пов'язані з культом Перуна, та решетчасті чи хресто-подібні підвіски.

¹⁶ I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 309—310.

¹⁷ K. Musianowicz. Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego.— „Wiadomości Archeologiczne”, t. XVIII, z. 3—4, 1951—1952, стор. 345—370; іі ж. Drohiczyn..., стор. 146.

¹⁸ А. Н. Ясинский. Чешское свидетельство XIV века о русском металлическом производстве.— Сборник учебно-литературного общества при Юрьевском университете, вып. I, Юрьев, 1898, стор. 54—55.

¹⁹ Р. Л. Розенфельд. Русские замки домонгольского времени.— Краткие сообщения Института истории материальной культуры, т. XLIX, М., 1953, стор. 32—38; I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 249—310.

²⁰ Б. А. Рыбаков. Торговля и торговые пути.— История культуры Древней Руси, т. I, М., 1948, стор. 357.

²¹ I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 206, 309.

²² Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М., 1948.

²³ М. В. Седова. Ювелирные изделия древнего Новгорода X— XIII вв.— Материалы и исследования по археологии СССР. № 65, М., 1959, стор. 233—236.

²⁴ K. Musianowicz. Drohiczyn..., стор. 204—208.

Важливу роль при визначенні етнічної належності ранньосередньовічного населення досліджуваної території відіграють різноманітні жіночі прикраси. Так, у багатьох поселеннях Побужжя і Посання знайдено чимало різнокольорових скляних браслетів (Белз, Брест, Головне, Грудек Надбужний, Дорогичин та ін.). Аналогічні прикраси вважаються одним із характерних елементів давньоруської культури²⁵. Металеві ж браслети, сплетені з двох-трьох бронзових чи срібних дротів з петлями на кінцях (Дорогичин, Лужки, Чермно, Судова Вишня) або з розклепанними в пластинки кінцями (Бужиська), також мають численні аналогії на давньоруській території²⁶, проте відсутні на старопольських землях. Вони — складовий елемент матеріальної культури східних слов'ян, що визнають і польські дослідники²⁷. Це ж можна сказати і про плетені персні з петлями на кінцях (Дорогичин) та псевдовиті персні (Грудек Надбужний, Невядома), які були дуже поширені на Русі (Київ, Новгород, Рязань та ін.)²⁸ і лише зрідка випадково потрапляли в Польщу.

Бронзові і срібні сережки мінського і київського типів (Белз, Грудек Надбужний, Дорогичин, Костомлоти, Лужки, Невядома, Чеканів, Чорна Велька, Перемишль, Судова Вишня) — також елементи давньоруської культури, що підтверджується наявністю чималої їх кількості в городищах і особливо в могильниках центральних районів стародавньої Русі. За висновками спеціалістів, скроневі кільця в півтора витка (Белз, Грудек Надбужний, Дорогичин, Нев'ярово-Сохи, Стрижів, Перемишль та ін.), як і ліроподібні пряжки (Вигаданка, Чермно), аналогії яким виявлено в Києві, Новгороді та деяких інших населених пунктах стародавньої Русі, є однією з найхарактерніших ознак східнослов'янської належності їх носіїв²⁹. Щоправда, сережки і ліроподібні пряжки зрідка зустрічаються і серед старопольських пам'яток (Сандоमेж, Гарбув, Острів Ледніцький), куди вони потрапили з стародавньої Русі³⁰.

Нарешті, про східнослов'янську належність населення свідчать також вислі печатки волинського князя Давида Ігоревича (Грудек Надбужний, Дорогичин, Сонсядка, Перемишль), такі ж печатки з Белза, рукоятка ножа з написом кирилицею з Дорогичина та напис на стіні палацу в Холмі.

Отже, більшість визначальних елементів матеріальної культури і похоронного обряду середньовічного населення Побужжя і Посання має давньоруський характер. Водночас на цій території виявлено певну кількість матеріалів іншого походження, зокрема розкопані в Нижньому Побужжі ґрунтові поховання з трупопокладеннями в кам'яній обставі, горщики з циліндричною шийкою, які знаходять в основному на Мазовше (Польща), та чаші на високому конічному піддонні, аналогії яким відомі лише з глибинних районів Польщі. До цієї ж групи можна віднести деякі металеві прикраси, зокрема бронзові або срібні есоконечні скроневі кільця, що їх знайдено в Грудку Надбужному, Дорогичині, Кам'янці Надбужній, Костомлотах, Невядомій, Лужках, Перемишлі. Хоча такі прикраси інколи зустрічаються на давньоруських землях (Звенигород, Плісненськ, Київ)³¹, але вони найбільш поширені на території західних слов'ян і належать до провідних елементів старопольської

²⁵ Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, стор. 397—399.

²⁶ В. П. Левашева. Браслеты. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., М., 1967, стор. 216—230.

²⁷ К. Musianowicz. Drohiczyn..., стор. 193.

²⁸ М. В. Седова. Назв. праця, стор. 254—257.

²⁹ Е. И. Тимофеев. Назв. праця, стор. 69.

³⁰ I. Kostrzewski. Назв. праця, стор. 170, 310.

³¹ М. К. Каргер. Назв. праця, табл. X, 4.

культури³². З ґрунтового трупопокладення в кам'яній обставі на могильнику в Лужках походять дві перснеподібні «кучеряві» сережки, які, правда, зрідка трапляються в пам'ятках північно-східної Русі, але вважаються завезеними ззовні. Слід згадати також про підковоподібні фібули балтського типу, виявлені в Бресті та Дорогичині, які були поширені головним чином у Прибалтиці, звідки їх завозили на сусідні землі, та прибалтійського типу сережки з підвісками-брязкальцями (Дорогичин, Чорна Велька, Чортівець), які були запозичені давньоруськими племенами.

Таким чином, детальний аналіз і порівняння більшості пам'яток досліджуваної території з пам'ятками центральних районів стародавньої Русі і ранньосередньовічної Польщі свідчать про те, що в культурно-етнічному відношенні перші ідентичні пам'яткам інших районів Русі. Однак Нижнє Побужжя було заселено мішаним населенням, на що вказує, з одного боку, наявність там ґрунтових трупопокладень у кам'яній обставі, які належали мазовшанам (Лужки, Ліпне, Невядома, Нев'ярово-Сохи, Чеканів, Чорна Велька), а з другого — таких міст, як Дорогичин, Більськ, Мельник, Сураж, а також курганів з Чорної Велької, споруджених давньоруським населенням. На думку К. Мусянович, давньоруське і старопольське населення часто жило разом, про що свідчать могильники, де були і кургани, і ґрунтові поховання в кам'яній обставі (Нев'ярово-Сохи, Кам'янка, Обниж), а також те, що в останніх знайдено багато сережок мінського типу, скроневих кілець у півтора витка, намістин тощо³³. Проте слід зазначити, що певна кількість знахідок несхіднослов'янського походження, виявлених на цих землях, потрапила туди внаслідок розвитку торговельних зв'язків як із старопольським, так і з іншими сусідніми племенами, цілком природних для прикордонної території, якою тоді були Побужжя і Посання.

Розглянуті вище питання тісно пов'язані з проблематикою русько-польського рубежу в ранньому середньовіччі, що здавна привертала увагу медієвістів. Вона розглядалася в двох аспектах — етнічному і політичному. У першому випадку йдеться про визначення східно- чи західнослов'янської належності населення басейнів Західного Бугу і Сану, а в другому — про визначення кордонів між Київською Руссю і Польщею П'ястів у IX—XI ст. Автора даної замітки цікавить перший аспект проблеми, а саме: визначення етнічного рубежу між східними і західними слов'янами на цій території. Це питання вирішувалося надто тенденційно. Так, польські буржуазні історики намагалися пересунути етнічні кордони якомога далі на схід з метою виправдання загарбання цих земель Річчю Посполитою. Наприклад, В. Кентшинський, С. Закшевський, Й. Відаєвич вважали, що на півдні східна межа розселення старопольської людності доходила до р. Серет, а на півночі — сягала за Західний Буг³⁴. На жаль, подібні твердження зустрічаються і в працях деяких сучасних польських дослідників. Так, Я. Натансон-Леський пише, нібито «прастара межа польсько-руського заселення проходила вздовж Бугу»³⁵. С. Кучинський визначає русько-польський етнічний рубіж по східній межі розселення лендзян, яка буцімто проходила по лінії

³² W. Hensel. Słowianszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa, 1965, стор. 94 і карта.

³³ K. Musiałowicz. Drohiczyn..., стор. 227—228.

³⁴ W. Kętrzyński. Granice Polski w X wieku, Kraków, 1892, стор. 11—17; S. Zakrzewski. Bolesław Chrobry Wielki, Lwów, 1925; I. Widajewicz. Południowo-wschodnie kresy Polski w X—XI wieku, Poznań, 1937.

³⁵ I. Natanson-Leski. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej, Wrocław, 1953, стор. 207, 229.

Горинь — Случ на півночі і до Верхнього Дністра на півдні³⁶. Нарешті, Я. Котлярчик, розселяючи лендзян над Саном і Верхнім Дністром, вважає, що ймовірно польсько-руський рубіж проходив лівим берегом Верхнього Дністра до р. Верещиці, перетинав її у середній течії, тягнувся ще далі на схід і повертав на північ³⁷.

З таким визначенням етнічного рубежу не можна погодитись. Оскільки Побужжя і Посання знаходилися на стику двох гілок слов'ян, то тут не обійшлося без контактів і взаємовпливів. Однак картографування, з одного боку, безсумнівних давньоруських, а з другого — старопольських пам'яток показує, що межа між ними починалася від р. Нарви, на північ від якої жили ятв'яги³⁸, і йшла по річках Лізі, Марківці і Нурцю до Західного Бугу. На захід від цієї лінії розташовані старопольські пам'ятки (Тикоцін, Свенськ, Гродзіско, Плонка, Кобилін-Кулешки), а на схід — давньоруські (Більськ, Сураж, Мельник, Дорогичин та ін.). Пересікши Західний Буг, ця межа переходила до верхів'їв його лівої притоки — р. Лівця, потім, очевидно, йшла по р. Вепр, оскільки на його середній течії знаходилося руське прикордонне село Воїнь (нині — Вогинь) і саме цей район літописець називає «Украиной» або «Вкраїницею»³⁹, тобто окраїною Русі. У верхів'ях Вепра, точніше на його лівобережних притоках, знаходилися такі давньоруські міста, як Сутейськ, Щебрешин і Тарнава⁴⁰. Далі між Вепром і Віслою пролягла слабо заселена смуга лісів і пуш. Натомість правобережжя Вісли було заселене старопольськими племенами, про що свідчить хоча б городище у с. Ходлік Пулавського повіту, руштова конструкція валів і речовий матеріал якого мають західнослов'янський характер⁴¹. Щоправда, й на цій території виявлено підкурганні могильники з трупоспаленнями IX — початку X ст. (Зембожиці, Вроткув, Нездув), які, на думку В. Антоневича, належали невеликій групі західноруського племені, можливо бужан, що проникла сюди з боку Червеньських градів⁴². На землях Посання межа між давньоруським і старопольським населенням перетинала р. Сан трохи вище впадіння в неї правої притоки — р. Танів, де на околицях м. Ніско було досліджено поселення з характерним для давньоруської культури археологічним матеріалом⁴³. Далі на південь вона проходила по межириччі Віслока і Віслоки до Карпат. Так, на лівому березі Віслока розташовані городища в Ряшеві, де виявлено напівземлянки та багато давньоруських речей, і в с. Мимонь, де досліджено вали з характерною зрубною конструкцією, тоді як на захід, на р. Ясьольці, правій притоці р. Віслоки, знаходиться городище В'єтшно-Бубрка, внутрішньовалова конструкція і керамічний матеріал якого свідчать, що його жителі були західними слов'янами⁴⁴. Такі конструкції валів і речо-

³⁶ S. Kuczyński. Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku.— *Początki Polski*, t. I, Poznań, 1962, стр. 233—251.

³⁷ I. Kotlarczyk. Grody Czerwieńskie a karpacki system obronny pod Przemysłem we wczesnym średniowieczu.— *Acta Archeologica Carpathyka*, t. XI, z. 2, 1971, стр. 245, 255.

³⁸ A. Kamiński. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny.— „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. XXIII, z. 2, 1956, стр. 167.

³⁹ Полное собрание русских летописей, т. II, М., 1962, стр. 889.

⁴⁰ Там же, стр. 246, 857.

⁴¹ A. Gardawski. Wyniki wstępnych badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym we wsi Chodlik, pow. Puławy.— „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. XX, z. I, 1954, стр. 87—89.

⁴² W. Antoniewicz. Назв. праця, стр. 243—244.

⁴³ A. Kunysz. Wczesnośredniowieczna osada w miejscie powiatowym Nisku.— „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. XXVI, z. 3—4, 1960, стр. 343—344.

⁴⁴ Informator Archeologiczny. Badania 1969 r., Warszawa, 1970, стр. 282.

ві матеріали знайдено в городищах у Тшініці, Пшециці і Брацейовій⁴⁵, розташованих у верхній і середній течіях р. Віслоки. Так виглядає південно-західна межа розселення східних слов'ян у світлі найновіших даних.

Слід зазначити, що рубіж між східнослов'янським і західнослов'янським етнокультурними масивами був значною мірою умовним. Часто давньоруське і старопольське населення жило разом, особливо в таких містах, як Дорогичин, Холм, Червен, Перемишль, про що свідчать, насамперед, археологічні дані. Однак етнічний рубіж між давньоруським і старопольським населенням (може, і не як точно визначена лінія, а широка, часто слабо заселена смуга) існував. Це, в свою чергу, визначило і конфігурацію політичного кордону, який з 981 р. і до середини XIV ст. в основному співпадав з лінією етнічного розмежування.

⁴⁵ A. Kunysz. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku w Trzcinicy, pow. Łasło.— Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, Rzeszów, 1962, стр. 21—24; його ж. Grodzisko w Przeczycy, pow. Łasło.— „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXX, z. 1—2, стр. 181—182; його ж. Grodziska w województwie Rzeszowskim.— Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego, Rzeszów, 1968, стр. 43.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ В РІДНОМУ КРАЇ

Для підведення учнів 9 класу до марксистсько-ленінського розуміння закономірностей історичного процесу боротьби за владу Рад використовую відомості шкільного підручника з історії СРСР та посібник з історії Української РСР, зокрема місцевий матеріал про Старокостянтинівський повіт. Починаю з аналізу економічного і політичного становища краю напередодні революцій. Учні-краєзнавці підготували цікавий матеріал до цього уроку, використавши «Памятную книжку Волынской губернии на 1904 год», один екземпляр якої зберігається у шкільному музеї. По ній учні склали таблицю, з якої видно, що в кожному селі повіту був поміщик, якому належала більша частина землі. В той же час середній наділ селян не досягав 3-х дес. на двір.

із статистичних даних «Памятной книжки...» дізнаємося, що майже вся промисловість повіту була зосереджена в м. Старокостянтиніві. Тут було 8 заводів і фабрик, на яких працювало 355 робітників, з них на цукровому заводі 220 чол., на 2-х тютюнових фабриках — 126 чол., на решті 5-ти «заводах» (фактично це були кустарні майстерні) — 9 чол.

Велике поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля селян, низький стан розвитку промисловості й жорстока експлуатація — все це особливо загострювало класову боротьбу напередодні революційних подій 1917 р.

На другому уроці розглядаю події, що розгорнулися в рідному краї після Лютневої революції. 17 березня відбувся мітинг солдатів гарнізону і трудящих мас м. Старокостянтинова, присутні палко вітали повалення самодержавства. Одночасно була створена Рада робітничих і солдатських депутатів. У губернії виникало все більше місцевих більшовицьких організацій. У квітні 1917 р. були створені більшовицькі організації в Старокостянтиніві, Летичеві та інших містах області.

Використовуючи архівні документи з історії рідного краю показую, що Лютнева революція не принесла визволення трудящим від голоду, злиднів, політичного безправ'я, що було характерним для революційного села і трудящих міст нашої країни.

Керуючись «Квітневими тезами» В. І. Леніна, більшовики взяли курс на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Велику роль у справі пропаганди ленінських ідей відігравала більшовицька преса. В Старокостянтинівському повіті, крім «Правды», у великій кількості розповсюджувалася «Солдатская правда». Це й зрозуміло, у повіті розміщалися з'єднання і частини XI армії, яка разом з VII і Особливою арміями входила до складу Південно-Західного фронту.

Внаслідок широкої агітації та розповсюдження більшовицької преси серед трудящих робітники і селяни Старокостянтинівщини піднімалися на боротьбу проти антинародної політики Тимчасового уряду.

Дата	Революційні події в повіті	Якими матеріалами підтверджуються
Квітень 1917 р.	Повстання селян с. Свинної проти поміщиків.	П. М. Костриба. Боротьба за встановлення Радянської влади на Поділлі, Хмельницький, 1957, стор. 28.
Травень	Відмова селян повіту працювати в поміщицьких економіях по таксі, затвердженій в 1916 р.	П. М. Костриба. Назв. праця, стор. 160.
Червень	Захоплення селянами повіту поміщицьких лісів, сіножатей, полів.	Боротьба трудящих Волині за владу Рад. Збірник документів і матеріалів, Житомир, 1957.
Липень	Недопущення селянськими товариствами збирання поміщицького врожаю в селах повіту.	Телеграма повітового комісара губернському комісару («Волинская речь», № 39, 16 липня 1917 р.).
Липень	Штаб XI армії і багато військових частин розташувалися в Старокостянтинові. Разом з селянами в боротьбу включаються більшовики військових частин і революційні солдати.	П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, К., 1958.
Вересень	Селяни с. Рашковкіно захопили транспорт пшениці, в с. Попівці отруїли бурякові плантації, що належали поміщиці.	Телеграма губернського комісара В'язлова, 21 вересня 1917 р. (ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 379, арк. 48—49).
30 вересня	Старокостянтинівська Рада робітничих і солдатських депутатів прийняла постанову про негайне розорення поміщицьких земель. Виїзд депутатів Ради в села повіту для здійснення цих заходів.	«Волинь», № 241, 4 жовтня 1917 г.
10 жовтня	Під впливом більшовицької агітації Старокостянтинівська Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила резолюцію про недовір'я Тимчасовому уряду і заявила, що зброя не буде складена, поки влада не буде в руках Рад.	Доповідь помічника губернського комісара Куриленка («Трудовая Волинь», № 160, 10 жовтня, 1917 р.).
15 жовтня	Селяни, відповідно до постанови Старокостянтинівської Ради робітничих і солдатських депутатів, підтримувані місцевими військовими частинами, захоплюють поміщицькі землі.	Повідомлення повітового комісара губернському («Волинь», № 251, 15 жовтня 1917 р.).
Жовтень	Створення червоногвардійських робітничих загонів у м. Старокостянтинові.	П. М. Костриба. Назв. праця.
19 жовтня	Повідомлення про розгром солдатами і селянами маєтку поміщика Глембоцького в с. Лашки. В розгромі брали участь солдати 11-го Уланського Чугуївського полку.	Телеграфний бланк (ЦДВІА, ф. 2068, оп. 1, спр. 227, арк. 680, 681).
4 листопада	Селянський з'їзд Старокостянтинівського повіту постановив: поміщицькі і церковні землі є народною власністю і передаються в користування селян.	Газета «Трудовая Волинь», № 182, 4 листопада 1917 р.

Слід зазначити, що боротьба була дуже активною. Щоб довести це дітям, використовую історичну літературу і документи, що висвітлюють події квітня — листопада 1917 р. і відбивають революційну боротьбу в нашому краї. Учні на уроках за цими матеріалами склали наведену хронологічну таблицю революційних подій в районі з квітня до листопада 1917 р.

Кращим учням було запропоновано використати документи і написати реферат на тему «Боротьба трудящих Старокостянтинівщини за владу Рад». Значення таких завдань, на мій погляд, полягає, насамперед, в тому, що учні привчаються до самостійної роботи над документами, перетворюють знання в глибокі переконання. Так, за допомогою документів, учні краще розуміють, як в нашому краї наростала революційна боротьба.

На третьому уроці з даної теми зосереджую увагу учнів на головному питанні — проголошення Радянської влади в повіті. Під час відвідування Хмельницького і Житомирського обласних музеїв учні списали, скопіювали діаграми, документи й інші матеріали про роль більшовиків і революційних військ у встановленні Радянської влади в повіті.

Про революційний ентузіазм Старокостянтинівського гарнізону учні дізналися з резолюції, прийнятої 21 листопада 1917 р. на мітингу громадян і солдатів гарнізону про визнання влади народних комісарів «єдиною владою». Цей документ був надрукований в газеті «Вестник Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов города Староконстантинова», № 1 від 21 листопада 1917 р., в якому говориться: «Визнаємо тільки одну владу робітників, солдатів і селян — Ради. Виконуємо тільки вказівки Ради Народних Комісарів, як центрального органу народної влади і вимагаємо від нього продовження тих же рішучих, сміливих і енергійних кроків у галузі як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Всіляке посягання на нашу велику владу будемо придушувати без жалю і вимагаємо того ж від Ради Народних Комісарів».

Ознайомлення учнів з цією резолюцією дає відповідь на такі запитання: 1. Чому саме ненавиділи трудящі і солдатські маси уряд Керенського? 2. Чому вони гаряче вітали і вирішили захищати Радянську владу? Розповідаючи про створення військово-революційного комітету в Старокостянтиніві, як справжнього представника органу трудящих, зачитую учням документ Центрального державного військового історичного архіву (ф. 2384, оп. 162, спр. 3, арк. 34, 73), в якому розповідається про організуючу і керівну роль ревкому в справі проведення в життя декретів Радянської влади на місцях.

Так, за декретом про землю селяни Старокостянтинівського повіту одержали 67 200 дес. землі. Проте Радянській владі тут довелося витримати великі випробування. Вона натрапила на контрреволюційні дії буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Але і в таких тяжких умовах Старокостянтинівська Рада обрала і послала своїх делегатів на I Всеукраїнський з'їзд Рад, що відкрився 11 (24) грудня 1917 р. у Харкові.

Старокостянтинівські делегати цього з'їзду палко підтримали обрання першого Радянського уряду України, приєднали свої голоси і схвалили ленінські декрети II Всеросійського з'їзду Рад та висловилися за встановлення постійних дружніх відносин з братнім російським народом.

У школі є фотографія частини газети «Донецкий пролетарий», № 44, 1917 р., в якій надруковане привітання Старокостянтинівської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів ЦВК I Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, в яко-

му говориться: «Вітаємо Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських депутатів — цього справжнього виразника думки солдатів, робітників і селян всієї України.

Геть буржуазну Центральну раду, що роззброює революційних солдатів та робітників і розпалює національну ворожнечу! Протягуємо братерську руку братам-великоросам. Вся влада Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів!

Хай живе Республіка Рад!»

У висновках підкреслюю, що широкі маси робітників і селян повіту виявили свою відданість Радянському урядові, брали активну участь у боротьбі з контрреволюційною Центральною радою, з гетьманщиною Скоропадського, німецько-австрійськими інтервентами, білопанською Польщею, петлюрівщиною в період 1918—1920 рр.

Під могутніми ударами Червоної Армії та партизанських загонів, за допомогою братнього російського народу були остаточно розгромлені інтервенти та внутрішня контрреволюція. Підтвердилися пророчі слова В. І. Леніна, який ще в 1913 р. у «Критичних замітках з національного питання» писав: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. У визволенні Старокостянтинова брали участь легендарні бійці Миколи Щорса і Григорія Котовського, Червоне козацтво Примакова та воїни Першої Кінної армії.

Багато наших земляків виявили героїзм у боротьбі за владу Рад. Всі ці події учні розглядають на наступному, четвертому уроці при вивченні теми «Наш край в роки громадянської війни».

Хочу зазначити, що учні-краєзнавці взяли активну участь у запису фактів, пошуках історичних документів, що характеризують героїчну боротьбу в роки громадянської війни партизанських загонів, частин Червоної Армії та наших земляків. Таку роботу дослідницького характеру учні проводять з великим інтересом.

Краєзнавча робота стала важливим засобом підвищення ефективності викладання історії в школі.

М. М. ЄВТУШОК

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 125.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ВОГНІ У МІЖГІР'ЯХ

Г. Д. АЛЕКСЕЄНКО, М. І. БАБИДОРІЧ

Книга, уривки з якої ми публікуємо, розповідає про зародження й розвиток комуністичного підпілля і партизанського руху на Закарпатті в роки другої світової війни. В основі історико-документального твору, який найближчим часом вийде у Політвидаві України, крім численних архівних матеріалів,—живі свідчення безпосередніх учасників подій, їхні спогади, враження. Про цілий ряд цікавих, хвилюючих епізодів важкої, героїчної боротьби партизанів та підпільників читач дізнається вперше.

Автори — колишні учасники партизанського руху, співставляючи факти, бойові дії окремих бійців, загонів народних месників та груп десантників, крок за кроком показують їх ратні подвиги, змальовують образи й характери борців за народну справу, з'ясовують долю мужніх захисників Вітчизни, які, вважалося, пропали безвісти, відкривають нові імена.

Книга присвячується 30-річчю визволення Закарпаття Червоною Армією з-під гніту іноземних поневолювачів і возз'єднання його з Радянською Україною.

ПРОЩАВАЙ, ВЕЛИКА ЗЕМЛЕ!

Біля шосейної дороги розкинулось мальовниче село. Влітку 1944 року сюди прибуло чимало людей. Вони ходили по селу неквапом, в насунутих набік кубанках, кашкетах чи кепках найрізноманітніших форм і фасонів, прикрашених червоними стрічками.

Кого тут не було! Військові й цивільні, офіцери й рядові. Росіяни, українці, чехи, словаки, угорці, поляки, німці...

Це село було місцем комплектування і відправки партизанських загонів у тил противника. Вже скомплектовані загони Майорова, Косика, Прищени, Маслова, Тканка, національні загони угорців, чехів, румунів, різні групи «особливого призначення». Це була своєрідна перевалочна база Українського штабу партизанського руху. За селом лежав ретельно замаскований аеродром. Кожен загін з хвилини на хвилину очікував свого вильоту.

Команда Тканка завжди була в зборі. Вона пишалася собою і своїм командиром — Героєм Радянського Союзу, підполковником Олександром Васильовичем Тканком, за спиною якого було чимало бойових, по-справжньому драматичних епізодів війни. Він неохоче розповідав про них, тому мало хто знав, що свій партизанський послужний список Тканко розпочав ще під Сталінградом у грізний 1942 рік. Був тоді старшим інструктором політвідділу авіаційної частини, а до війни — вчителем історії, директором педагогічного училища. Як і всі радянські люди, він тяжко переживав невдачі на фронтах. Особливо боляче було дивитися, як нахабно творить своє чорне діло фашистська авіація. Під час коротких перепочинків Саша (так його звали у своєму колі друзі) обдумував різні варіанти боротьби з ворожою авіацією. З цих роздумів народився у липні 1942 року сміливий план знищення ворожих аеродромів повітряними десантами. Листом повідомив про цей план у політуправління Сталінградського фронту. Через місяць Тканка викликали в політуправління для обговорення й доопрацювання його власних пропозицій. Ініціатива офіцера була схвалена. Йому і доручили реалізувати задум.

Так 17 вересня 1942 року Олександр Тканко вперше вилетів у тил противника комісаром спеціальної десантної групи Сталінградського фронту. 23 відважні воїни вщент розгромили ворожий аеродром з його живою силою і технікою. Фашисти чекали чого завгодно, лише не такого зіткнення. Аеродром був надовго виведений з ладу, чимало літаків і пілотів більше не піднялися у повітря.

Після виконання бойового завдання десантна група одержує наказ діяти і далі в тилу противника, нищити його бази й комунікації. Протягом п'яти тяжких зимових місяців жменька сміливців здійснювала свої легендарні рейди по тилах фашистських військ, що впивалися кліщами в сталінградську землю.

Ще тричі О. В. Тканко формував загони народних месників, десантувався з ними у тил ворога. 1943 р. він очолив оперативну групу штабу партизанського руху при Третьому Українському фронті. Разом з партизанським загonom імені Чапаєва ця група допомагала частинам Червоної Армії захопити Дніпровський плацдарм, а також закріпитися на правому березі ріки радянським військом, які форсували Дніпро. За блискуче виконання операції і виявлену мужність О. В. Тканко був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

А потім ще бої, які вело створене ним і кероване на початку 1944 року партизанське з'єднання Північної Буковини.

Огож, бійці, що чекали вильоту пишалися своїм командиром. Бо з ним упевнено йдеш у бій, бо досвід його, хоробрість — допомагає всім. Та й більшість людей тканківської групи — загартовані партизанські бійці, які не раз уже нюхали порох у фашистських тилах. Вони летіли на частину уярмленої української землі, щоб допомогти братам-закарпатцям розгорнути збройну партизанську боротьбу.

До організаційної групи увійшли комісар з'єднання Олексій Страх, начальник штабу Віктор Бурій, заступник командира по розвідці Іван Ломухін, командири загонів Костянтин Спіжевий, Андрій Мілентенков (партизанська кличка Геннадій Орлов), Володимир Перяков, Григорій Алексеєнко (Сашко Алексеєв), командир диверсійної роти Касим Кайсенов (Вася), командир диверсійного взводу Олексій Потиленко (Льоня), командир взводу зв'язку Зінаїда Крест'янінова, начальник медичної служби Ціала Джавахія (Наташа), начальник постачання Самійло Мариненко, радист Арташ Гаспарян (Аркадій), підривники і перекладачі закарпатці Андрій Якубович і Дмитро Поп, зв'язковий Михайло Астаф'єв, командири запасних загонів Георгій Івакін та Іван Любчин.

Минув тиждень, як десантники перебували в селі, а команди «по літаках» не було й не було. Аж ось у перших числах липня строк вильоту призначили «на завтра». Бійці раділи, хвилювалися. З першими променями ранкового сонця усі ладнали до вильоту своє спорядження. Радистка Зіна Крест'янінова, тендітне дівча, почепила на гімнастерку завойовану в тяжких тилowych буднях партизанську медаль і, урочиста, як весняна квітка, наставила до сонця своє чарівне личко. Готувалася до вильоту, як на свято. Раз у раз перевіряла рацію, дбайливо вкладала у спеціальний мішок необхідне причандалля, потім усе виймала, перевіряла знову і знову. Досвідчена патріотка-месиця знала, що найменша хіба може тяжкою бідою відізватися на всьому загоні, тому й випробовувала кожен гвинтик, кожную деталь. Ціала ж поралася коло своєї санітарної сумки. Хлопці чистили автомати, ладнали «безшумки», набивали диски патронами. Шашки толу, детонатори, БАСи для радіо, лимонки пакували в мішки. Кожен намагався прихопити якнайбільше патронів. Для їжі місця не залишали — було це не головне.

З нетерпінням, але обдуманно й діловито, десантники готувалися в дорогу. Ні метушні, ні зайвих розмов. Усі займалися своїм звичним ділом. У кутку сараю на соломі сидів, по-турецьки схрестивши ноги, казах Кайсенов. Він втискував черговий диск у переповнений мішок, а на коліні ще притримував тяжку коробку з патронами. Мішок не піддавався, і Касим щось бурмотів по-казахському. Поряд, на великому ящику з-під цигарок «Катюша», чепурун Костя Спіжевий пришивав біленький комірець до нової гімнастерки. Олексій Потиленко давав лад своєму господарству: прихопив колінами об'ємисту торбу й, орудуючи однією рукою (другу втратив у бою з окупантами) та зубами, затягував петлю. Кулеметник Іван Любчин змашував свого незмінного «Дегтярьова».

Коли всі були готові, Тканко вишикував групу, перевірів спорядження. Десантну групу вирішили переправити двома рейсами.

Дев'ятого липня 1944 року ополудні загін Косика, частина групи Тканка під загальним командуванням Віктора Бурого, з великим вантажем зброї і боеприпасів вилетіла на трьох «Дугласах». Літаки взяли курс на захід. З Косиком був комісар його загону Василь Лавров, начальник штабу Микола Куриленко, радист-оператор Олександр Севастьянов, кулеметник Василь Дегтяренко, бійці Лев Єгоров, Яків Цибенко, Петро Пейда, Бинківський, Пінчук, перекладач Рот, словак Йозеф Шейрла і ще кілька бійців, імена яких встановити досі не вдалося. Із тканківців з цим десантом, окрім Бурого, вилетіли Іван Ломухін, Володимир Перяков, Андрій Мілентенков та Іван Любчин. Підполковник Тканко разом з чотирнадцятьма партизанами сподівалися вилетіти в Карпати наступного дня.

НА ПОЛОНІНІ

Сім організаційних партизанських груп було висаджено на Закарпаття до середини липня 1944 року. Відомі історії групи Олексі Борканюка, розвідників Ференца Патакі, суворовців, ватутінців, загонів Маслова, Сопілкової, Бурого, Косика...

Ім на долю випало нелегке випробування. Тому, власне, що вони були першими, що саме їм належало виконати найскладніше завдання — розпалити полум'я збройної народної боротьби проти фашистських загарбників, які увергли в рабство

українських братів за Карпатами — на території, де окупанти на той час почували себе впевнено й безпечно.

Усі названі загони зазнали великих втрат. Однак саме вони заклали перші підвалини партизанського руху на Закарпатті; своїми жертвами і подвигами, хай не гучними, але героїчними битвами піднімали трудящих краю до збройного опору, давали їм наочний приклад мужності, самовідданості й самопожертви.

Влітку 1944 року Закарпаття нагадувало порохову бочку. Ще одна іскра — і народний гнів вибухне збройною боротьбою. Та бракувало досвідченого керівництва партизанським рухом.

...Червона Армія невпинно рухається вперед, на захід. Дійде й до Карпат, загарбаних ворогом, найжачених залізобетонними дзотами і дотами «ліній Арпада». Треба буде визволяти ці гори й доли. А отже, необхідно дезорганізувати тил противника, добре розвідати всі ходи й проходи для наступаючих військ.

Для здійснення цього щонайважливішого завдання Український штаб партизанського руху, незважаючи на очевидні втрати, розміри яких ще не були відомі, приймає рішення послати на Закарпаття нову групу десантників. На цей раз — уже танківців..

20 липня нарешті пролунала команда «По літаках!»

Підполковник Тканко вишикував загін перед «Дугласом», ще раз оглянув побратимів: Самійло Мариненко, Зінаїда Крестьянінова, Касим Кайсенов, Олексій Потиленько, Костянтин Спіжєвий, Арташ Гаспарян, Ціала Джавахія, Андрій Якубович, Дмитро Поп, Михайло Астаф'єв, Олексій Страх, Григорій Алексеєнко...

Особовий склад готовий був до посадки, коли під'їхав «віліс». З кабінки вийшов генерал Т. А. Строкач — начальник Українського штабу партизанського руху. Тепло привітавшись з десантниками, став поряд. В очах, на стомленому обличчі — тепло й тривога.

— Батьківщина доручає вам відповідальне завдання в тилу ворога, — звернувся до партизанів. — Вона переконана, що ви з честю його виконаєте, чого б це не коштувало. — Голос генерала бринів розчулено. Поспішно вийняв хустку, витер спітніле чоло й, розстебуючи комір кітеля, закінчив словами: — Смерть фашистським окупантам!

— Смерть! — відізвалися партизани.

Летіли в задумі, переважно мовчки. Нарешті пролунав сигнальний дзвінок.

Один з авторів цієї розповіді вистрибнув першим. Падіння в темряву, у безвість... Ці хвилини над Карпатами, коли кожен нерв, усе єство, свідомість і почуття напружені до краю, найглибше закарбувались у пам'яті. Все, пережите протягом кількох хвилин, увібрало в себе так багато!

Нарешті ривок — це розкрився парашут. Потім несподівано щось ударило. Не один, а, мабуть, тисячі ударів — по ногах, руках, по обличчю, по всьому тілу. Що це? Навколо гілля, листя, під ногами — порожнеча. Дивно. Жодної орієнтації. І те тривожне почуття, коли в нічному морозі вишиш у повітрі, не відаєш глибини під ногами, спонукає до дії. Ось перерізано стропи. Мить льоту і — люба, ніжна земля!

Шелестить ліс, розливаються пахощі трав. Збадьорює гострий запах гірколістя.

— Я п'ять! — уже звучить умовний сигнал.

Жодної відповіді.

— Я п'ять! Я п'ять!..

Вторило лише відлуння, довго, наполегливо. І після того, як замерехтіла вранішня зоря, і тоді, коли сонце торкнулося віття дерев. День ішов на спочинок. Мозок обсідали тяжкі думи. Можливо, в поспіху помилково вискочив один. А може, група вже зібралася, вирушила в дорогу?

Аж на другий день, ополудні, озвався «десятий». Ще мить, і ми обіймаємось з комісаром Страхом, Андрієм Якубовичем і Аркадієм Гаспаряном. Страх здоровий, бадьорий, Якубович потовк собі спину, Гаспарян — груди. Лише на четверту добу їм стало трохи ліпше.

Почалися довгі пошуки основної групи, виснажливі переходи. Гнітила бездіяльність, а також те, що зовсім не орієнтувалися в обстановці, не знали місцевих людей.

Лише згодом, коли ми знайшли в усіх навколишніх селах сміливих і надійних друзів, дізналися, що окупанти, налякані співробітництвом місцевого населення з десантниками, повели шалену пропаганду, щоб застрашити закарпатців і одночасно скомпрометувати радянських партизанів. До речі, це робилося методично й послідовно.

За доноси на партизанів загарбники обіцяли винагороду. Крім того, вони намагалися вмовити населення, що парашутисти — вороги закарпатців. Окупанти вигадували всілякі небиліці, зводили наклепи на партизанів і підпільників. Саме приправою з такої кухні було просякнуте чергове «повідомлення» — заклик військового командування угорських фашистів, розклеєне в другій половині липня 1944 року на людних місцях по всій Верховині. Ідіотизм із мерзенним наклепом змагались у ньому.

Однак у голосі військового командування вже було чути надлам і хрип, коли йшлося про «готовність знешкодити» партизанів. «Се однак мадзьское гонведство и

жандармерія може провести в повній мере лише тогди, если вы, братья русины, в повной згоде подпоруєте их в сей тяжкой и самопожертвенной работе...»¹

Кмітливий читач отих повідомлень і звернень робив висновки, що розвиток партизанської боротьби підточує сили ворога. Окупанти уже не стільки залякували людей, скільки намагались по-єзуїтському залізти в їхні душі, вдаючи з себе захисників. У своїй пропагандистській брехні вони робили ставку на приватновласницькі пережитки, самолюбство й зараженість окремих людей «антисоветизмом».

Цитоване звернення говорить і про значну еволюцію в тактиці окупантів. Якщо після десанту суворовців, з якими, в силу невідомих нам обставин, карателям вдалося досить легко розправитись, і вони хвалькувато повідомляли, що «успішно йде на Підкарпатті ліквідація радянських десантників», то вже після появи ватутінців, 22 травня 1944 р., оголошують по всій території Закарпаття «введення надзвичайного стану». Правда, в цей час «Напоминание» урядового комісара Андраша Вінце ще починається пихатою, зарозумілою категоричною погрозою:

«Напоминаю населения ужанской, бережской, угочанской и марамороской территорий военных действий, что злодеяния *оскорбления* величества, измены (зрады) и т. д. подлагаются ускоренному (статаріальному) судопроизводству и совершителе таковых *караются* смертію»².

Зате в другій половині липня, коли загони Маслова, Сопілкова, Бурого, Косика доброче пошарпали окупантів, тон їхні «повідомлений» міняється, бо йдеться не лише про «успіхи», а й про «тяжку и самопожертвенну работу». А верховинців, до яких загарбники завжди ставились з погордою, ні сіло ні впало називають «браття русини», базікають про «повну згоду», волають одчайдушно: «Русины, народе князя Раковича! Не дайтеся звести никим!».

Ворог захлинявся у своїй злості, лютував, але вже міняв шкіру, втрачав упевненість.

З кожним днем верховинці все сміливіше йшли на зв'язок з партизанами. Комісар Страх, літня, бувала людина з привітним обличчям, розмовляв з пастухами їх рідною українською мовою, пояснював обстановку на фронтах. Що далі, тим радше частували десантників пастухи кулешем, а коли бійці заходили в їхні колиби, люди самі виставляли варту на всяк випадок.

Проте була й прикрість. Радіостанцію носив з собою Гаспарян, а шифр зберігався у Зіни Крест'янінової. Таким чином, ні перша, ні друга групи, роз'єднані під час висадки, не мали зв'язку з Великою землею.

Партизани комісара Страха успішно проводили пропагандистську роботу, добивали надійних людей, зв'язкових, щоб через них, нарешті, розшукати основний загін. Якось у селі Мокрому бійці постукали в двері убогої хатини. Вийшов господар, запросив людей з автоматами до хати. Вікна оселі були щільно затулені. Проти лампи, наполовину освітлений, стояв високий на зріст, трохи сутулий чоловік, з вилицюватим обличчям і орлиним носом. Оглянувши партизан допитливим поглядом, відрекомендувався:

— Я Кібелбек. Не хвилюйтеся, ви потрапили до своїх.

Тієї ночі партизани багато чого дізналися. Кібелбек був лісовим робітником, своїми ногами сховався усе Закарпаття. Знав розташування не тільки сіл, а й чи не всіх урочищ, бо коли партизани оповідали про свої мандрівки, він раз у раз пояснював: «Кичера, Липовець, Шипот...» Від нього й дізналися бійці, що кілька днів тому біля полонини Рівної викинуто парашутний десант, і тепер той район оточений військами, у селах стоять гарнізони угорських військ, є жандармські станції. Незабаром Кібелбек накрив стіл і, поки партизани вечеряли, вийшов на подвір'я.

— Спить село, — зауважив, повернувшись. Несподівано з-під ліжка добув радіоприймач. Бійці слухали Москву. Наче побували вдома тієї ночі, зігрілися теплом рідної Вітчизни. Кібелбек сказав, що кожного тижня збираються у нього комуністи, слухають Москву, а потім розповідають людям про події на фронтах. Прощаючись, верховинець дав хлопцям продуктів. Домовились про пароль та нові побачення. До останніх днів Карло Карлович допомагав партизанам.

Потім були Тросяниці, Пузняківці, Кальник, Микулівці, Копинівці... Сутички з жандармськими патрулями. Бійцям добре прислужилася «безшумка». Після того, як за Кальником вони зияли за її допомогою жандарма, поширилися чутки, що партизани мають гвинтівки, які при пострілі не дають звуку. Селяни розповідали про це з радістю, мікавилися, яка саме гвинтівка стріляє без тріску.

У Микулівцях бійці познайомилися з сільським учителем Михайлом Туряницею. Уся його сім'я — дружина Марія, племінники Ганна, Василь, Георгій — чим могла, допомагала групі.

Отож, партизани мали вже добрих друзів, орієнтувалися в обстановці, знали стежки для відступів і маневрів. Можна було починати діло. Для операції обрали район за селом Кальник. Там стояла велика жандармська команда, посилена загonom

¹ Шляхом Жовтня, т. 5, Ужгород, 1967 р., стор. 367—368.

² Там же, стор. 361.

солдатів. Парашутисти сподівалися, що бій у Мукачівському районі відтягне карателів з-під полонини Рівної, дасть передышку тканківцям, якщо вони ще живі і діють. Та як би там не було, виступ покаже, що партизанів не розгромлено.

Бійці залягли на узліссі, в придорожному чагарнику. Все було продумано — і те, як ударити, і те, як відступати. Чекали довго. Навіть почали сумніватися, чи правильну інформацію дали зв'язкові. Але терпіння було винагороджене. Вечоріло, коли на дорозі показалися зелені мундири. Ворог підходив ближче й ближче. Уже добре видно обличчя жандарма й п'яти солдатів — людей літнього віку.

Напад партизанів був таким раптовим, що вороги в паніці покидали зброю, до смерті перелякані солдати повернулися у село, а жандарм залишився на узліссі... Кальник облетіла новина. Тієї ж ночі загін збільшився ще на одного бійця — з групою пішов партизанити Василь Теліга з села Копинівці.

Через Телігу зв'язалися з надійними людьми. Цілі сім'ї — Туряниці, Смужаниці — допомагають розмножувати листівки з повідомленнями Радінформбіуро, заклики до населення.

На початку серпня угорським фашистам для боротьби з партизанами гітлерівці «підкинули» кілька частин власовців. Одна з них влаштувала базу в селі Пацканьове. Партизани написали до власовців звернення, розмножили рукописно 75 примірників і через зв'язкових закинули на базу.

В листівці народні месники закликали власовців порвати з фашистами, брати зброю і йти в ліс, допомагати Червоній Армії громити ворога. Внизу був підпис: «Штаб партизанського з'єднання» і приписка: «Прочитай і передай товаришеві».

Згодом з цією листівкою, як із перепусткою, чимало власовців приходило в партизанське з'єднання, щоб боротися проти окупантів.

Кілька сутічок з жандармами змусили групу покинути місцевість, де було вже стільки надійних людей. Незабаром партизани вирішили провести операцію. Відшукали приховану вибухівку й вирушили з підризником Андрієм Якубовичем до залізничного полотна на південь від Невиського. Місце для диверсії вибрали недалеко від Ужгорода, щоб викликала вона належний політичний і психологічний резонанс.

Надвечір шестеро партизанів (у групі був ще один новий боець — Михайло Русин з Балашівцеь) наблизились до колії між Невиським і Оноківцями. Знали, що вночі мають відправитися кілька військових ешелонів на Перечин. Залізнична лінія не охоронялась. Окупанти, очевидно, почували себе в Ужгороді ще привільно. Все ж Страх, Гаспарян, Теліга і Русин пставали на варту. Решта взялася за роботу. Ніч була хмарна. Працювали швидко. Вже за кілька хвилин під шпалами вмостили вибухівку; Андрій Якубович втопив у отвір шашки детонатор, обережно вставив у нього «тичку». Дав сигнал, і всі подалися до лісу, там залягли.

На світанку бійці почули гудки паровоза, потім донісся стукіт коліс з боку Ужгорода. Ешелон наближався, паровоз сопів натужно, випускаючи густий дим. Раптом вибух оглушив околицю, локомотив здригнувся і покотився під укіс, за ним полетіло кілька вагонів. Решта з страшенним тріском і скрежегом зупинилася, збилася у хаотичну масу.

Партизани вирушили в гори, а ужгородці, та й не лише вони, ще багато місяців бачили паровоз, що ваявся під укосом залізничного полотна.

ЩАСЛИВІ ЗУСТРІЧІ

В чудовому настрої майнули через гору в напрямку Анталівців (нині — Антонівка), звідти — до Тростяниці. Вночі відвідали зв'язкового Петра Хохолу. Старий сказав, щоб негайно прямували у село Пузняківці — там їх чекають. Одночасно послав Телігу до мешканця того села Ілька Зареви, з яким мали зустрітися партизани.

На світанку Теліга пробрався в село, розшукав Зареву. Обидва з кошиками пішли в лісок «по гриби».

Зарева, ще молоджавий, але в літах селянин, з цікавістю оглядав партизанів, їхню зброю. Мацав автомат, переступав з ноги на ногу і ніяк не починав розмови.

— Хохол повідомив, що маєш дещо сказати, — не витримав Страх.

— Хто ваш командир?

— Усі командири. Говори.

Од Зареви бійці дізналися, що з ними хочуть зустрітися два десантники. Коли селянин описав їх зовнішність, месники зрозуміли, що ці двоє не з групи Тканка. Домовились, однак, зустрітися наступної ночі.

Настав час побачення. Тканківці, яких Ілько Зарева підвів до куреня, вмить роззбрóрили парашутистів-розвідників Василя Кучерявого і Василя Когута, що вилетіли в десант на бомбардувальнику «Бостон» з аеродрому поблизу Москви. І зажадали від них доказів про те, що вони дійсно прибули з Великої землі.

Тезки-розвідники видобули заштіті в одяг, відтиснуті на білому шовку посвідчення. Обопільну настороженість як рукою зняло.

— Ну, що робитимемо? — запитав Страх.

— Ходімо до підполковника! — відповів Кучерявий.

Слова його, мов електричний струм, вразили партизанів. Адже вони — Страх Якубович, Гаспарян, Алексеєнко — тканківці. Та після приземлення не знайшли підполковника й інших товаришів. Значить, Тканко живий! Він десь тут, поблизу...

Запитання поспішались одне за одним. Розвідники й самі знали небагато. Та були зв'язані з людьми, які могли негайно провести в штаб.

— У дорогу, негайно в дорогу! — поспішав Страх.

Кучерявий повів групу напростець. Партизани то піднімалися стрімко вгору, то сходили з кручі вниз, падали, вставали. Часом відпочивали, виходили на стежку й знову звертали в чагарники та ярugi.

Перейшли шосейну дорогу біля Порошкова, потім минули залізничну колю. Тут роззулися, позакочували штани і перебрели річку Тур'ю. Через якийсь кілометр розвідник знову повів групу вбід, бо річка петляла. Швидка течія збивала з ніг, та Кучерявий ішов упевнено — рівно, легко, як олень, не оглядаючись. Таким і запам'ятали його бойові побратими.

Давно вже змовкли громи війни, та коли бойові друзі зустрічаються, часто згадують Кучерявого і не можуть стриматися від сміху з того, як не раз благали його почекаати, не бігти так. Василь Кучерявий міг подолати за ніч пішки десятки кілометрів: лісами з-під полонини Рівної йшов до Ужгорода чи Мукачева і до зорі, виконавши завдання, повертався знову в штаб! То була людина невтомна, яку не брали ні ворожі кулі, ні хвороби.

...Високий, плечистий, з красивим усміхненим обличчям, він стояв на лісовій галявині, наче врослий у землю молодий дубок або олень, що знає силу своїх ніг і серця, завжди готовий до стрибка.

А між іншим за плечима розвідника була тяжка доля напівсироти, сільського пастушка. Він ріс серед жорстокості, але мав добре серце, завжди відкрите для людей. І вони горнулися до нього, відповідали ширістю. Це й допомогло Кучерявому здобути освіту агронома. Перейшовши у мундирі тізедеша* угорської армії кордон СРСР, він, природно, опинився в таборі для полонених. Потім був у Чехословацькому корпусі генерала Свободи. Коли готувався десант, на його грудях уже сяяли ордени Червоної Зірки і Вітчизняної війни II ступеня.

Так, то була надійна людина. І в бою, і в дружбі, і в ширості. Але тепер, пробираючись у штаб до підполковника, партизани цього не знали. Задихані, вони пробилися через прибережний лозняк і вийшли на галявину, що пахла скошеною травою. Кучерявий розкидав під вербою кілька оберемків свіжого духовитого сіна й сказав:

— Лягайте, хлопці. А я піду приведу Мишка.

Стомлені нічним переходом з Пузняківців під Тур'ю Поляну, бійці просто попали на западні постелі. Ніч була тиха, лагідна. В небі мерехтіли зорі.

— Васю, а по кого пішов твій друг? — запитав комісар.

Когут розповів:

— Це канцелярський помічник у лісовій управі, — додав по хвилі, — він виручав мене в небезпеці.

— Щастить нам на друзів.

Не минуло й години, як за чагарником почулися кроки. На галявину вийшли Кучерявий і Михайло з матір'ю. Познайомившись з партизанами, жінка вийняла з торби скатертину, заходила розставляти на ній тарілки. Вибачаючись за страву, за те, що можливо, буде не дуже смачно, і за те, що не так подає, як годиться, господиня розливала «лопатки», припрошувала до вечері. Партизани їли з великим апетитом, хвалили і лопатки, і хазяйку. Справді, давно не доводилось їм куштувати свіжого гарячого варева.

— Спасибі, матусю! Ваша вечеря найліпша в світі.

— Мамо, після війни обов'язково приїду і заберу тебе до себе в гості, у сонячну Вірменію! — вигукнув Гаспарян.

— Е, ні. Спершу — в Москву! — заперечив хтось із гурту.

Розчулена до сліз мати благословила нічних гостей на справедливую боротьбу, побажала їм довгого життя. Між іншим, жінка, йдучи сюди, цілком усвідомлювала, на яку небезпеку наражає себе, дітей. Адже десь тут чи навіть на обійсті, коли вертатиме додому, її може застати жандарм або шпик. Багато їх нищпорить по селу. І все-таки зробила те, що наказало серце трудівниці-верховинки.

До Гути месникам довелося йти в обхід, через гори, бо в селі стояв загін жандармів. А в Гуті чекав на партизанів Юрій Сегедій. Він повів їх найкоротшим шляхом до табору тканківців.

Уже сходила вранішня зоря, коли втомлені, але щасливі від передчуття зустрічі з побратимами, бійці вийшли до невеликої галявини, порослої буйною травою і вкритої гірським різноквіттом. Ще здалеку побачили Тканка. Тут, після майже трижильної розлуки, і зустрілися. Радощам, сердечним обіймам, здавалося, не буде кінця.

Так об'єднання партизанських груп стало ще однією перемогою над ворогом.

* Молодшого сержанта (угорське).

Наш календар

ПОЛІТИКО-ВИХОВНА РОБОТА У ПЕРШІЙ АРМІЇ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО ПІД ЧАС БЕРЛІНСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ 1945 Р.

(До 30-річчя
народного Війська польського)

Останнім часом інтерес радянських істориків значно зріс до однієї з актуальних проблем Великої Вітчизняної війни — інтернаціонального братерства і бойової співдружності трудящих нашої країни і Польщі. Слідом за працями на близьку до неї теми П. М. Калениченка, В. І. Клокова, М. І. Семиряги недавно вийшли з друку монографії М. Є. Моніна та В. С. Парсаданової¹. Вивченням питань створення Війська поль-

ського і організацією ідейно-виховної роботи в ньому під керівництвом Польської робітничої партії займаються, зокрема, Л. О. Любимський, В. С. Манюков і автор даної статті².

Однією з яскравих сторінок радянсько-польської бойової співдружності є участь військових з'єднань Війська польського в Берлінській операції. Автор даної статті на основі документальних матеріалів намагається висвітлити деякі питання організації політичної роботи в Першій армії Війська польського, воїни якої пліч-о-пліч з бійцями 1-го Білоруського фронту брали участь у битві за Берлін.

Виконуючи наказ командуючого 1-м Білоруським фронтом Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, частини і з'єднання Першої армії Війська польського на початку 1945 р. передали оборону узбережжя Балтики підрозділам 2-го Білоруського фронту (командуючий Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський), а самі 14 квітня 1945 р. сконцентрувалися на північ від Кюстріна на Одері. У Берлінській наступальній операції їм ставилося завдання з початком загального наступу форсувати Одер, канал Гогенцоллернів і, зламавши опір ворога, просуватися далі на північний захід від Берліна до р. Ельби³.

Ще наприкінці березня 1945 р. політпрацівники частин і з'єднань Першої армії Війська польського вели масову політико-виховну роботу серед особового складу з тим, щоб підготувати бійців і командирів до майбутніх жорстоких боїв на заключному

¹ П. М. Калениченко. Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни, К., 1957; В. І. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.), К., 1961; М. І. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1962; И. Монин. Содружество, рожденное в боях, М., 1971; В. С. Парсаданова. Формирование Национального фронта в Польше (1944—1946 гг.), М., 1972.

² Л. А. Любимский. Некоторые вопросы политической работы в ВВС Войска польского (1943—1945 гг.).— Тематический сборник Львовского высшего военно-политического училища, № 2, 1972; В. С. Манюков. Из истории совместных боевых действий советских и польских соединений в Восточно-Померанской операции.— Тематический сборник Львовского высшего военно-политического училища, Львов, № 2, 1972; І. М. Мірошніченко. Роль ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму в ідеологічній роботі по вихованню воїнів Першої армії Війська Польського (травень 1943 — серпень 1944 рр.) — «Українське слов'янознавство», Львів, № 2, 1972; його ж. Історичне значення листопадової конференції 1944 р. Польської робітничої партії в створенні народного Війська польського і підготовці його до бойових дій.— «Українське слов'янознавство», № 6, 1972; його ж. Політико-виховна робота в Першій армії Війська польського по забезпеченню бойових дій в Східній Померанії (лютий — березень 1945 р.) — «Питання нової та новітньої історії», К., № 15, 1972.

³ K. Kaczmarek. W bojach przez Brandenburge, Działania 1 Armii WP w kwietniu i maju 1945, Warszawa, 1958, стр. 18.

етапі війни. Одним з найважливіших завдань було висвітлення історичного значення визволення радянськими і польськими військами західних земель Польщі й виходу до узбережжя Балтики. Працівники політвідділів армії провели інструкторсько-методичні семінари з політичним складом частин і підрозділів, а також з командирами рот, батарей і взводів. За матеріалами Кримської конференції глав трьох держав були прочитані лекції про значення визволення Гдині й Гданська та про ставлення польських військовослужбовців до цивільного німецького населення на територіях Помор'я і фашистської Німеччини⁴.

Перед прибулим з центральних районів Польщі поповненням, крім політпрацівників, виступали також бійці-активісти. Вони розповідали про історію і бойовий шлях Першої армії Війська польського. В присутності призовників у дивізіях вручалися урядові нагороди воїнам, які найбільш відзначилися в боях з німецько-фашистськими загарбниками. За вказівкою політуправління армії для солдатів у підрозділах проводилися бесіди про міжнародне становище Польщі у світлі рішень Кримської конференції, відбудову промисловості країни, визволення польських морських портів на Балтійському морі та ін.⁵ Політоргани дивізій та політсекції полків регулярно випускали в ротах і батареях інформаційні бюлетені, стінні і польові газети. Армійський театр показав 16 вистав у польських підрозділах і деяких частинах Радянської Армії, а червоноармійський ансамбль пісні і танцю виступив перед солдатами і офіцерами Війська польського⁶.

Участь у Берлінській наступальній операції розцінювалася бійцями-поляками як величезне довір'я, виявлене їм за бойові успіхи, і вважали його найважливішою історичною віхою в зміцненні непорушної дружби з радянським народом та його армією⁷.

Напередодні наступу політичні органи з'єднань організували зльоти солдатів-активістів підрозділів і наради з офіцерами-політпрацівниками, на яких були розглянуті питання мобілізації військовослужбовців на виконання майбутніх бойових завдань. Відділ пропаганди і агітації політуправління армії підготував і видав масовим тиражем тексти бесід на теми «Внищ воювати», «Вміло атакуй ворога», «Винищувачі танків», «Книжка санінструктора», а також ілюстровані листівки: «Будь пильним!», «Увага, залишені ворогом харчові продукти отруєні» та ін.⁸ Будинок польського солдата Першої армії Війська польського підготував 3 тис. примірників портретів видатних державних діячів Польщі, 2 тис. плакатів і відозв. На бойовій техніці були написані лозунги: «Гданськ повернений Батьківщині-матері!», «Підніmemo прапор перемоги над Берліном!», «Вперед до перемоги в Берліні!» та ін.

Під час маршу політичний склад дивізій та секцій полків був розсосереджений по підрозділах і перебував серед солдатів у похідних колонах. Політуправління армії створило дві агітбригади, куди ввійшли лектори і артисти армійського театру. Майже у всіх з'єднаннях вони виступили з лекціями і концертами. Крім того, серед солдатів розповсюджувалися газети, листівки, проводилися бесіди і короткі мітинги. Особливо велика роз'яснювальна робота на марші проводилася з бійцями поповнення, адже серед них були й такі, що ще не звільнилися від фашистської пропаганди і буржуазної ідеології⁹.

Колишній політпрацівник 3-ї піхотної дивізії Алоїз Срога в своїх спогадах писав, що під час переходу польських частин до Одера він не рідко чув від деяких солдатів-призовників несправедливі звинувачення на адресу політпрацівників за їх, мовляв, «нелюдськість і жорстокість», яка виражалася в тому, що «ті примушують солдатів робити важкі нічні переходи. Вони також звинувачували нас у тому, — зазначав далі А. Срога, — що Вільно і Львів не будуть польськими. Політпрацівники наполегливо роз'яснювали помилковість таких суджень, переконували солдатів у справедливості встановлення кордонів на Сході... Велася наполеглива боротьба на найбільшу ставку — серце і розум солдата»¹⁰.

Готуючи бійців до наступу, політпрацівники проводили в дивізіях мітинги, присвячені встановленню польських прикордонних стовпів. Воїни запевняли своїх командирів у тому, що в боях за Берлін вони закріплять непорушність нових польських кордонів по Одери і берегах Балтики¹¹. Солдати запевняли, що вони з честю виконують свій священний обов'язок перед Батьківщиною. Воїни-активісти брали на себе зобов'язання допомагати в бою своїм молодим товаришам уміло бити ворога

⁴ Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1939—1945 гг. (далі — ODBLWP). Wybór dokumentów, t. IV, Warszawa, 1963, N 337, стор. 862.

⁵ Там же, стор. 863.

⁶ Там же, стор. 865; „Zwycięzcy”, 10 квітня 1945 р.

⁷ Див. Е. Бордзиловский. Участие 1-й армии Войска польского в Берлинской операции. — «Военно-исторический журнал», № 10, 1963, стор. 23.

⁸ ODBLWP, ч. IV, док. № 337, стор. 864—865.

⁹ М. Е. Монін. Назв. праця, стор. 340.

¹⁰ А. Срога. „Swieci”, Wspomnienia i refleksja, Warszawa, 1967, стор. 100.

¹¹ „Zwycięzcy”, 17 квітня 1945 р.

і очолили штурмові групи по 5 чоловік у кожній. Відбувалися зустрічі піхотинців з артилеристами, танкістами і радянською обслугою автомобілів-амфібій, під час яких обговорювалися питання взаємодії під час майбутнього наступу¹².

15 квітня 1945 р. командуючий Першою армією Війська польського генерал С. Поплавський видав наказ, в якому закликав польських солдатів і офіцерів бути готовими до останньої і вирішальної битви з ненависним ворогом, вимагав від них широко використовувати під час бою нагромаджений досвід і технічні можливості своєї зброї, проявити бойову майстерність, волю, відвагу і хоробрість для перемоги в Берлінській операції¹³.

Вранці 6 квітня 1945 р. воїнам-полякам було зачитане Звернення Військової ради 1-го Білоруського фронту. Настав вирішальний момент, говорилося в ньому, для розгрому німецького фашизму. «Славою досягнутих перемог ви заслужили право брати участь у розгромі берлінського угруповання ворога і штурмі Берліна... Вперед, на Берлін!»¹⁴

Того ж дня після могутньої артилерійської і авіаційної підготовки польські солдати і офіцери почали штурмувати гітлерівські укріплення. Переборюючи шалений опір, вони прорвали оборону ворога. Армійська газета «Звиценжими» («Переможемо») розповідала про масові подвиги воїнів-поляків у статтях «Контратака відбита», «Герої-зв'язківці», «Сапери в бою» та ін.¹⁵ Про взаємовиручку і бойову співдружність радянських і польських воїнів у перші дні наступу на Берлін писалося у бюлетенях військових частин. Так, наприклад, у бюлетені частини, якою командував полковник Задерський розповідалося, як під час бою червоноармійці допомогли солдатам-полякам подолати водний рубіж і оволодіти першою лінією оборони ворога¹⁶. У «Бойовому бюлетені» № 3 (органі політуправління армії) було опубліковано наказ Головнокомандуючого Війська польського, де відзначалося успішне форсування Одера бійцями Першої армії і оголошувалася подяка солдатам і офіцерам за вмілі бойові дії на території фашистської Німеччини¹⁷. Відділ політуправління армії по роботі серед військ ворога випустив «Інформаційний бюлетень» з повідомленням про моральний розклад серед гітлерівських солдатів тих частин, що перебували в полосі наступу Першої армії Війська Польського¹⁸. У багатьох дивізіях політпрацівники вміло організовували доставку кореспонденції на передній край. Заступник командира 3-го батальйону 9 піхотного полку 3-ї дивізії в донесенні повідомляв, що «під час бою щодня одержуємо листи і газети, а також інформаційний бюлетень полку. Найважливіші події дня солдати повідомляють один одному або через тих, хто підносить їжу і боеприпаси»¹⁹.

22 квітня 1945 р. на сторінках польської армійської преси був опублікований Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво в післявоєнний період, підписаний у Москві²⁰. Це повідомлення викликало величезну хвилю політичного піднесення серед польських воїнів. У редакцію армійської «Звиценжими» надійшло багато листів від солдатів і офіцерів, у яких вони висловлювали свою радість з приводу підписання польсько-радянського договору. «Ми, костюшківці, були першими, — писали бійці і офіцери 1-ї піхотної дивізії, — хто зрозумів значення польсько-радянської дружби..., яка скріплена кров'ю в боях і яку навіки скріплюємо зараз»²¹.

Інструкція політуправління «Про цілі політичної пропаганди в період боїв за Берлін», що надійшла в ті дні у війська Першої армії, вимагала від політапарату і командирів сконцентрувати всю масово-політичну роботу на роз'ясненні військово-службовцям історичного значення польсько-радянського договору та вступ Радянської Армії і частин Війська польського в Берлін. Крім того, в інструкції рекомендувалися різні форми і методи масово-політичної агітації і пропаганди бойового співробітництва Збройних Сил СРСР і Польщі, проведення заходів щодо зміцнення тісних зв'язків між з'єднаннями Першої армії з трудящими Польщі²².

З вступом радянських військ і з'єднань Війська польського на територію фашистської Німеччини серед особового складу польських військових частин почалася роз'яснювальна робота про ставлення військовослужбовців до цивільного німецького населення. Внаслідок проведеної роботи, відзначав у своїх спогадах Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, удалося уникнути ексцесів, що могли б бути з боку воїнів-поля-

¹² ODBLWP, док. № 337, стор. 864; K. Kaczmarek. Назв. праця, стор. 35.

¹³ Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego. — „Zeszyty naukowe”. Seria historyczna, 1966, N 13 (43), стор. 283—284.

¹⁴ „Zwycięzcy”, 17 квітня 1945 р.; ODBLWP, т. IV, док. № 316, стор. 827.

¹⁵ Там же, 22 квітня 1945 р.

¹⁶ Там же, 25 квітня 1945 р.

¹⁷ ODBLWP, т. IV, док. № 319, стор. 843—846.

¹⁸ Там же, док. № 326, стор. 843—846.

¹⁹ Там же, док. № 327, стор. 847.

²⁰ „Polska Zbrojna”, 22 квітня 1945 р.

²¹ „Zwycięzcy”, 28 квітня 1945 р.

²² ODBLWP, т. IV, док. № 325, стор. 840—841.

ків, сім'ї яких потерпіли від гітлерівців²³. У директиві політуправління армії, опублікованій 25 квітня 1945 р., наголошувалося на необхідності виховувати у воїнів дружні почуття до цивільного населення²⁴. «Всі офіцери,— зазначалося в директиві,— повинні рішуче присікати недопустиму брутальність і жорстокість у ставленні до цивільного німецького населення. Будьмо ж суворими, але справедливими»²⁵.

В боях за Берлін безпосередню участь брала 1-а піхотна дивізія ім. Тадеуша Костюшка, що була у складі 2-ої радянської танкової армії, 2-а польська гаубична артбригада, 1-а мінометна бригада і 6-й понтонно-мостовий батальйон²⁶.

1 травня розпочався наступ. Польські та радянські воїни поступово просуваються до Бранденбурзьких воріт і центра міста. Не раз у розпалі бою політпрацівники піднімали солдатів в атаку. Після жорстоких вуличних боїв і взяття рейхстагу берлінський гарнізон склав зброю. Тут же на вулицях Берліна відбувалися мітинги, на яких солдати і офіцери армій двох дружніх країн поклялися навіки кріпити бойове братерство, народжене у спільній боротьбі²⁷. На будинках столиці третього райху поруч з червоними стягами майорили біло-червоні прапори Польської Республіки, а на стінах були лозунги: «Хай живе радянсько-польський союз!», «Слава месникам Варшави, які підняли прапор перемоги на руїнах Берліна!» та ін.²⁸

Перша армія Війська польського успішно справилася з поставленим завданням і в зазначений командуванням 1-го Білоруського фронту час вийшла до берегів Ельби, а тим воїнам-полякам, які билися за Берлін, була оголошена подяка від Верховного Головнокомандуючого Радянської Армії. 16 травня 1945 р. за наказом Головнокомандуючого Війська польського з'єднання Першої армії розпочали передислокацію своїх частин у Польщу²⁹.

Таким чином, політико-виховний апарат військ створеної в СРСР Першої армії Війська польського (його днем народження вважається 12 жовтня 1943 р., коли дивізія ім. Костюшка здобула перше бойове хрещення, вступивши в бій з гітлерівцями під с. Леніно), провів величезну роботу по мобілізації особового складу на виконання бойових завдань у Берлінській наступальній операції.

Досвід, здобутий політпрацівниками у боях за Берлін, став однією з складових частин ідеологічної роботи у справі виховання особового складу народного Війська польського в дусі вірності пролетарському інтернаціоналізму. Бойова співдружність, народжена в роки минулої війни, і сьогодні служить фундаментом братерства воїнів СРСР і ПНР, які разом стоять на варті завоювань соціалізму.

І. М. Мірошніченко

²³ Див. Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1968, стор. 635.

²⁴ ODBLWP, t. IV, док. № 322, стор. 834; док. № 323, стор. 836.

²⁵ Там же, док. № 323, стор. 837.

²⁶ Всемирно-историческая победа советского народа в 1941—1945 гг., М., 1971, стор. 164.

²⁷ Там же, стор. 425.

²⁸ Там же, док. № 61, стор. 416—417.

²⁹ Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 233, оп. 548 345, спр. 19, арк. 23.

До 90-річчя від дня народження Д. З. Мануїльського

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА Д. З. МАНУІЛЬСЬКОГО

Літературна спадщина одного з соратників В. І. Леніна, відомого державного і партійного діяча, вченого, дипломата, трибуна-пропагандиста Д. З. Мануїльського все

більше привертає увагу дослідників: істориків, філософів, педагогів, міжнародників, журналістів. Твори Дмитра Захаровича — сотні праць, статей, промов. Це своєрідний тітопис, написаний очевидцем, активним учасником подій, які відбувалися в нашій країні і за рубежом.

Д. З. Мануїльський був якнайтісніше зв'язаний з трудящими масами, завжди відгукував пульс політичного життя, підходив до всіх питань з класових, партійних позицій. Пропагувати більшовицькі ідеї він вважав своїм першим обов'язком. У цьому відношенні, як і в усьому іншому, він прагнув наслідувати свого вчителя В. І. Леніна.

Праці, промови і статті Д. З. Мануїльського є цінним джерелом для дослідження сторії партії періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, боротьби за перемогу соціалізму в СРСР, зокрема, на Україні.

Одна з головних тем творів Д. З. Мануїльського — Велика Жовтнева соціалістична революція. Майже в кожній великій праці, у виступі він звертався до досвіду Великого Жовтня. Найбільш повно ця тема висвітлена в праці «Міжнародне значення Жовтня»¹.

Особливе місце в літературній спадщині Дмитра Захаровича займають праці про В. І. Леніна. Вперше він зустрівся з Володимиром Іллічем за кордоном, у Парижі (1908 р.). Зустрічі з вождем були для молодого революціонера більшовицькою школою, яка допомогла йому звільнитися від помилок і стати на ленінський шлях*. Твори про Володимира Ілліча розкривають безмежну любов трудящих до свого вождя, безсмертя ленінських ідей, які він залишив Комуністичній партії, про втілення їх в життя². «Ми одержали від свого вождя, — писав Дмитро Захарович, — велику спадщину. Зберегти її, збагатити, довести розпочату ним справу до кінця — ось те завдання, яке стоїть перед партією»³. Д. З. Мануїльський був активним пропагандистом ленінської спадщини.

Значну цінність для вивчення історії Української РСР та Комуністичної партії України мають твори, написані Дмитром Захаровичем у період його діяльності на Україні в 1919—1924 рр. У цій замітці розглядається літературна спадщина тих років, що зв'язані з боротьбою українського народу за становлення і зміцнення Радянської влади на Україні, з діяльністю Комуністичної партії України.

Влітку 1919 р. на Україні склалася надзвичайно напружена обстановка: з півдня насувалися білогвардійські банди Денікіна, з заходу загрожували білополяки, петлюрівці вели шалену буржуазно-націоналістичну агітацію, організовували куркульські банди. Головною небезпекою для молодої Країни Рад стала білогвардійська армія Денікіна. Партія кинула на цей фронт кращі сили.

За дорученням партії, керованої В. І. Леніним, у червні 1919 р. у Київ приїхав Д. З. Мануїльський і зразу ж поринув у роботу. Очолюючи політичний комітет оборони, Дмитро Захарович розгорнув роботу по мобілізації мас для оборони міста, якій В. І. Ленін приділяв виключну увагу. В телеграмі від 9 серпня 1919 р. Раднаркому України Володимир Ілліч писав: «оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ, їх зв'язок і зв'язок їх з нами до останньої краплини крові. Це питання про долю всієї революції»⁴.

Д. З. Мануїльський разом з іншими керівниками партії і уряду проводив значну роботу: забезпечував порядок у місті, вів широку агітаційно-пропагандистську діяльність. На жаль, в умовах воєнного часу мало збереглося з його літературної спадщини, але деяке світло проливають партійні документи, періодична преса. Його виступи на з'їздах, нарадах, зборах є взірцем партійної інтернаціоналістської пропаганди, вони відтворюють пафос героїчних днів оборони Києва⁵. Французькою мовою, наприклад, він виступив на інтернаціональному мітингу представників стрілецького батальйону, до складу якого входили (переважно військовополонені) німці, австрійці, угорці, чехи, словаки, поляки, румуни, естонці, югослави, французи та італійці. Просто і дохідливо він роз'яснював інтернаціональний характер Радянської влади, підкреслював, що

¹ Д. З. Мануїльський. Международное значение Октября. — «Историк-марксист», 1933, № 5, стор. 3—22; «Борьба классов», 1933, № 11, стор. 3—15.

* Докладніше про це див. «УІЖ», 1970, № 4, стор. 78—85.

² Д. З. Мануїльський. Увековечить Ленина. — «Коммунист», 20 липня 1923 р.; Сохраним заветы Ленина. — «Коммунист», 24 січня 1924 р.; У гроба Ильича. — «Коммунист», 26 січня 1924 р.; Ленин и современники. — «Коммунист», 24 лютого 1924 р.

³ «Коммунист», 24 січня 1924 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 352.

⁵ Д. З. Мануїльський. Речь на Всеукраинском съезде волостных исполкомов 4 июня 1919 г. — «Коммунист», 5 червня 1919 р.; О положении во Франции. Доклад на пленуме ВУЦИК 11 июня 1919 г. — «Коммунист», 12 червня 1919 р. В газетному звіті вказується, що Д. З. Мануїльський виступив 10 червня, в стенографічному звіті записано — 11 червня (ЦДАЖР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 28); Речь на объединенном заседании Киевского Совета рабочих депутатов с представителями фабзавкомов и профсоюзов 16 июня 1919 г. — «Большевик», 17 червня 1919 р.; Речь на митинге рабочих киевского завода «Арсенал» 18 июня 1919 г. — «Коммунист», 19 червня 1919 р.; Речь на собрании представителей Киевского гарнизона 30 июня 1919 г. — «Коммунист», 2 липня 1919 р.; Современное положение во Франции (наблюдения и впечатления). — «Коммунистический Интернационал», 1919, № 2; Речь на массовом митинге мобилизованных 7 июля 1919 г. — «Коммунист», 9 липня 1919 р.; Речь на общем собрании комячеек воинских частей Печерского района г. Киева 10 июля 1919 г. — «Большевик», 17 липня 1919 р.; Речь на торжественном заседании Киевского Совета рабочих депутатов 1 августа 1919 г. — «Большевик», 2 серпня 1919 р.

захист її — це справа не тільки російського, а й усього міжнародного пролетаріату. Слово трибуна-пропагандиста знайшло гарячий відгук у присутніх. В резолюції вони записали, що «в обороні Української Радянської Республіки від найлютішої реакції вони бачать свій обов'язок і по відношенню до свого класу і по відношенню до міжнародної соціалістичної революції. Клянемося! Чоловіки в лавах Червоної Армії, жінки в революційній боротьбі в тилу — до останньої краплі крові відстоювати робітничо-селянську владу»⁶.

5 серпня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Д. З. Мануїльському на «правах головного редактора всіх комуністичних газет»*, що виходили в Києві, «вжити всі заходи до поживлення преси...»⁷.

В гарячих, бойових рядках газет відбився почерк партійного публіциста. Точна, висококваліфікована і правдива інформація користувалася авторитетом у населення. Велику увагу газети приділяли питанням військового будівництва, вміщуючи матеріали про відправку загонів добровільців — комуністів і безпартійних, комсомольців і молоді на фронт. Навіть сторінки, що розповідали про трагічні події, пройняті вірою в перемогу.

До останнього дня перед відходом з Києва (30 серпня) Д. З. Мануїльський був на бойовому посту. Номер «Коммуниста» вийшов 30 серпня з передовою статтю «Ми псвернемося!»

Наприкінці 1919 р. на початку 1920 р. радянські збройні сили при допомозі робітників і селян розгромили зовнішніх і внутрішніх ворогів. Трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії приступили до розв'язання важливих господарських завдань. Партія доручила Д. З. Мануїльському найвідповідальнішу роботу — розв'язати земельне питання на Україні. Одночасно з цією роботою він виконував численні відповідальні доручення державного, дипломатичного характеру.

Твори кінця 1919 і початку 1920 р. відбивають всю складність періоду короткочасного перепопинку, перерваного у квітні 1920 р. новим походом білополяків. Особливість матеріалів, написаних Д. З. Мануїльським, — їх різноманітність, що свідчить про ті питання, які доводилося йому розв'язувати. В них червоною ниткою проходить ідея необхідності єдності дій Радянських республік у захисті завоювань революції, зміцнення їх воєнно-політичного союзу, дружби народів⁸. «Наша революція, — писав він, — з першого дня свого народження була тісно зв'язана з усією долею міжнародного робітничого руху»⁹.

Д. З. Мануїльський був глум'яним пропагандистом ленінського закону про землю, а доручення партії у розв'язанні аграрного питання вважав найголовнішим. Він працював над розробкою важливих програмних документів про земельну політику на Україні, які згодом лягли в основу земельного закону Всеукраїнському від 5 лютого 1920 р. «Про землю», розробленого під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна¹⁰. Закон відіграв величезну роль у зміцненні союзу робітничого класу і селянства України, завоював довіру широких верств незаможників і середняків. Твори, написані про земельне питання, про організацію бідноти, відзначалися ясністю і переконливістю¹¹. Навчати селянські маси будувати нове життя, розуміти політику Радянської влади,

⁶ «Большевик», 8 липня 1919 р.

* У Києві з 20 березня 1919 р. замість «Київського комуніста» виходила газета «Коммунист — Комуніст» орган ЦК і Київського губкому КП(б)У. ЦК КП(б)У видавав також газету «Більшовик» російською і українською мовами.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. І, оп. 145-а, спр. 1-а, арк. 35—36.

⁸ Речь на открытии Волинского губернского крестьянского съезда 4 ноября 1919 г. — «Известия Волинского комитета рабоче-крестьянской обороны», 5 листопада 1919 р.; Речь на Волинском губернском крестьянском съезде 6 ноября 1919 г. — «Известия Волинского комитета рабоче-крестьянской обороны», 7 листопада 1919 р.; Речь на торжественном объединенном заседании конференции крестьян, рабочих и членов фабзавкомов и профсоюзов, посвященном освобождению Украины от белополяков. — «Коммунист», 12 лютого 1919 р.

⁹ «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 3.

¹⁰ «Земельник», 1925, № 2, стор. 1.

¹¹ Д. З. Мануїльський. Основные положения земельной политики Советской власти на Украине и задачи партийных организаций. Речь на Всеукраинском съезде земотделов 3 марта 1920 г. — «Коммунист», 5 березня 1920 р.; Для чего потрібен селянський тиждень? — «Известия ВУЦИК», 7 березня 1920 р.; Що дає новий земельний закон селянству?, Харків, 1920 р.; О нашей политике в деревне. — «Коммунист», 1920, № 2; Порадник волосного організатора Радянської влади. З додатком відповідного законодавства, Харків, 1920 р.; «Вісті», 16, 17, 18 червня 1920 р.; Задача дня (К вопросу об организации сельскохозяйственного пролетариата). — «Коммунист», 1920, № 4; Речь на Всеукраинском совещании по работе на селе 16 августа 1920 г. — «Коммунист», 19 серпня 1920 р.; Речь на I Всеукраинском съезде незаможных селян 19 октября 1920 г. — «Коммунист», 20 жовтня 1920 р.; Земельный вопрос на Украине

писав Д. З. Мануїльський, повинні люди добре обізнані з радянським будівництвом, які б знали досконально свою справу, тоді вони завоюють «повагу на селі до комуністів і до комунізму»¹². Справу будівництва нового життя він вважав всенародною і у виступах на селянських конференціях, з'їздах, зборах, в пресі проводив цю ідею¹³.

На початку 20-х років, коли посуха зачепила значну частину півдня України, Дмитро Захарович проявив велику енергію, щоб врятувати тисячі людей від голоду. Разом з партійними і державними керівниками він побував у багатьох губерніях України, вжив термінових заходів щодо поліпшення становища голодуючих районів, постійно інформував про стан у республіці, мобілізував громадську думку на організацію допомоги¹⁴.

Проведення ленінського курсу соціалістичного будівництва відбувалося в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції, різних опозиційних груп і зовнішньої інтервенції. Ліквідація куркульського бандитизму була однією з важливих державних проблем, що знайшли висвітлення і в працях Д. З. Мануїльського¹⁵.

Наприкінці квітня 1920 р. тримісячний перепочинок був перерваний новим походом міжнародного імперіалізму, організатором якого, як і попередніх, були імперіалісти США, Англії і Франції. На Україні зав'язався головний вузол воєнної боротьби з білополяками і Врангелем. За дорученням Політбюро ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський займався польським питанням¹⁶, готуючи ряд дипломатичних документів, вів значну пропагандистську усну та друковану роботу. В матеріалах, написаних з

партія. Речь на V конференції КП(б)У 20 ноября 1920 г.— «Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины», 1920, № 5; «Коммунист», 25 листопада 1920 р.; О земельной политике Советской власти на Украине. Доклад на III сессии ВУЦИК 24 ноября 1920 г.— «Коммунист», 26 листопада 1920 р.; На золотую доску.— «Коммунист», 27 листопада 1920 р.; Земельный вопрос. Доклад на V Всеукраинском съезде Советов 27 февраля 1921 г.— «Бюллетень 5-го Всеукраинского съезда Советов», № 4, 2 марта 1921 г.; Промова на II Всеукраїнській нараді по роботі на селі 4 березня 1921 р.— «Вісті», 6 березня 1921 р.; Об итогах посевной кампании. Доклад на III сессии ВУЦИК 6 мая 1921 г.— 2 сессия ВУЦИК V созыва. Стенографический отчет, Харьков, 1921; Кризис сельского хозяйства и коллективизация.— «Коммунист», 1921, № 6; Октябрьская революция и селянство.— «Коммунист», 7 листопада 1921 р.; Про стан сільського господарства на Україні і залучення селян в соціалістичне будівництво на селі.— Промова на I Всеукраїнському з'їзді сільськогосподарської кооперації 17 березня 1922 р.— «Селянська правда», 22 березня 1922 р.; О новой политике в деревне и работе на селе. Доклад на пленуме ЦК КП(б)У совместно с секретарями губкомов 22 мая 1922 г.— «Коммунист», 25 травня 1922 р.

¹² «Вісті», 18 червня 1920 р.

¹³ Д. З. Мануїльський. Вторая революция. К Всеукраинскому съезду раб-отниц и крестьянок.— «Коммунист», 3 листопада 1920 р.; О задачах комнезамов и роли селянок в их организации и работе.— «Коммунист», 6 листопада 1921 р.; Речь на III Всеукраинском съезде Коммунистического союза молодежи 12 мая 1921 г.— Съезд единства. Стенограмма III Всеукраинского съезда КСМ 11—19 мая 1921 года, Харьков, 1921; Партия поддержит!— «Молодой рабочий» (орган Центрального и Харьковского комитетов КСМУ), 10 липня 1922 р.

¹⁴ Украинская общественность и голод.— «Коммунист», 31 липня 1921 р.; Борьба с голодом. Доповідь на засіданні Кам'янецької Ради робітничих і селянських і червоноармійських депутатів 27 серпня 1921 р.— «Червона правда» (орган Кам'янецького повітового комітету КП(б)У і повітвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), 1 вересня 1921 р.; Мир чи боротьба?— Там же; Голод.— «Червона правда», 4 вересня 1921 р.; Голод и посевная кампания. Доклад на VI Всеукраинской конференции КП(б)У 12 декабря 1921 г.— «Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины», № 3, 12 декабря 1921 г.; Комнезами та їх завдання. Доповідь на VI Всеукраїнському з'їзді Рад 16 грудня 1921 р.— Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад 14—18 грудня 1921 р. Стенографічний відчит (з 5-тю додатками), Харків, 1921.

¹⁵ Д. З. Мануїльський. Речь на похоронах жертв денкинского террора 4 января 1920 г.— «Коммунист», 6 січня 1920 р.; Речь на процессе начальника петлюровской контрразведки Юлиана Чайковского.— «Коммунист», 7 вересня 1920 р.; На золотую доску.— «Коммунист», 27 листопада 1920 р.; Суд над украинской контрреволюцией. Речь государственного обвинителя на судебном процессе по делу членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров 28 мая 1921 г.— Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослав и др. Стенографический отчет, Харьков, 1921; Речь на похоронах жертв бандитизма.— «Пролетарская правда», 15 вересня 1921 р.; На суд трудящихся.— «Пролетарская правда», 17 вересня 1921 р.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 12, арк. 18—19, 42—43.

приводу інтервенції білополяків, він викривав авантюру імперіалістів, закликав трудящих віддати всі сили на захист Вітчизни, наголошуючи при цьому, що війна нав'язана не польськими трудящими, а буржуазним урядом та імперіалістичними державами Заходу¹⁷.

Вирішальну роль у відродженні народного господарства країни, в тому числі й України, відіграв X з'їзд РКП(б), який схвалив нову економічну політику, однострійно прийняв резолюцію про єдність партії. Д. З. Мануїльський був делегатом з'їзду, виступав з приводу проекту резолюції про заміну продрозкладки продподатком, брав активну участь у пропаганді, у виробленні заходів щодо здійснення нової економічної політики на Україні. З'їзд дав ряд принципових вказівок про діяльність КП(б)У в питаннях державного, господарського і культурного будівництва на Україні, звернув увагу на неухильне проведення національної політики.

Д. З. Мануїльський, проводячи генеральну лінію партії, накреслену X з'їздом РКП(б), роз'яснював широким масам трудящих важливість рішень з'їзду, виступав на зборах, мітингах, партконференціях, у пресі¹⁸. У травні 1921 р. на I Всеукраїнській нараді КП(б)У Дмитро Захарович виступив з доповідями про продподаток і комнезами, з національного питання.

В той час, коли країна переживала великі труднощі, проти лєнінської партії виступили троцькісти, які нав'язали партії дискусію про профспілки, разом з ними виступили «робітничі опозиція», група «демократичного централізму». У партії розгорнулася гостра боротьба проти троцькістів і опозиціонерів. Д. З. Мануїльський брав активну участь у розгромі троцькізму та інших антилєнінських угруповань, боровся за єдність і чистоту партії¹⁹.

VI конференція КП(б)У підбила підсумки діяльності Комуністичної партії України по відбудові народного господарства на основі нової економічної політики. Дмитро Захарович у доповіді «Голод і посівна кампанія», визначаючи головне завдання комуністів на селі, говорив: «Партія не залишить село в біді... Треба, щоб Комуністична партія пішла в село в цей момент як партія, що несе допомогу сільському населенню»^{20—21}.

На пленумі ЦК КП(б)У (1921 р.) Д. З. Мануїльського було обрано першим секретарем Центрального Комітету КП(б)У.

Літературна спадщина Дмитра Захаровича 1922 р. за багатством фактичних матеріалів, широтою проблем і питань, глибиною аналізу і узагальнень має неоціненне значення. Очолюючи республіканську партійну організацію, він багато сил і енергії віддавав партійній роботі, зміцненню лав КП(б)У, мобілізації трудящих на боротьбу з господарською розрухою, на відбудову народного господарства. Його політичні виступи і праці відіграли значну роль в марксистсько-лєнінському вихованні та ідейному загартуванні комуністів²².

¹⁷ Д. З. Мануїльський. От войны внешней к войне империалистической.— «Известия ВУЦИК», 4 травня 1920 р.; Весь мир слышит!— «Коммунист», 13 травня 1920 р.; Боги отняли у них разум...— «Коммунист», 23 травня 1920 р.; Пора проснуться!— «Коммунист», 9 червня 1920 р.; О Рижских переговорах.— «Коммунист», 1920, № 5; О мирном договоре с Польшей. Речь на III сессии ВУЦИК 17 мая 1921 г.— ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 29, арк. 6—13.

¹⁸ Д. З. Мануїльський. Заявление по проекту резолюции о замене разверстки натуральным налогом.— Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1963; О продналоге и комнезамах. Доклад на I Всеукраинском совещании КП(б)У 2 мая 1921 г.— «Коммунист», 7 травня 1921 г.; Кризис сельского хозяйства и коллективизация.— «Коммунист», 1921, № 6; На перевале. К итогам X партийного съезда.— «Коммунист», 1921, № 7; Об эпохе военного коммунизма.— «Коммунист», 4 грудня 1921 р.; Основные моменты жизни КПУ.— «Коммунист», 10 грудня 1921 р.; Про завдання промкооперативу. Доповідь на I Всеукраїнському з'їзді промислової кооперативу 17 січня 1922 р.— «Селянська правда», 21 січня 1922 р.; Промова на Всеукраїнській земельній нараді 14 лютого 1922 р.— «Селянська правда», 15 лютого 1922 р.; Промова на II з'їзді комнезамов 26 лютого 1922 р.— «Селянська правда», 28 лютого 1922 р.; Промова на III з'їзді комнезамов 20 травня 1923 р.— «Вісті», 28 травня 1923 р.

¹⁹ Д. З. Мануїльський. Вокруг дискуссии о профсоюзах.— «Коммунист», 1921, № 6; Речь на Всероссийской конференции РКП(б) 4 августа 1922 г.— Всероссийская конференция РКП(б) (большевиков) (4—7 августа 1922 г.).— «Бюллетень», № 1, 5 серпня 1922 р.; Спать два поколения.— «Коммунист», 22 червня 1923 р.; Поднять нижнее лезвие.— «Коммунист», 16 жовтня 1923 р.; О новой политике в деревне и работе на селе.

^{20—21} Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины, № 3, 12 декабря 1921 г., стор. 130—131.

²² Д. З. Мануїльський. О международном и внутреннем положении. Доклад на Всеукраинском совещании заведующих агитпропами 3 февраля 1922 г.— ПАП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, спр. 606, арк. 2—17; Чистка партии и ее уроки.—

Мануїльський вів велику роботу в галузі державного будівництва Української РСР, розвитку української радянської культури, послідовно здійснював лєнінську національну політику і боровся проти будь-яких проявів українського буржуазного націоналізму та великодержавного шовінізму. Він брав активну участь у виробленні державних зв'язків радянських соціалістичних республік, у розробці Конституції СРСР²³.

Широкє висвітлення в творах Д. З. Мануїльського знайшла діяльність III, Комуністичного Інтернаціоналу, в роботі якого він брав активну участь, а з 1924 р. (близько 23 років) працював у штабі світового комуністичного руху над зміцненням і згуртованістю прогресивних сил світу, організацією міжнародного антифашистського руху. Літературна спадщина періоду його діяльності в Комінтерні — окреме питання.

В період діяльності на Україні Дмитро Захарович виконував окремі доручення Комінтерну, виїжджав у Францію (у лютому 1919 р. очолював місію Російського Червоного Хреста по обміну військовополонених, у жовтні 1922 р. — на з'їзді Французької компартії), Німеччину, Італію, що знайшло відбиття в його працях²⁴. «Тільки Інтернаціонал, — писав він, — який виріс з революції, який черпає всю свою ідейну спадщину з неї, який вчиться на її уроках, на її перемогах і на її поразках, тільки такий Інтернаціонал зможе запалити і словом, і ділом, і сталлю думки, і мрією боротьбу європейського пролетаріату, найбіднішого селянства за своє повне економічне і політичне визволення»²⁵.

У 1923 р. першим секретарем ЦК КП(б)У був обраний Е. І. Квірінг. Д. З. Мануїльського було призначено відповідальним редактором республіканської газети «Коммунист», на сторінках якої він часто виступав з різноманітних питань соціалістичного будівництва та ідеологічної роботи. Газета, редагована партійним публіцистом, стала помічником радянського та господарського апарату республіки в галузі соціалістичного будівництва²⁶.

«Коммунист», 23 березня 1922 р.; Доклад об итогах Генуэзской конференции на пленуме Харьковского горсовета и профактива 2 мая 1922 г. — «Коммунист», 4 травня 1922 г.; Доклад на пленуме ЦК КП(б)У 22 мая 1922 г. — «Коммунист», 25 травня 1922 р.; Речь на торжественном заседании, посвященном 5-летию ВЦСПС 3 июля 1922 г. — «Коммунист», 5 липня 1922 р.; Доклад на общегородском собрании членов КП(б)У г. Полтавы 20 июля 1922 г. — «Коммунист», 22 липня 1922 р.; Доклад на V Всероссийском съезде рабочих сахарной промышленности 15 августа 1922 г. — «Коммунист», 17 серпня 1922 р.; Доклад на I Всеукраинской конференции войск Украины и Крыма 14 августа 1922 г. — «Коммунист», 17, 18 серпня 1922 р.; Доклад на расширенном пленуме ЦК КСМУ 21 августа 1922 г. — «Коммунист», 23 серпня 1922 р.; Доклад на расширенном пленуме ИККИ 2 ноября 1922 г. — «Коммунист», 5 листопада 1922 р.; Речь на митинге рабочих Алексеевской шерстомотки 6 ноября 1922 г. — «Коммунист», 7 листопада 1922 р.; Речь на торжественном пленуме Харьковского горсовета 7 ноября 1922 г. — «Коммунист», 9 листопада 1922 р.

²³ Д. З. Мануїльський. Доклад по национальному вопросу на Всеукраинском совещании КП(б)У 2 мая 1921 г. — «Коммунист», 7 травня 1921 р.; Речь на I Закавказском съезде Советов. — «Коммунист», 17 грудня 1922 р.; На страже украинской культуры. — «Коммунист», 3 червня 1923 р.; Не забудем национального вопроса (Об итогах XII съезда РКП(б) и задачах партийной организации Украины). — «Коммунист», 3 січня 1924 р. та ін.

²⁴ Д. З. Мануїльський. О II конгрессе Коминтерна. Речь на объединенном заседании широкой рабочей и красноармейской конференции г. Харькова 4 августа 1920 г. — «Коммунист», 5 серпня 1920 р.; Об итогах работы II конгресса Коминтерна. Доклад на митинге трудящихся г. Киева на Софийской площади 30 августа 1920 г. — «Коммунист», 12 вересня 1920 р.; Основные вопросы (По поводу II конгресса III Коммунистического Интернационала). — «Коммунист», 1920, № 5; О съезде Французской компартии. Речь на торжественном пленуме Харьковского горсовета 6 ноября 1922 г. — «Коммунист», 9 листопада 1922 р.; Новые проблемы (Об итогах пленума ИККИ и задачи Коминтерна), Харьков, 1923; Кризис Французской Коммунистической партии и пути его изживания, М., 1923; Курс на Запад. — «Коммунист», 4 жовтня 1923 р.; Мысли о германской революции. — «Коммунист», 7, 8 жовтня 1923 р.; Германская революция и СССР, Харьков, 1923; О единстве мирового профсоюзного движения, Харьков, 1924; Речь на XIII съезде РКП(б) на отчет представительства РКП(б) в Исполкоме Коминтерна 28 мая 1924 г. — Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 г. Стенографический отчет, М., 1963, стор. 347—353; Национально-колониальный вопрос. Доклад на V конгрессе Коминтерна 30 июня 1924 г., Харьков, 1924; Итоги и задачи. Доклад на V конгрессе Коминтерна на собрании Петинского района г. Харькова, Харьков, 1924.

²⁵ Д. З. Мануїльський. Основные вопросы..., стор. 21.

²⁶ Д. З. Мануїльський. К ответу. — «Коммунист», 21 травня 1923 р.; О философии ведомственного спокойствия. — «Коммунист», 23 червня 1923 р.; Думы кре-

Д. З. Мануїльський був завжди на передових рубежах партії. Ще в 1920 р. у статті він писав: «Бути комуністом у Радянській республіці не привілей, а тяжкий відповідальний обов'язок. Там, де небезпека, комуністи будуть першими...»²⁷.

Вдалося виявити більше 160 праць, які відносяться до періоду діяльності Д. З. Мануїльського на Україні. Вони, звичайно, не вичерпують всієї його літературної спадщини того часу, але допоможуть історикам ширше висвітлити проблеми історії радянського суспільства.

В. П. Булкина

стьянские.— «Коммунист», 6 липня 1923 р.; Да будет порядок.— «Коммунист», 18 липня 1923 р.; Задачи.— «Коммунист», 19 липня 1923 р.; 30 лет.— «Коммунист», 29 липня 1923 р.; Эпигоны капитализма.— «Коммунист», 31 липня, 1 серпня 1923 р.; Об одном процессе, ставшим образцовым.— «Коммунист», 9 серпня 1923 р.; Мысли вскользь о чадящем быте.— «Коммунист», 20 вересня 1923 р.; Там, где демократия.— «Коммунист», 6 жовтня 1923 р.; Пусть ответят!— «Коммунист», 13 жовтня 1923 р.; На выучку.— «Коммунист», 14 жовтня 1923 р.; Подготовка к шестой годовщине.— «Коммунист», 20 жовтня 1923 р.; В дни борьбы и побед.— «Правда», 7 листопада 1923 р.; Партия хочет знать.— «Коммунист», 16 листопада 1923 р.; Мы не боимся.— «Коммунист», 20 листопада 1923 р.; В борьбе за новый курс.— «Коммунист», 1 січня 1923 р.; К партии.— «Коммунист», 4 січня 1924 р.

²⁷ «Коммунист», 18 січня 1920 р.

ЗВ'ЯЗКИ Д. З. МАНУІЛЬСЬКОГО З КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Уже з перших днів існування Комінтерн подавав величезну допомогу своїм секціям — комуністичним і робітничим партіям в їх боротьбі проти опортунізму, у виробленні та здійсненні на практиці ленінської стратегії і тактики класової боротьби.

Спираючись на невичерпну ленінську теоретичну спадщину, Комінтерн звертав особливу увагу молодих компартій на завоювання широких народних мас, зміцнення їх єдності та інтернаціональної згуртованості. Свій вклад у загальну справу вносили і Д. З. Мануїльський, який протягом багатьох років працював на відповідальних посадах у цьому штабі міжнародного комуністичного і робітничого руху, створеному В. І. Леніним у березні 1919 р. Направлений на цю роботу в 1924 р., досвідчений більшовик проводив багатогранну і плідну діяльність.

З 1924 р. Д. З. Мануїльський — член Президії Виконкому Комінтерну, а з 1928 по 1943 рр. — секретар ВККІ.

За дорученням Виконкому Комінтерну Дмитро Захарович неодноразово бував у багатьох країнах, де мав численні зустрічі з керівниками революційного руху трудящих, виступав на з'їздах комуністичних партій, подавав їм дійову, практичну допомогу в організації пролетаріату, широких народних мас на боротьбу за краще майбутнє людства.

Наприкінці серпня 1922 р. Д. З. Мануїльський з Харкова виїхав до Москви в службових справах. В. І. Ленін запросив його приїхати в Горки, де вождь світового пролетаріату лікувався. 1 вересня 1922 р. Володимир Ілліч прийняв Д. З. Мануїльського і мав з ним розмову.

Незважаючи на хворобу, В. І. Ленін уважно стежив за розвитком світового комуністичного руху, подавав йому дійову допомогу, яка виявлялася і щодо Комуністичної партії Чехословаччини.

Ще до зустрічі з В. І. Леніном Д. З. Мануїльський одержав від Виконкому Комінтерну важливе доручення — підготуватися до поїздки на з'їзд Французької комуністичної партії. Тому під час бесіди В. І. Ленін розповів Д. З. Мануїльському про становище у Французькій компартії і міжнародному комуністичному русі взагалі¹. Ця та інші зустрічі з вождем мали величезний вплив на Д. З. Мануїльського, надихали його на безпосередній практичній роботі.

Керуючись вченням ленінізму, авангард пролетаріату країн капіталу спрямовував свою діяльність на активізацію організаційної та ідейно-виховної роботи серед широких народних мас, посилення боротьби за зміцнення єдності рядів партії. В своїй

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 684.

промові, яка була вислухана делегатами з'їзду компартії Франції у жовтні 1922 р. з величезним піднесенням, Д. З. Мануїльський звертав на всі ці питання особливу увагу².

У зв'язку з встановленням фашистської диктатури в Італії весною 1923 р. в Мілані та Римі Д. З. Мануїльський мав зустрічі з працівниками ЦК Італійської компартії, під час яких обговорювались питання про становище в компартії і країні в цілому.

Внаслідок активізації фракційної діяльності «ультралівих» у компартії Німеччини склалося тяжке становище. У зв'язку з цим Виконком Комінтерну прийняв рішення у квітні 1924 р. на черговий, IX з'їзд Комуністичної партії Німеччини направити делегацію, до складу якої входили Д. З. Мануїльський, О. В. Куусінен, С. А. Лозовський та Й. А. П'ятницький. Правлячі кола Німеччини відмовили у візах делегації ВККІ, тому вона змушена була приїхати на з'їзд нелегально.

За дорученням делегації Д. З. Мануїльський кілька разів виступав з промовами на з'їзді. У своїх виступах він відстоював точку зору Комінтерну щодо діяльності німецьких комуністів, давав рішучу відсіч випадкам «ультралівих»³.

Надзвичайно велике значення для світового комуністичного і робітничого руху мали рішення V конгресу Комінтерну (проходив з 17 червня по 8 липня 1924 р.). В рішеннях конгресу велика увага приділялася становищу в компартії Чехословаччини, вказувались основні завдання у спрямуванні її на більшовицькі позиції, підкреслювалася необхідність поліпшення роботи серед селянства, вироблення чіткої програми з національного та інших важливих питань революційного руху⁴. КПЧ провела дискусію, під час якої широко обговорювались рішення V конгресу Комінтерну і на їх основі накреслювались конкретні завдання для практичної діяльності. В дискусії, що розгорнулася в КПЧ напередодні II з'їзду партії, брав участь і Д. З. Мануїльський. В жовтні 1924 р. на сторінках центрального органу компартії Чехословаччини газети «Руде право» він виступив з статтею, в якій роз'яснював рішення V конгресу Комінтерна, всебічно обґрунтував основні завдання КПЧ у виробленні ленінської стратегії і тактики класової боротьби⁵. Передумовою здійснення цього завдання була більшовизація комуністичного руху, для чого, підкреслював Д. З. Мануїльський, необхідно, перш за все, повести рішучу боротьбу проти соціал-демократичних пережитків, що ще мали місце в діяльності КПЧ⁶.

Велику увагу приділив Д. З. Мануїльський висвітленню національного питання. Вироблення правильної, чіткої марксистсько-ленінської програми з національного питання, зазначав він, сприятиме розвиткові національно-визвольного руху — складової частини загальної боротьби пролетаріату проти гнобителів. Разом з цим у статті підкреслювалася необхідність посилення боротьби проти ідеології і політики буржуазного націоналізму, за інтернаціональне згуртування трудящих.

Д. З. Мануїльський підкреслював, що КПЧ необхідно активніше зміцнювати зв'язки з широкими народними масами, вести енергійну і цілеспрямовану боротьбу за єдність профспілкового руху, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, пожвавлення діяльності комуністичного молодіжного руху. Успіх у виконанні поставлених завдань залежатиме від активності, цілеспрямованості в роботі кожного члена КПЧ, писав в кінці статті Д. З. Мануїльський.

II з'їзд КПЧ, що проходив з 31 жовтня по 4 листопада 1924 р., мав велике значення у боротьбі за вироблення ленінської стратегії і тактики революційного руху. В центрі уваги його роботи був звіт секретаріату і доповідь про V конгрес Комінтерну.

З великою увагою делегати з'їзду вислухали промову представника ВККІ Д. З. Мануїльського, в якій доповідач зосередив увагу головним чином на трьох важливих питаннях — аграрному, національному і профспілковому, з яких в теоретичній і практичній роботі партії допускалися помилки.

Д. З. Мануїльський вказував, що КПЧ має приділяти більше уваги організаційній та ідейно-виховній роботі серед селянства, підкреслював необхідність посилення боротьби за зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Характеризуючи національне питання, Д. З. Мануїльський відзначав, що комуністи повинні вести постійну, рішучу боротьбу проти ідеології буржуазного націоналізму. В основі програми партії з національного питання повинен бути ленінський лозунг права націй на самовизначення аж до відокремлення.

Розповідаючи про досвід ленінської партії у вирішенні національного питання, він зазначав, що на основі здійснення федерації в Радянському Союзі забезпечена

² Б. Зав'ялов. Дмитро Захарович Мануїльський, К., 1967, стор. 147—150.

³ Там же, стор. 153—155.

⁴ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ, 1919—1932, М., 1933, стор. 415.

⁵ «Rude Prawo», 22 жовтня 1924 р.

⁶ Václav Král. Cesta k leninismu. Prameny k dějinám KSČ v letech 1921—1929. Praha, 1971, стор. 175.

повна рівноправність, співробітництво, братерська дружба народів. Їх єдність та інтер-національна згуртованість є запорукою успіху в боротьбі за повалення влади капіталу і будівництво нового, соціалістичного і комуністичного суспільства. З метою завоювання мас КПЧ повинна активізувати роботу в профспілках, боротися за єдність профспілкового руху.

Д. З. Мануїльський закликав керівництво КПЧ вести рішучу боротьбу проти фракціонерів, оберігати єдність рядів партії. Він розповів про те, як В. І. Ленін вів нещадну боротьбу проти різних ухилів, рішуче викривав допущені в роботі помилки й вказував на конкретні шляхи їх подолання⁷. В ході боротьби проти опортуністів, ідеологів буржуазного націоналізму комуністи зміцнювали зв'язки, посилювали свій вплив на широкі народні маси. При розв'язанні цих завдань КПЧ рекомендувалося широко використовувати багатий досвід ленінської партії, всього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

З'їзд схвалив рішення V конгресу Комінтерну й накреслив завдання по завоюванню і підготовці мас до вирішальних битв проти експлуататорів. Цим самим було покладено початок боротьбі за більшовизацію КПЧ.

Газета «Карпатська правда» — орган Закарпатського крайкому КПЧ повідомляла, що про основні завдання партійних організацій, які випливали з рішень V конгресу Комінтерну, у своїх виступах на з'їзді розповідали і делегати від комуністів Закарпаття — Іван Локота, Емануїл Шафранко та інші. «Наша делегація — писала «Карпатська правда», — при одній із зустрічей довго розмовляла з представником Комуністичного Інтернаціоналу. Серйозний, світлої інтелігенції делегат Комінтерну любо дивився на нас. Із очей т. Борканюка* і Локоти радість сяяла, яку народ руської землі до руського делегата відчуває. Теплою і сімейною була ця нарада, якби батько з своїми дітьми говорив»⁸. Це була зустріч делегатів комуністичної організації Закарпаття з Д. З. Мануїльським.

Важливе значення у подоланні кризи, боротьбі проти опортунізму, за єдність рядів КПЧ мав V розширений пленум Виконкому Комінтерну, який відбувався в Москві з 21 березня по 6 квітня 1925 р. Пленум звернув особливу увагу на глибоке оволодіння компартіями невичерпної ленінської теоретичної спадщини як найважливішої передумови їх дальшого ідейного й організаційного зміцнення.

Підавши глибокому аналізу основні причини кризи у КПЧ, ВККІ накреслив конкретні шляхи її подолання. V розширений Пленум Виконкому Комінтерну закликав усіх членів КПЧ всіляко берегти єдність партійних рядів, давати рішучу відсіч всім, хто намагатиметься її порушити⁹.

Для успішного виконання завдання інтернаціонального згуртування, підготовки мас до вирішальних класових битв проти експлуататорів революційні сили КПЧ одержували постійну допомогу з боку Комуністичного Інтернаціоналу, використовували багатий досвід ленінської партії. Питання боротьби за більшовизацію КПЧ, проти розкольніцької, зрадницької діяльності правих опортуністів, піднесення боєздатності партії шляхом організації масових виступів трудящих розглядалися і в праці Д. З. Мануїльського «Уроки чеської кризи». Ведучи боротьбу проти поширення ідеології буржуазного націоналізму, КПЧ, зазначав Д. З. Мануїльський, спираючись на ленінську теоретичну спадщину, слід більш цілеспрямовано добиватися поєднання, спрямування національно-визвольного руху в загальне русло класових битв за перемогу диктатури пролетаріату. І «...найголовніше завдання, що обумовлює успіх наших кампаній — це боротьба за єдність пролетарських сил»¹⁰. Велику увагу Комінтерн приділяв питанням боротьби проти фракцій і угруповань, за єдність партійних рядів. Про ці та інші проблеми йшлося у статті Д. З. Мануїльського «Чеський приклад є повчальним для всього Комінтерну», яка була написана в період гострої внутріпартійної боротьби й надрукована 3 липня 1925 р. на сторінках газети «Руде право». Автор наголошував на необхідності залучення до роботи кожного члена КПЧ. «Необхідно піднести революційний рух, революційну ініціативу керівництва, члена партії. Для завоювання мас партія мусить поживити всі ділянки своєї роботи», — підкреслювалося у згаданій статті.

Для прискорення процесу більшовизації комуністичного і робітничого руху необхідно було подолати соціал-демократичні пережитки, націоналістичні ілюзії, що мали місце серед певної частини робітничого класу. Д. З. Мануїльський наголошував на посиленні боротьби проти фракціонерів, за єдність рядів партії, закликав сміливіше висувати до керівництва партії здібні бойові сили з рядів пролетаріату.

⁷ Protokol II. rádného Sjezdu Komunistické strany Československa který se konal vednech 31 října-4 listopadu 1924 v sále "Domoviny" v Praze VII, Praha, 1925, стор. 18.

* Йдеться про Василя Борканюка.

⁸ «Карпатська правда», 30 жовтня 1924 р.

⁹ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ, стор. 511.

¹⁰ Д. З. Мануїльський. Уроки чеського кризиса, М., 1925, стор. 29.

III з'їзд КПЧ, що відбувся 26—28 вересня 1925 р., завдав нового удару опортунізму. Для збереження сил опозиціонери формально погоджувалися з рішеннями з'їзду, але згодом стали консолідуватися й розгортати фракційну діяльність, намагаючись розколоти партію зсередини, перетворити її в реформістську організацію, ідейно обеззброїти пролетаріат.

Важливе значення для світового, в тому числі й чехословацького, комуністичного руху мав VI конгрес Комінтерну, який проходив з 17 серпня по 1 вересня 1928 р. у Москві. У документах конгресу було дано глибокий аналіз світового суспільного розвитку й на основі цього визначено нові завдання по підготовці широких народних мас до майбутніх класових битв. VI конгрес Комінтерну закликав комуністів вести рішучу боротьбу проти фракціонерів, за єдність своїх рядів.

У 1928 р. всередині КПЧ активізувалася розкольніцька діяльність правих опортуністів на чолі з Ілеком. У зв'язку з цим в ході роботи VI конгресу Комінтерну була створена спеціальна комісія ВККІ на чолі з досвідченим більшовиком С. І. Гусевим для розгляду становища в КПЧ. До її складу також увійшли такі визначні діячі міжнародного комуністичного руху, як О. Куусінен, Е. Тельман, В. Ульбріхт, Б. Кун, Д. Мануїльський та інші.

Комісія виробила рекомендації для VI конгресу Комінтерну, в яких підтримувалися ліві, революційні сили на чолі з визначним діячем чехословацького і міжнародного комуністичного руху К. Готвальдом. В ході відкритої дискусії ліві ставили питання про перебудову роботи партії, рішуче відстоювали рішення Комуністичного Інтернаціоналу.

У тезах «Міжнародне становище і завдання Комуністичного Інтернаціоналу» прийнятих VI конгресом Комінтерну, відзначалося, що «Комуністична партія Чехословаччини продовжує йти по шляху перетворення в масову партію пролетаріату». Разом з цим вказувалися і недоліки, допущені в діяльності партії. Зокрема, піддавалася критиці діяльність опортуністів, яким різними шляхами вдалося проникнути до керівництва партії. У тезах підкреслювалося, що керівництву КПЧ необхідно приділяти більше уваги роботі серед селянства, в профспілках і національному питанню¹¹.

18—23 лютого 1929 р. у Празі відбувся історичний V з'їзд КПЧ, який був поворотним пунктом у боротьбі революційних сил КПЧ проти опортунізму, за перемогу ленінської стратегії і тактики визвольного руху. На ньому було завдано вирішального удару фракціонерам. У роботі з'їзду взяла участь і делегація Виконкому Комінтерну, до складу якої входили Г. Генріховський, Ю. Ленський і Д. З. Мануїльський.

В основній доповіді «Про ситуацію і завдання партії», що була зроблена Клементом Готвальдом, а також у виступах представників Виконкому Комінтерну і багатьох делегатів велика увага приділялася питанням піднесення класової свідомості пролетаріату, широких народних мас, боротьбі проти ідеології реформізму. «Нас очікує боротьба з реформізмом у наших власних рядах, боротьба з буржуазією, боротьба на захист Радянського Союзу і боротьба з воєнною небезпекою. З цього з'їзду ми підемо назустріч цій боротьбі переозброєними, більш сильними»¹², говорив у заключній промові на V з'їзді КПЧ 23 лютого 1929 р. Клемент Готвальд.

На V з'їзді фракціонерів було виключено із рядів партії. Цим самим КПЧ зміцнила єдність своїх рядів.

Основним завданням, на яке особливу увагу звертав V з'їзд партії, було зміцнення зв'язків КПЧ з широкими народними масами. На необхідності посилення роботи КПЧ по завоюванню на свій бік більшості робітничого класу і широкого розгортання комуністичними організаціями ідейно-виховної роботи серед трудящих мас наголошував Д. З. Мануїльський у доповіді на пленумі Комуністичного Інтернаціоналу молоді, який відбувся 20 листопада — 2 грудня 1929 р.¹³

Своєю наполегливою працею, спрямованою на розвиток і зміцнення комуністичного руху, Д. З. Мануїльський завоював велику повагу. Про це свідчили привітання, надіслані йому центральними комітетами комуністичних партій багатьох країн на початку жовтня 1943 р. у зв'язку з 60-річчям від дня народження.

У привітанні чехословацьких комуністів К. Готвальд і Я. Шверма писали: «Ми згадуємо, шановний товаришу Мануїльський, ваші поїздки в Чехословаччину, Вашу видатну участь у II з'їзді нашої партії і цінуємо Ваші заслуги у справі більшовицького розвитку КПЧ, у створенні масової сили і політичної ваги комуністичного руху в нашій країні»¹⁴. Комуністи Чехословаччини високо цінять братерську допомогу ленінської партії, одним із визначних діячів якої був Д. З. Мануїльський. В одній із ста-

¹¹ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ, стор. 288.

¹² Клемент Готвальд. Избранные произведения, т. I (1925—1938 годы), М., 1957, стор. 116.

¹³ Д. З. Мануїльський. Революционный подъем и пролетарская молодежь, М.—Л., 1930, стор. 99.

¹⁴ Б. Завалялов. Дмитро Захарович Мануїльський, стор. 189.

тей член Президії ЦК КПЧ, секретар Компартії Чехословаччини Васил Біляк писав: «Чехословацький робітничий рух пам'ятає про величезну допомогу, що подав у процесі більшовизації партії Д. З. Мануїльський, який кілька разів відвідав Чехословаччину. З такою ж вдячністю згадують у нас і про допомогу визначного більшовика Є. І. Гусева, який як голова чехословацької комісії Виконкому Комінтерну здійснив марксистський аналіз опортуністичних помилок, допущених керівництвом так званих «ілківців»^{*}. «Використання чехословацькими комуністами досвіду й допомоги більшовиків сприяло тому, що в Комуністичній партії Чехословаччини на V історичному з'їзді партії в 1929 р. здобула перемогу ленінська лінія і було обрано більшовицьке керівництво на чолі з товаришем Клементом Готвальдом»¹⁵. Видатний діяч Комуністичної партії, Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху Д. З. Мануїльський був полум'яним пропагандистом, борцем за перемогу ідей марксизму-ленізму, інтернаціональної дружби, братерства народів, за соціальний прогрес і краще майбутнє людства.

О. В. Хланта

^{*} Відється про правоопортуністичну групу на чолі з Б. Ілекеом.

¹⁵ Васил Біляк. Против опортуністической пассивности, за большевистскую активность». — «Вопросы истории КПСС», 1973, № 7, стор. 52—53.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРІОГРАФІЯ БОРОТЬБИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗА ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ (1959—1970 рр.)

В. І. Ленін вказував, що господарські справи — найцікавіша для нашої партії політика¹. Ці слова набули особливої актуальності тепер, коли весь радянський народ працює над створенням матеріально-технічної бази комунізму. Від економічних успіхів, — зазначив на XXIV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — «у вирішальній мірі залежить поступальний рух радянського суспільства до комунізму і зміцнення міжнародних позицій нашої соціалістичної держави»².

Шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму були визначені в Програмі КПРС, конкретизовані в рішеннях XXIII та XXIV з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС. Важливе місце у вирішенні цього питання займає промисловість Української РСР — однієї з найважливіших паливно-енергетичних, металургійних і машинобудівних баз Радянського Союзу.

Ось чому проблема партійного керівництва розвитком промисловості, удосконаленням методів соціалістичного господарювання — важливий напрямок історико-партійних досліджень. Тільки на Україні даною проблематикою займається більше 200 істориків. В 1959—1972 рр. вони опублікували значну кількість монографічних праць і статей, захистили ряд докторських і кандидатських дисертацій. Кількість досліджень, у яких висвітлюються різні аспекти цього питання, непинно збільшується. Це можна пояснити багатоплановістю проблеми, широтою хронологічних рамок її, актуальністю для практики комуністичного будівництва, необхідністю дати відсіч буржуазним фальсифікаціям, що перекручують суть економічної політики КПРС.

Поява значної кількості праць про партійне керівництво розвитком промисловості на Україні настійно вимагає підсумувати зроблене, з'ясувати ступінь розробки найважливіших питань цієї теми, намітити основні напрями дальшої роботи.

Перші спроби короткого історіографічного огляду літератури, присвяченої окремим аспектам діяльності партійних організацій в галузі промислового будівництва, прискорення науково-технічного прогресу, розвитку трудової активності робітничого класу, зробили В. І. Полурез, В. П. Шевчук, Л. А. Мягчилов у вступних розділах своїх монографій, деякі питання порушені також у монографії А. В. Санцевича у зв'язку з історіографією історії робітничого класу України³.

Автор даного огляду ставив своїм завданням розглянути в основному історико-партійну літературу, присвячену боротьбі Комуністичної партії за розвиток промисловості в Українській РСР у 1959—1970 рр.

Питання про розвиток промисловості та керівну роль Комуністичної партії в цьому процесі відображено в ряді загальних праць з історії КПРС, Комуністичної партії України, обласних партійних організацій, історії УРСР, робітничого класу республіки, фабрик і заводів⁴. Окремого розгляду заслуговують праці партійних, державних, громадських і господарських діячів, автори яких широкое висвітлюють діяльність партії

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 394.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 35.

³ В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 гг.), К., 1970; Л. А. Мягчилов. Діяльність КПРС по удосконаленню керівництва промисловістю (1956—1970 рр.), К., 1971; А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967.

⁴ КПСС в борьбе за осуществление программы строительства коммунизма, М., 1968; Партийные организации в борьбе за подъем промышленности в годы семилетки, М., 1963; Деятельность партийных организаций по созданию материально-технической

у справі розгортання промислового будівництва в республіці, реконструкції підприємств, розвитку соціалістичного змагання, раціоналізаторського і винахідницького руху⁵. Такі публікації мають велике значення для історіографії, оскільки в них не тільки узагальнено досвід партійних організацій, але й зібрано багатий фактичний матеріал, який разом з архівними документами та пресою служить важливим джерелом для наукових досліджень.

Першою узагальнюючою працею про роль партійних організацій України у прискоренні технічного прогресу в промисловості була монографія Н. Д. Давидової⁶. Автор показала нові форми технічної творчості робітничого класу, процес зміцнення зв'язків науки і виробництва. Дещо ширше питання про розвиток промисловості висвітлив О. Г. Мітюков⁷. Слід назвати також монографію М. М. Матвійчука, хронологічні рамки якої охоплюють 1952—1958 рр. Незважаючи на це, вона має певне значення і для історіографії періоду комуністичного будівництва, оскільки висвітлює початковий етап боротьби партійних організацій за виконання семирічного плану в промисловості. Детальніше про це розповідається в монографії Г. М. Окладного⁸.

Протягом 1959—1964 рр. в республіці було опубліковано сотні статей і брошур, в яких розкрито різні сторони діяльності партійних організацій щодо розвитку промислового будівництва. Однак слід мати на увазі, що на більшості з них позначилися негативні явища, зв'язані з суб'єктивізмом та кон'юнктуризмом, їх джерельна база збіднена.

Увага дослідників до питань партійного керівництва промисловістю особливо посилилась після XXIII з'їзду партії, коли на основі рішень вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС у країні почала здійснюватись економічна реформа. У ці роки вийшли монографії Н. Ю. Костриці, В. І. Полуреза, П. Т. Руценка, В. П. Шевчука, М. Д. Олійниченка, М. М. Миколенка, Л. А. Мягчилова, Д. С. Шелеста, В. О. Романцова⁹, які висвітлюють основні напрями названої проблеми.

В результаті великої організаторської, політичної і господарської роботи партії промисловість республіки успішно виконала семирічного плану і восьмої п'ятирічки. З 1959 по 1965 рік обсяг промислової продукції збільшився на 84% при плані 77%, виробничі фонди подвоїлись, а продуктивність праці зросла на 42%¹⁰. За

базы коммунизма, М., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Історія Української РСР, т. 2, К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, т. I—V, К., 1967.

⁵ В. В. Щербіцкий. Партийные организации и совершенствование управления экономикой. — «Коммунист», 1973, № 6, стор. 19—35; його ж. П'ятирічний план — перетворимо в життя. — «Комуніст України», 1972, № 1, стор. 3—18; О. П. Ляшко. На головному напрямі, К., 1962; І. С. Грушецький. Перші радянські фірми. — «УІЖ», 1963, № 1, стор. 3—12; О. Ф. Ватченко. В авангарді великого походу, К., 1962; його ж. Партийное руководство борьбой за ускорение роста производительности труда. — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 1, стор. 3—14; В. В. Шевченко. У трудовому поході, К., 1961; В. К. Титов. В борьбе за технический прогресс. (Из опыта работы Харьковской парторганизации), К., 1960; В. И. Дегтярев. Химия — ударный фронт, Донецк, 1964; О. П. Ботвин. Партійні організації і економічна реформа, К., 1967; О. А. Титаренко. По ленінському шляху — до нового піднесення соціалістичної індустрії. — «Комуніст України», 1969, № 2; його ж. Комуністи і технічний прогрес. — «Комуніст України», 1970, № 9, стор. 11—24; М. Всеволожский. Партийные организации и технический прогресс. — «Коммунист», 1969, № 5, стор. 36—46; його ж. Лицем до виробництва, Дніпропетровськ, 1965; В. С. Куцевол. Компас господарювання, К., 1967.

⁶ Н. Д. Давидова. У боротьбі за технічний прогрес, К., 1963.

⁷ А. Г. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.), К., 1965; його ж. Творчою працею робітника, К., 1963.

⁸ М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії в промисловості України (1952—1968 рр.), К., 1966; Г. М. Окладной. Во главе масс. Из опыта работы Харьковской областной партийной организации КП Украины по реализации решений XX и XXI съездов КПСС, Харьков, 1961.

⁹ Н. Ю. Костриця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні, К., 1967; В. І. Полурез. Назв. праця; П. Т. Руценка. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.), Харків, 1969; В. П. Шевчук. Назв. праця; М. Д. Олійниченко. Ленінські накреслення — в життя. КПРС — організатор будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій (1927—1970 рр.), К., 1970; М. М. Миколенко. Діяльність Комуністичної партії України по розвитку чорної металургії в період розгорнутого будівництва комунізму, Харків, 1970; Л. А. Мягчилов. Назв. праця; Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1859—1970 гг.), Днепропетровск, 1971; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР. 1946—1970, К., 1972.

¹⁰ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, К., 1967, стор. 13—14.

роки восьмої п'ятирічки загальний обсяг промислового виробництва зріс на 49,7%, причому дві третини приросту промислової продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці¹¹.

Показуючи ці успіхи, більшість авторів переконливо доводить, що вони були досягнуті завдяки партійному керівництву промисловістю, яке носить не епізодичний характер, а являє собою чітку, науково обгрунтовану систему. В основі цього керівництва лежать ленінські принципи управління народним господарством — демократичний централізм, єдиноначальність, госпрозрахунок¹².

Важлива роль у виробленні господарської політики на різних етапах суспільного розвитку належить з'їздам нашої партії, пленумам її Центрального Комітету, на яких аналізується й узагальнюється багатющий досвід місцевих парторганізацій у керівництві економікою. У працях українських істориків відзначається, що важливою віхою в удосконаленні партійного керівництва промисловістю став вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС.

Питання про переведення підприємств на нову систему управління, планування і матеріального стимулювання, перебудову діяльності партійних організацій у нових умовах тільки починають досліджуватись. У «Нарисах історії Комуністичної партії України» вказується, що на кінець 1969 р. в республіці за новою системою працювало 6900 промислових підприємств (68% їх загальної кількості), які давали 87% всієї промислової продукції та більше 90% прибутку, і лише побіжно говориться про досвід партійних організацій Харківського заводу ім. С. М. Кірова, Дніпропетровського шинного заводу, шахти ім. Абакумова тресту «Рутченківвугілля»¹³.

Проблеми, пов'язані з переходом на нову систему управління промисловістю, потребують глибокого вивчення і повнішого висвітлення.

Серед узагальнюючих праць, присвячених партійному керівництву промисловістю, найбільший інтерес становить книга В. П. Шевчука «На вирішальному напрямі», в якій розкрито досвід діяльності партії щодо прискорення технічного прогресу у важкій індустрії республіки.

Значний фактичний матеріал, цікаві узагальнення містять монографії В. І. Полуреза і П. Т. Руценка¹⁴. Дещо слабшою з наукового боку є монографія М. М. Миколенка¹⁵.

Аналіз опублікованих праць показує, що найбільшу увагу дослідники звертають на провідні галузі індустрії, від яких у першу чергу залежить технічний прогрес і підвищення ефективності суспільного виробництва. У зв'язку з цим чи не найповніше розкрито діяльність партійних організацій головних промислових центрів республіки — Донбасу, Харкова, Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Львова, Одеси. Вивчення конкретних форм і методів керівництва різними галузями промисловості дає змогу простежити, як партійні організації враховують місцеві особливості, розвивають творчу ініціативу і активність мас, залучають їх до управління господарством.

Величезне значення у створенні матеріально-технічної бази комунізму відіграє електрифікація країни. Історики Н. Ю. Костриця і М. Д. Олійниченко у своїх монографіях розкрили діяльність Комуністичної партії, спрямовану на спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, підготовку кадрів енергетиків, розвиток трудової активності будівельників і працівників електростанцій. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені також М. П. Величком, Б. І. Біликом, В. М. Приходьком та ін.¹⁶ Детальніше історіографія цих питань відображена у статті М. Д. Олійниченка¹⁷.

¹¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, К., 1972, стор. 21—22.

¹² Л. А. М'ягчилов. В. І. Ленін про наукові основи управління соціалістичною промисловістю.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 23, К., 1968, стор. 13—25; А. Г. Слюсаренко. В. І. Ленін про зростаючу роль науки в розвитку виробництва, вип. 25, К., 1968, стор. 11—19; В. П. Шевчук. Ленінські принципи розвитку активності мас у діяльності Комуністичної партії (1956—1968 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 34, К., 1970, стор. 123—136; Л. Ф. Гайдуків. Розвиток XXIV з'їздом КПРС ленінських принципів соціалістичного господарювання.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 56, К., 1972, стор. 29—41.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 615, 627, 636, 649, 650.

¹⁴ В. І. Полурез. Назв. праця; П. Т. Руценко. Назв. праця.

¹⁵ М. М. Миколенко. Назв. праця.

¹⁶ Н. Ю. Костриця; Назв. праця; М. Д. Олійниченко. Назв. праця; М. П. Величко. Вогні ударної будови (З досвіду роботи партійних і комсомольських організацій Кременчуцької і Київської комсомольської ГЕС), К., 1969; Б. І. Білик. Партійні організації України в боротьбі трудящих за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, К., 1969, стор. 25—40; Б. І. Білик, В. М. Приходько. Партійне керівництво соціалістичним змаганням на електроенергетичних підприємствах України (1959—1965).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 54, К., 1972, стор. 142—152.

¹⁷ М. Д. Олійниченко. До питання історіографії організаторської діяльності Комуністичної партії у здійсненні ленінських ідей електрифікації країни.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 42, К., 1971, стор. 48—60.

Значна частина історико-партійних праць присвячена керівництву КПРС розвитком хімічної промисловості, менше уваги звернуто на легку і харчову¹⁸.

У більшості досліджень розкривається діяльність партійних організацій у справі добору, розстановки і виховання керівних господарських кадрів, спеціалістів народного господарства, висококваліфікованих робітників. В. І. Полурез, В. П. Шевчук, П. Т. Рущенко, а також інші автори¹⁹ показують, що в сучасних умовах на всіх ланках управління і виробництва значно зросли вимоги до кадрів. Науково-технічна революція викликала до життя нові форми підвищення наукової, інженерно-технічної, економічної та професійної кваліфікації працівників. Підвищилась роль їх ідейно-політичної підготовки.

Вирішальна роль у забезпеченні промисловості інженерами і техніками, висококваліфікованими робітниками належить вищій і середній спеціальній школі, а також системі професійно-технічної освіти. Ці питання відображені у монографіях В. О. Романцова, Д. С. Шелеста, Л. А. Мягчилова та ін.²⁰

Значну увагу приділено питанням підвищення культурно-технічного рівня працівників промисловості. (За даними Д. А. Клеймана, з названої проблеми захищено більше 120 дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора і кандидата історичних наук)²¹. У монографіях В. П. Шевчука і П. Т. Руценка цій темі присвячено окремі розділи, повніше вона досліджується в інших працях²². На жаль, деякі автори однобічно

¹⁸ В. Ф. Остафійчук, Я. М. Серішев, В. П. Шевчук. Діяльність партійних організацій України по виконанню рішень XXIII з'їзду КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 22, К., 1968, стор. 158—178; С. А. Медведєв. З досвіду роботи партійних організацій металургійної промисловості Донецької області в галузі найшвидшого освоєння нових потужностей (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 54, стор. 126—132; П. О. Коптєв. Партійні організації Донбасу в боротьбі за розвиток чорної металургії (1959—1965).— Наукові праці з історії КПРС, стор. 133—141; Н. М. Найченко. Діяльність Комуністичної партії України по створенню підприємств великої хімії в Кременчуцькому районі (1959—1963 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 1, К., 1965, стор. 48—60; К. С. Бесарабова. Діяльність партійних організацій легкої промисловості України по виконанню рішень XXIII з'їзду КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 41, К., 1971, стор. 77—83.

¹⁹ П. С. Федорчак. Партійне керівництво добором, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного будівництва. (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, К., стор. 14—23; І. Н. Баканов. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці, вихованню кадрів у період між XXI і XXII з'їздами КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 39, К., 1970, стор. 13—23; М. В. Белік. Робота партійних організацій у підготовці робітничих кадрів для металургійної промисловості (1959—1965 рр.).— «УІЖ», 1968, № 11; А. Ф. Новосад. Роль партійних організацій у формуванні робітничого класу—основної сили будівництва соціалізму і комунізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 43, К., 1971, стор. 29—36; В. Ю. Білан. Боротьба партійних організацій України за поліпшення якісного складу партійних організацій кадрів металургійної промисловості в перші роки семіріччя (1959—1960 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 44, К., 1971, стор. 36—44.

²⁰ Д. І. Павлов. Діяльність партійних організацій у підготовці кадрів з середньою спеціальною освітою для промисловості (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, К., 1967, стор. 103—113; В. М. Бачинський. Піклування партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу в навчальних закладах професійно-технічної освіти УРСР (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, К., 1967, стор. 55—69; В. Г. Чорна. З досвіду партійного керівництва підготовкою і вихованням кваліфікованих робітничих кадрів України (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 37, К., 1969, стор. 142—151.

²¹ Д. А. Клейман. Деякі питання історіографії керівництва Комуністичної партії України підвищенням культурно-технічного рівня робітничого класу республіки в 1945—1965 рр.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 42, стор. 139—141.

²² Р. Я. Сліпенький. З досвіду роботи партійних організацій по підвищенню культурно-технічного рівня трудящих вугільної промисловості.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 123—134; В. М. Фененко. Діяльність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурно-технічного рівня працівників вугільної промисловості (1956—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 2, К., 1965, стор. 3—13; З. А. Шмонденко. Підвищення культурно-технічного рівня учасників руху за комуністичне ставлення до праці і роль парторганізацій у цій справі.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, К., 1966, стор. 82—94; С. М. Кляпчук. Діяльність партійних організацій у піднесенні культурно-технічного рівня робітників машинобудівної промисловості України (1959—1964 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, К., 1966, стор. 3—14; В. М. Бачинський. Боротьба КП України за підвищення загально-

трактують саме поняття «культурно-технічний рівень», звужують його лише до підвищення освітнього та кваліфікаційного рівня трудящих, не показують соціальних наслідків цього процесу²³. Не можна погодитися з твердженням, ніби головним критерієм зростання культурно-технічного рівня є лише виробничі показники²⁴.

Історики мають дослідити роботу партійних організацій у справі перепідготовки господарських керівників і спеціалістів, показати діяльність інститутів удосконалення, факультетів і курсів підвищення кваліфікації. Відомо, що XXIV з'їзд КПРС визнав основним методом навчання кадрів самостійну роботу над підвищенням ідейно-теоретичного рівня, оволодінням досягненнями науки і техніки, передової практики. Першорядного значення набула економічна освіта трудящих²⁵. Ці питання повинні бути узагальнені в історико-партійних працях.

Останнім часом послабилася увага дослідників до питань економічного навчання кадрів, здійснення економічного всеобучу. Опубліковані свого часу праці з цієї проблематики²⁶ поклали добрий початок, який необхідно розвивати далі.

Автори праць, присвячених партійному керівництву промисловістю, вказують на неперехідне значення ленінських ідей науково-технічного прогресу для діяльності партійних організацій²⁷.

У монографіях В. П. Шевчука, П. Т. Рущенка, В. І. Полуреза та інших працях висвітлено багатогранну роботу партійних організацій провідних галузей промисловості, спрямовану на прискорення науково-технічного прогресу²⁸. М. С. Журавльов, І. Т. Дельдін, Л. Ф. Гайдуков, Н. Р. Локаєнко та інші висвітлюють специфіку діяльно-

освітнього рівня робітничого класу в роки семирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 41—51; А. С. Ткаченко. Забота партийных организаций Донбасса о подъеме культурно-технического уровня шахтеров — важное условие роста производительности труда.— Вестник Харьковского университета, № 1, серия «Истории КПСС», Харьков, 1964, стор. 37—44; О. Я. Горбачев. Діяльність партійних організацій Київського економічного району по підвищенню кваліфікації і технічних знань робітників у період між ХХІ і ХХІІ з'їздами КПРС.— Збірник наукових праць аспірантів кафедри історії КПРС, К., 1964, стор. 90—99.

²³ В. Черних. Роль підвищення кваліфікації робітників у прискоренні технічного прогресу (За матеріалами парторганізації Придніпров'я).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 89—95; В. П. Велигжанин. Технічний прогрес і підвищення культурно-технічного рівня робітників чорної металургії (1956—1962 рр.).— Там же, стор. 96—103.

²⁴ О. С. Ватуля. Діяльність Харківської партійної організації по підготовці кадрів і підвищенню культурно-технічного рівня працівників Південної залізниці (1956—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 44, стор. 109—113.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 227.

²⁶ Л. П. Мохор. Економічна освіта кадрів — одна з умов розвитку творчої активності трудящих промислових підприємств України (1956—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 2, стор. 46—59; Б. П. Борцов. Пропаганда економічних знань — одна з найважливіших форм боротьби партії за успішний розвиток промисловості в роки семирічки (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, стор. 30—54; З. І. Ямкова. Партійне керівництво економічною та виробничою пропагандою на промислових підприємствах Донбасу (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 25, стор. 119—133.

²⁷ Б. Є. Патон. В. І. Ленін і науково-технічний прогрес.— «Комуніст України», 1970, № 4, стор. 26—34; його ж. Основні напрями розвитку науки і техніки в Українській РСР.— «Економіка Радянської України», 1971, № 2, стор. 8—17; М. М. Матійко. В. І. Ленін про роль науково-технічного прогресу в будівництві комуністичного суспільства.— «УІЖ», 1970, № 8; Ю. О. Курносів. Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічного прогресу.— «УІЖ», 1970, № 8; Л. Ф. Гайдуков, О. Т. Остапушенко. В. І. Ленін про науково-технічний прогрес та його роль у розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства.— «УІЖ», 1971, № 4.

²⁸ Л. Ф. Гайдуков. Партійні організації Донбасу в боротьбі за науково-технічний прогрес у вугільній промисловості (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, стор. 133—144; В. П. Шевчук. Деякі питання роботи партійних організацій України по забезпеченню технічного прогресу в промисловості.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 37, стор. 131—141; П. С. Федорчак. Діяльність партійних організацій по прискоренню науково-технічного прогресу у важкій промисловості (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 43, стор. 45—52; О. І. Мартинов. Партійне керівництво технічним прогресом у машинобудівній промисловості західних областей України (1951—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 44, стор. 25—35; М. Я. Кошарний. Діяльність парторганізації Львівсько-Волинського басейну по прискоренню науково-технічного прогресу (1959—1965 рр.).— «УІЖ», 1969, № 7; М. Р. Плоску. Основні напрями науково-технічного прогресу в народному господарстві СРСР у післявоєнні роки.— «УІЖ», 1971, № 8.

сті парторганізацій хімічних підприємств²⁹. Більшість цих праць побудована на матеріалах семирічки і лише стаття Л. С. Цицельонок охоплює восьму п'ятирічку, проте базується лише на прикладах м. Дніпродзержинська.

Окремі автори звузили хронологічні рамки дослідження, що не дало їм змоги простежити відповідні закономірності розвитку науково-технічного прогресу, зробити ґрунтовні узагальнення³⁰.

Певну цінність становлять публікації, в яких аналізується досвід боротьби первинних партійних організацій і партгруп за впровадження у виробництво досягнень науки, нової техніки. Автори цих праць показують головні форми партійного впливу на прискорення технічного прогресу, висвітлюють роль рядових комуністів, новаторів виробництва³¹.

Окремо слід сказати про праці, присвячені зв'язкам науки і виробництва³², у яких простежується діяльність партійних організацій щодо зміцнення матеріальної бази наукових установ та розширення їх мережі, розкриваються основні форми творчого співробітництва вчених і виробничих колективів. У досліджуваній період значно активізувалась науково-дослідна робота безпосередньо на підприємствах, зросла ефективність заводських лабораторій і наукових секторів.

Ці питання ще чекають свого дальшого дослідження. Насамперед, необхідно узагальнити досвід науково-виробничих і виробничо-наукових об'єднань, які дістали

²⁹ Л. Ф. Гайдуків. Комуністична партія України — організатор боротьби трудящих республіки за прискорення науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 133—146; М. С. Журавльов. Боротьба партійних організацій за розвиток технічного прогресу в хімічній промисловості України (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 75—86; І. Т. Дельдін. Партійні організації Донбасу на чолі технічного прогресу на коксохімічних підприємствах (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 54, стор. 110—117; Н. Р. Локаєнко. Боротьба партійних організацій України за прискорення науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1958—1963 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 2, стор. 14—22; Л. С. Цицельонок. Партійні організації в боротьбі за науково-технічний прогрес у хімічній промисловості України (1966—1970 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 53, К., 1972, стор. 72—78; М. В. Мірошніченко. Діяльність партійних організацій України по розвитку науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1959—1965 рр.).— «УІЖ», 1969, № 9.

³⁰ В. Ю. Білан. Боротьба партійних організацій металургійних підприємств України за технічний прогрес у першому році семирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 31, К., 1969, стор. 13—24; М. О. Предтечин. Партійні організації хімічних підприємств Дніпропетровщини у боротьбі за технічний прогрес (1959—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 55—64.

³¹ І. Т. Шевченко. Боротьба партійної організації заводу «Запоріжсталь» за технічний прогрес.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 45—54; І. С. Чорновол. Партійні організації України в боротьбі за технічний прогрес у гірничорудній промисловості республіки в семирічці.— Там же, стор. 27—36; М. І. Тепер. Парторганізації Запоріжжя в боротьбі за технічний прогрес у кольоровій металургії.— Там же, стор. 37—44; Д. С. Шелест. Робота партійних організацій по впровадженню нової техніки і передової технології на металургійних підприємствах України.— Там же, стор. 16—26; Ф. С. Павлов. Партійні організації України в боротьбі за технічний прогрес промисловості в роки семирічки.— Там же, стор. 3—15.

³² М. Я. Дашков. З досвіду боротьби партійних організацій за розвиток і зміцнення творчої співдружності працівників науки і гірничорудних підприємств (На матеріалах Криворізької парторганізації).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, стор. 95—107; В. Ф. Остафійчук. З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України по впровадженню у виробництво новітніх досягнень науки і техніки (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, стор. 3—18; Л. Ф. Гайдуків. Діяльність парторганізацій України по зміцненню творчої співдружності працівників науки та виробництва в роки семирічки. (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 20, К., 1969, стор. 135—142; Ф. С. Павлов, Д. С. Шелест. КП України в боротьбі за зміцнення науки з виробництвом (1959—1965 рр.) (З досвіду роботи парторганізацій металургійних підприємств республіки).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 3—13; В. І. Демидюк. Діяльність партійних організацій України в справі розвитку громадських форм співдружності науки з виробництвом (1959—1965).— Там же, стор. 75—86; Д. С. Шелест. Розвиток творчої співдружності науковців і практиків-металургів (1959—1965 рр.).— «УІЖ», 1969, № 5; А. Г. Слюсаренко, З. І. Ямкова. Керівництво парторганізаціями України пропагандою та впровадженням у виробництво досягнень науки і техніки (1959—1965 рр.); З. І. Ямкова. Керівництво партійних організацій Донбасу впровадженням досягнень науки у виробництво (1959—1965 рр.).— «УІЖ», 1968, № 5.

поширення протягом останніх років, а також вивчати діяльність новостворених центрів АН УРСР, що наблизило наукові установи до виробництва і позитивно позначилось на зміцненні зв'язків науки і практики.

Висвітлюючи багатогранну діяльність Комуністичної партії у справі прискорення науково-технічного прогресу, дослідники приділяють багато уваги вивченню технічної творчості робітників, винахідницького і раціоналізаторського рухів³³. Велике значення щодо цього мали створені на підприємствах організації Всесоюзного Товариства винахідників і раціоналізаторів та Науково-технічного товариства, конкурси на кращу раціоналізаторську пропозицію, огляди резервів виробництва. Автори вказують, що активними помічниками партійних комітетів були ради і комісії сприяння технічному прогресу, організовані майже в усіх областях республіки, а також громадські конструкторські бюро.

На основі глибокого аналізу тенденцій розвитку раціоналізаторського руху В. П. Шевчук переконливо доводить, що в сучасних умовах цей рух дедалі більше набирає колективних форм, зростає його економічне і соціальне значення³⁴. Ленінська ідея про систематичне висування «винахідників із середовища робітничої і селянської маси»³⁵ дістала втілення на практиці.

У деяких публікаціях про партійне керівництво раціоналізаторським рухом діяльність партії по суті не досліджується, а йдеться лише про технологічний бік справи — суть рацпропозицій, їх економічний ефект тощо. Слабо показано авангардну роль комуністів і комсомольців у раціоналізаторстві та винахідничстві.

У більшості праць зазначається, що центральним напрямом діяльності партійних організацій в галузі промисловості є боротьба за зростання продуктивності праці. Цьому питанню присвячено ряд спеціальних публікацій³⁶, у яких і підвищення культурно-технічного рівня кадрів, і прискорення науково-технічного прогресу, і соціалістичне змагання розглядаються з погляду підвищення продуктивності праці, що, за словами В. І. Леніна, є найголовнішою умовою побудови комуністичного суспільства³⁷. Автори аналізують боротьбу партійних організацій за виконання планів комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, впровадження прогресивної технології, наукової організації праці.

Говорячи про висвітлення такого важливого питання у керівництві промисловіс-

³³ В. О. Романцов. Рух винахідників та раціоналізаторів у Донбасі в 1958—1961 рр.—«УІЖ», 1963, № 3, стор. 49—56; його ж. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959—1964 рр.).—«УІЖ», 1965, № 7, стор. 54—58; М. М. Драк. Розвиток руху винахідників і раціоналізаторів на підприємствах Львівщини (1959—1965 рр.).—«УІЖ», 1968, № 10; Я. С. Калакура, Г. Ф. Марискевич. Партійні організації України на чолі масового руху винахідників і раціоналізаторів у західних областях УРСР (1956—1966 рр.).—«УІЖ», 1970, № 7; В. М. Фененко. Керівництво партійних організацій підприємств вугільної промисловості Донбасу розвитком масового руху раціоналізаторів та винахідників (1956—1961 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 1, стор. 26—37; О. О. Шахов.—Партійне керівництво рухом раціоналізаторів і винахідників (З досвіду роботи партійних організацій Львівської, Волинської, Ровенської, Тернопільської областей в 1956—1961 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, стор. 178—190; В. Є. Малишева. Партійні організації України на чолі масового руху новаторів промисловості (1959—1965 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 65—77; О. Т. Остапущенко. Боротьба партійних організацій Донбасу за розвиток технічної творчості робітників-будівельників (1959—1965 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 54, стор. 118—125; Г. С. Дем'яков, Р. П. Руденко. Діяльність партійних організацій України по розвитку раціоналізації і винахідництва між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС.—Там же, стор. 153—161.

³⁴ В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі, стор. 112—114.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 360.

³⁶ М. Г. Цебрєнко. Боротьба партійних організацій Півдня України за підвищення продуктивності праці (1959—1965 рр.).—«УІЖ», 1968, № 9. Я. С. Калакура. Партійні організації в боротьбі за підвищення продуктивності праці в 1959—1965 рр.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 25, стор. 159—166; О. Ф. Воронкін, Л. Ф. Гайдуків. Роль партійних організацій Донбасу в удосконаленні організації праці гірників (1959—1965 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 31, стор. 35—47; О. З. Вдовін. Преса України в боротьбі за зростання продуктивності праці в чорній металургії (1961—1965 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 111—122; В. П. Алексеєнко. Комуністи Харківського підшипникового заводу в боротьбі за поліпшення техніко-економічних показників підприємства (1959—1965 рр.).—Наукові праці з історії КПРС, вип. 33, К., 1969, стор. 165—175; О. П. Єрмаков. Комуністи Тореца — організатори соцзмагання трудящих міста за дострокове виконання семирічного плану.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, стор. 49—58; П. А. Литвиненко. Партійне керівництво соціалістичним змаганням гірників (1959—1965 рр.).—Там же, стор. 59—70.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379—380.

тю, як партійний контроль діяльності господарських органів і адміністрації підприємства, слід одразу зауважити, що більшість авторів в основному з'ясовує форми і методи цього контролю з боку первинних партійних організацій і менше — з боку ЦК КПРС, ЦК КП України, обкомів, міськомів і райкомів партії. В ряді праць³⁸ наголошується, що перевіреною і основною формою контролю є спеціальні комісії на громадських засадах, пости і групи. Варто було б повніше показати, що здійснення контролю супроводжується поданням допомоги у виправленні недоліків і помилок, підтримкою цінної ініціативи. Крім того, необхідно простежити за вдосконаленням форм контролю в період будівництва комунізму, визначити закономірності розвитку та глибше проаналізувати дієвість кожної з них.

Важливим напрямом боротьби парторганізацій за прискорення технічного прогресу, підвищення продуктивності праці є виробничо-технічна пропаганда та поширення передового досвіду. Історіографія цієї проблеми багата і різноманітна. Заслужовують на увагу монографія В. В. Горак, побудована переважно на матеріалах села, та інші праці³⁹.

Мають рацію ті автори, які розглядають пропаганду передового досвіду як важливу державну справу, вказують на її характерні особливості, зв'язані з науково-технічною революцією. В сучасних умовах поширення досвіду новаторів поєднується з пропагандою науково-технічних знань, носить цілеспрямований, планомірний характер.

Окремі автори нерідко видають за нові ті форми пропаганди передового досвіду, що народилися значно раніше (школи передового довіду, дні новаторів тощо). Недостатньо ще вивчено таку нову форму, як народні університети передових прийомів і методів праці, діяльність науково-технічних рад і комісій пропаганди передового досвіду. У більшості публікацій ґрунтовніше показано процес узагальнення досвіду новаторів і лише побіжно говориться про його практичне застосування. Робота партійних організацій з даного питання нерідко змальовується як така, що носить характер короткочасної кампанії.

У названих монографіях і в спеціальних працях⁴⁰ зазначається, що випробуванням методом розвитку трудової активності працівників промислових підприємств,

³⁸ С. М. Волос, І. В. Ротар. Нове в партійному контролі на промислових підприємствах та в колгоспах (1959—1962 рр.). На матеріалах Чернівецької області.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, стор. 191—201; П. Т. Рущенко. Діяльність комісій партійного контролю за впровадженням нової техніки і прогресивної технології на промислових підприємствах Української РСР (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, стор. 19—29; І. В. Воблов. Керівництво партійних організацій України органами народного контролю в період створення матеріально-технічної бази комунізму.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 100—110; М. І. Тепер. Діяльність партійних організацій щодо посилення ролі народного контролю в боротьбі за виконання семирічного плану (На матеріалах підприємств кольорової металургії).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 44, стор. 58—67.

³⁹ В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму, К., 1966; Л. Л. Мохор. Робота партійних організацій України по розвитку масових форм виробничо-технічної пропаганди (1956—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 1, стор. 61—72; В. П. Заплавський. Партійні організації Донбасу в боротьбі за узагальнення і впровадження передового досвіду новаторів виробництва в роки семирічки.— Там же; М. Я. Дишлов. Деякі форми і методи поширення передового досвіду на гірничорудних підприємствах Криворізького басейну (За матеріалами парторганізації рудника ім. Дзержинського та Південного гірничозбагачувального комбінату).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 78—86; Його ж. Діяльність партійних організацій України по посиленню виробничо-технічної пропаганди в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 20, стор. 74—82; В. Є. Малишева. Комуністи в авангарді руху новаторів за впровадження прогресивної організації праці (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 135—147; О. Д. Горбул, В. П. Шевчук. З досвіду роботи партійних організацій України по пропаганді передового виробничого досвіду (1959—1966 рр.).— Там же, стор. 148—169; Р. Г. Руденко. Робота партійних організацій по пропаганді та впровадженню досвіду новаторів на підприємствах машинобудівної промисловості України (1959—1961).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 44, стор. 126—131; О. З. Вдовик. Поширення передового досвіду серед металургів України (1961—1966 рр.).— «УІЖ», 1968, № 6.

⁴⁰ В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину, К., 1964; О. С. Кудлай. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці, К., 1962; Н. М. Майченко. Керівна роль партійних організацій у піднесенні творчої активності трудящих Кременчуцького промислового району.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 2, стор. 23—34; В. І. Калашніков. Розгортання партійними організаціями Донбасу трудової активності гірників у роки семирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, стор. 12—23; М. О. Предтечін. Діяльність партійних організацій України по підвищенню творчої ініціативи працівників хімічної промисловості.— Там же, стор. 39—48;

мобілізації їх на успішне виконання виробничих планів є соціалістичне змагання, особливо його вища форма — рух за комуністичне ставлення до праці. Численність праць з цієї теми, їх багатоплановість вимагає окремого історіографічного огляду. В даній статті вкажемо лише на найважливіші аспекти висвітлення питань партійного керівництва соціалістичним змаганням.

Заслужовують на увагу публікації, у яких досліджується значення ленінських принципів організації соціалістичного змагання — гласність, порівняність досягнутих результатів, застосування передового досвіду, моральне і матеріальне заохочення переможців у змаганні⁴¹.

А. Р. Локаєнко, В. П. Заплавський, М. Я. Кошарний, В. І. Полурез та інші досліджують нові форми змагання, що народилися і дістали поширення в умовах комуністичного будівництва⁴². З'явилися праці, що висвітлюють особливості соцзмагання в умовах економічної реформи, його вплив на прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції, зниження її собівартості, режим економії, дострокове освоєння проектних потужностей⁴³.

Найбільше праць присвячено зародженню та розвитку руху за комуністичне ставлення до праці⁴⁴. В багатьох дослідженнях, на жаль, відсутній глибокий аналіз

М. В. Белік. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, стор. 177—188; Л. Ф. Гайдуків. Піклування партійних організацій України про розвиток трудової активності робітничого класу в роки семирічки (1959—1965 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 16, стор. 82—94; М. Л. Завіновський. Партійні організації України в боротьбі за піднесення творчої активності робітничого класу та ІТП республіки (1959—1965 рр.). — Там же, стор. 52—62; І. Н. Баканов. Комуністи Донбасу на чолі творчої активності робітників у період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС. — Наукові праці з історії КПРС вип. 53, стор. 79—86; С. М. Клапчук. Діяльність партійних організацій по розвитку трудової ініціативи робітників машинобудування України (1959—1964 рр.). — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 107—115; В. О. Романцов. Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму. — «УІЖ», 1962, № 4, стор. 3—14; М. Д. Нагорний і О. Ф. Руденко. Комуністи — організатори трудової активності шахтарів Донбасу (1958—1960 рр.). — «УІЖ», 1961, № 6, стор. 11—21; Б. О. Блох і А. І. Елштейн. Трудове піднесення харківських тракторобудівників після ХХІІ з'їзду КПРС. — «УІЖ», 1964, № 6, стор. 81—84.

⁴¹ В. Д. Білокопос. Боротьба партійних організацій Донбасу за виконання ленінського принципу гласності соціалістичного змагання (на матеріалах важкої промисловості, 1959—1965). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 53, стор. 107—114; А. І. Кондратюк. З досвіду організації соціалістичного змагання в металургійній промисловості (1959—1965). — «УІЖ», 1967, № 12; Я. С. Калакура. З діяльності партійних організацій України по розгортанню соціалістичного змагання в 1959—1965 рр. — «УІЖ», 1968, № 6.

⁴² А. Р. Локаєнко. Партійні організації України в боротьбі за розвиток нових форм соціалістичного змагання трудівників хімічної промисловості (1958—1961 рр.). (На матеріалах парторганізацій Донбасу). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 1, стор. 38—47; В. П. Заплавський. Партійні організації на чолі нових форм соціалістичного змагання за підвищення продуктивності праці (1959—1962 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, стор. 24—38; М. Я. Кошарний. Партійні організації Львівсько-Волинського вугільного басейну на чолі нових форм соціалістичного змагання (1959—1965 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 43, стор. 53—62; В. І. Полурез. Нові форми змагання у металургійній промисловості Української РСР (1959—1961 рр.). — «УІЖ», 1964, № 4, стор. 94—98; П. М. Шарапа і П. А. Васильченко. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму. (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпровського економічного району). — «УІЖ», 1961, № 2, стор. 16—26.

⁴³ Я. С. Калакура, С. М. Клапчук. Партійне керівництво соціалістичним змаганням в умовах економічної реформи. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 22, стор. 178—189; А. О. Кочат. Соціалістичне змагання — важливий засіб розвитку технічного прогресу і підвищення продуктивності праці в металургійній промисловості. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 11, стор. 114—124; В. С. Чистяков. Комуністи Донбасу — організатори соціалістичного змагання в промисловості. (1956—1965 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 31, стор. 3—12.

⁴⁴ Г. Я. Ємченко, В. І. Калашніков. Основні віхи змагання за комуністичне ставлення до праці в Донбасі і роль партійних організацій в його розвитку (1959—1965 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, стор. 3—11; Д. А. Горковський. З досвіду роботи партійних організацій Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції по розвитку змагання колективів комуністичної праці за підвищення якості продукції. — Там же, стор. 71—81; А. Ф. Бересньов. Діяльність партійних організацій заводів гірничого машинобудування України по розвитку руху

основних тенденцій розвитку цієї форми змагання, а робота над її вивченням останнім часом значно послабилась (більшість опублікованих праць відносяться до першої половини 60-х років). Окремі автори обходять істотні недоліки, що допускались у керівництві соціалістичним змаганням, зокрема, рухом за комуністичне ставлення до праці, замовчують суб'єктивні переконачення його змісту, що мали місце до жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Серед загальних недоліків, що трапляються в працях з питань партійного керівництва соціалістичним змаганням слід вказати на недостатнє розкриття морально-етичного боку змагання, відсутність узагальнення його досвіду в умовах науково-технічної революції, тощо. Необхідно висвітлити, як партійні організації виконують постанову ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.), узагальнити досвід партії в розвитку трудової активності мас та керівництві соціалістичним змаганням у зв'язку з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна і 50-річчям утворення Союзу РСР, ґрунтовно розкрити все те нове, що з'явилося в роботі партійних організацій під час виконання ними рішень XXIV з'їзду КПРС.

Для істориків, які досліджують питання економічного розвитку, партійного керівництва промисловістю, важливо оволодіти сучасними методами обробки статистичних даних, не переобтяжувати праць зайвими цифрами і виробничими показниками. Цей недолік характерний, наприклад, для монографії М. М. Миколенка⁴⁵, у якій без належного аналізу і потреби вміщено 16 таблиць з різних питань виробничої діяльності металургійних підприємств. Водночас матеріали, які характеризують діяльність партійних організацій, дуже обмежені, боротьба комуністів за розвиток виробництва висвітлена схематично. Захоплення одними лише господарськими справами і відсутність уваги до питань партійно-політичної роботи знижує цінність досліджень.

Відомо, що XXIV з'їзд КПРС звернув особливу увагу на практику складання планів соціального розвитку колективів — планів, у яких втілено ідею єдності політичної, соціальної і господарської діяльності партії. Ось чому необхідно було б узагальнити досвід партійних організацій у цій справі.

У ряді праць порушується хронологічна послідовність викладу матеріалу, не втримується принцип історизму. Нерідко для дослідження беруться надто вузькі хронологічні рамки, що заважає зробити глибокі висновки, простежити певні тенденції, встановити закономірності.

Таким чином, історики партії плідно попрацювали над вивченням діяльності КПРС щодо розвитку промисловості України в період будівництва комунізму. Значно глибше досліджено період, що охоплює 1959—1965 рр., слабіше висвітлено діяльність партійних організацій у період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС. Вивчення цього періоду триває. Завдання істориків всебічно розкрити боротьбу партії за вдосконалення керівництва промисловістю на основі економічної реформи. Багато треба зробити у справі дослідження ролі партійних організацій в прискоренні науково-технічного прогресу, в пошуках оптимальних форм органічного поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Особливо важливо розкрити курс партії на інтенсифікацію виробництва, підвищення його ефективності, удосконалення управління, планування і економічного стимулювання.

Настав час приступити до створення фундаментального дослідження про боротьбу Комуністичної партії за розвиток промисловості на Україні в умовах будівництва комунізму. Для виконання цього завдання є всі передумови — кваліфіковані кадри істориків; значна кількість праць, що висвітлюють ряд аспектів проблеми; широка джерельна база. Це буде гідною відповіддю на заклик XXIV з'їзду КПРС «добиватися тісного зв'язку суспільних наук з практикою партійної і державної роботи, з розв'язанням конкретних завдань комуністичного будівництва»⁴⁶.

Я. С. Калакура

за комуністичне ставлення до праці.— Там же, стор. 108—117; В. К. Палішко. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, стор. 56—70; П. Д. Васильченко. Партійні організації на чолі боротьби колективів комуністичної праці за дальший розвиток технічного прогресу.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 1, стор. 3—14; Ю. О. Курносов. Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці.— «УІЖ», 1961, № 6, стор. 22—30; З. Г. Лихолобова. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості.— «УІЖ», 1961, № 4, стор. 13—21;— Ії ж. Хіміки Донбасу в боротьбі за комуністичну працю.— «УІЖ», 1964, № 6, стор. 51—55; І. І. Ніколаєнко. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки. (1959—1961 рр.).— Там же, стор. 12—25; Г. В. Мотренко. Рух за комуністичну працю на Луганщині.— «УІЖ», 1965, № 2, стор. 159—160.

⁴⁵ М. М. Миколенко. Назв. праця.

⁴⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 118.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**В. И. ЛЕНИН.
БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ УКАЗАТЕЛИ
И СПИСКИ ЛИТЕРАТУРЫ.
1960—1970 гг.***

*Харьковская государственная научная
библиотека им. В. Г. Короленко,
Харьков, 1972, 209 с., V с.*

За час, що минув між дев'яностою та сотою річницями з дня народження В. І. Леніна, написано багато досліджень, монографій, нарисів, статей, присвячених творцю першої в світі соціалістичної держави, створено також багато бібліографічних посібників, в яких відбита дослідницька діяльність радянських учених у цьому напрямку.

Відомості про бібліографічні видання 1960—1970 рр., присвячені В. І. Леніну, зібрані в рецензованому покажчику. Поява такого посібника заслуговує схвалення, бо сучасний стан науки вимагає систематичної і регулярної інформації, роль якої в науковому процесі дедалі зростає.

В покажчику «В. И. Ленин» зазначені бібліографічні посібники, огляди літератури, окремі дослідження, в яких є посилання, прикнижкові списки літератури, а також картотеки, виконані бібліотеками Радянського Союзу, видрукувані російською і українською мовами. Більше 1500 бібліографічних записів налічується у рецензованій праці. Це яскраво демонструє величезну шану радянського народу до вождя революції і глибоке вивчення його теоретичної спадщини.

Бібліографічні посібники розташовані в систематичному, а в середині розділів у хронологічному порядку; вказана бібліографія, в якій представлені твори В. І. Леніна і література про нього, зокрема біографічні матеріали, об'єднані за темами. «Розвиток В. І. Леніном теорії марксизму», «В. І. Ленін — вождь комуністичного і революційного руху», «В. І. Ленін — творець радянської багатонаціональної держави», «В. І. Ленін і окремі республіки СРСР», «В. І. Ленін і окремі зарубіжні

країни», «Роль В. І. Леніна в розвитку науки і культури», «Увічнення пам'яті В. І. Леніна», «Образ В. І. Леніна в літературі й мистецтві». Є допоміжний покажчик імен, список скорочених назв бібліотек, їх адреси.

Рецензований покажчик має певну наукову цінність і сприятиме дослідженню теоретичної спадщини В. І. Леніна, проте необхідно звернути увагу його укладачів на окремі недоліки видання.

Невідомо, чому автори не згадали цілий ряд дуже важливих бібліографічних посібників, про які не могли не знати. Це покажчики до Повного зібрання творів В. І. Леніна, створені науковцями Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС¹, допоміжні покажчики до хронологічного покажчика Творів В. І. Леніна², дві частини Довідкового тому до 4-го видання Творів В. І. Леніна³. Не зазначений у покажчику також і шоквартальник «К. Маркс, Ф. Енгельс, В. И. Ленин» (твори і література про їх життя і діяльність, що вийшли в СРСР), який видається з 1959 р. бібліотекою Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; цим бюлетенем постійно користуються читачі.

Недостатньо представлені бібліографічні посібники, присвячені темі «В. І. Ленін і краєзнавство»⁴, а також праці українських

¹ Алфавитный указатель произведений, вошедших в Полное собрание сочинений В. И. Ленина. Предметный указатель к новым произведениям В. И. Ленина, включенным в Полное собрание сочинений, М., 1966; Справочный том к Полному собранию сочинений В. И. Ленина, ч. 1, М., 1969; ч. 2, М., 1970.

² Вспомогательные указатели к хронологическому указателю произведений В. И. Ленина, М., 1963.

³ Довідковий том до 4 видання Творів В. І. Леніна, ч. 1, К., 1960; ч. 2, К., 1962.

⁴ Наприклад: Г. А. Каширин. В. И. Ленин и Одессина. Краткий указатель литературы, Одесса, 1970; І. Я. Ціпріс. В. І. Ленін і Житомирщина (Короткий бібліографічний покажчик), Житомир, 1970; Н. Н. Щерба. Тема «В. И. Ленин и край» в библиографии.— «Советская библиография», 1969. № 3.

* Упорядники: Т. Г. Шерстюк, К. Д. Тамаманова.

істориків, які розробляють теоретичну спадщину В. І. Леніна. В цих дослідженнях є велика кількість бібліографічних посилань. Так, наприклад, у монографії С. К. Гутянського «В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні» (К., 1965) налічується майже 300 посилань на твори В. І. Леніна і книги з цієї проблеми, в той час як в покажчику подаються лише журнальні статті з невеликою бібліографією.

Відсутні списки публікацій творів В. І. Леніна в газетах України (березень 1917 р.— грудень 1920 р.). Ці списки друкувалися в «Українському історичному журналі» (1966, № 4; 1969, № 8).

Укладачі обминули дуже цінні огляди видань творів В. І. Леніна в національних республіках і за кордоном. Про це йшлося на сторінках «Советской библиографии» до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Відсутні рецензії на бібліографічні покажчики. Перелік недоліків можна продовжити: і справа упорядників — ретельно переглянути відповідні бібліографічні джерела і доповнити свою працю, включивши видання 1971 р., адже в цей рік вийшли ґрунтовні покажчики літератури, які є значним вкладом у радянську багатонаціональну бібліографію і Ленініану.

Упорядникам також треба уважно перевірити прізвища авторів праць, зазначених у покажчику, адже дослідження «В. І. Ленін і розвиток наукового погляду на історію України» (стор. 117) написав не Литовченко, а Липовченко, редактор покажчика

«Донбасс в трудах В. И. Ленина» не Першик, а Першак (стор. 123), ім'я Багмута зазначено на сторінках 6, 8, а не 68, відсутній в допоміжному покажчику бібліографічний запис «В. І. Ленін і питання літератури» (стор. 158) та ін.

Вимагає поліпшення й систематизація літератури: такі праці, як «Критика В. І. Ленінізм буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення» (автор В. Г. Сарбей), «Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти українського буржуазного націоналізму як одна з передумов перемоги соціалістичної революції на Україні» (Д. М. Гринішин) треба показати в рубриці «Боротьба В. І. Леніна з ворожими марксизму вченнями» (стор. 58).

Незрозуміло також, для чого на стор. 137 та ін. автори подають повний опис збірника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», чому забули вказати авторів бібліографічного покажчика Л. М. Гудзенко та Т. М. Шелюх.

Справа створення путівника по бібліографічних посібниках, присвячених В. І. Леніну, — важлива проблема. Необхідність видання доповненого рецензованого покажчика очевидна. Він потрібний у науковій роботі, довідково-бібліографічному обслуговуванні читачів, засвоєнні студентами вузів курсу «Бібліографія суспільно-політичної літератури».

С. В. Сороковська

Н. ТРУЩЕНКО. ИСТОЧНИК СИЛЫ. ПАРТИЯ — ОРГАНИЗАТОР И РУКОВОДИТЕЛЬ КОМСОМОЛА.

М., изд-во «Молодая гвардия».
1973, 288 с.

Більш як піввікова історія Ленінського комсомолу тісно пов'язана з боротьбою радянського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу соціалізму і комунізму. В рецензованій монографії показана керівна роль партії діяльністю комсомолу в перші роки соціалістичного будівництва. Автор не випадково обрав для свого дослідження 1918—1920 рр. — пору становлення комсомолу, вироблення ідейних та організаційних принципів.

Книга складається з передмови і п'яти розділів. У першому з них розкриваються взаємовідносини партії більшовиків і революційного юнацтва в період боротьби за диктатуру пролетаріату, керівна роль партії у розвитку революційного молодіжного руху.

В. І. Ленін приділяв особливу увагу питанню партійного керівництва організаціями і гуртками революційної молоді, яке він пов'язував з головними проблемами розвитку робітничого руху в Росії, з створен-

ням марксистської, революційної партії робітничого класу. Проект резолюції II з'їзду РСДРП «Про ставлення до шкільної молоді», підготовлений Володимиром Іллічем, служить яскравим прикладом турботи вождя про ідейне загартування підростаючого покоління.

Важливе місце відведено питанням ідейно-політичної і організаційної роботи партії з молоддю в дожовтневий період, залученню її до революційної боротьби пролетаріату і об'єднання у спілки.

Ще до революції партія і В. І. Ленін розробили основні принципи спілок молоді. Вождь партії вказував на фактори, які визначали необхідність надати спілкам організаційну самостійність. Це, по-перше, «не тільки внаслідок того, що цієї самостійності бояться опортуністи, а й по суті справи», і, по-друге, «без повної самостійності молодь не зможе ні виробити з себе хороших спеціалістів, ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм вперед». Одночасно він підкреслював, що партія — «за повну самостійність спілок молоді, але й за повну свободу товариської критики їхніх помилок! Лестити молоді ми не повинні»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

У справі організації робітничої молоді і залучення її до революційного руху величезну роль відіграв VI з'їзд РСДРП(б) липень — серпень 1917 р. В його резолюції «Про спілки молоді», чітко визначено їх організаційні основи як масових політичних організацій соціалістичного типу, засуджено спроби троцькістів, які намагались створити вузькі припартійні спілки молоді й молодіжні організації, що не були б зв'язані з партією більшовиків. Партія, вказувалося в резолюції, повинна прагнути до того, щоб робітнича молодь створила самостійні осередки, організаційно не підпорядковані, а тільки духовно зв'язані з партією, втручання її в організаційне будівництво молоді не повинно носити характеру опіки над нею².

У наступному розділі йдеться про створення комсомолу, роль В. І. Леніна у цьому процесі, який запропонував об'єднати молодіжні гуртки при комітетах партії в самостійну комуністичну організацію. 29 жовтня 1918 р. в Москві відкрився I з'їзд спілок молоді. На ньому було прийнято основні положення Програми та Статуту РКСМ. Крім того, окремо в розділі розглядається питання керівництва партії розвитком комсомольського руху.

Автор зупиняється на специфічних рисах створення комсомолу в національних районах країни. В дуже складних умовах проходили становлення і розвиток комсомолу в УРСР. Трудящі республіки в роки громадянської війни вели боротьбу проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції, що значно ускладнювало партійне керівництво комсомолом і молодіжним рухом в республіці. Крім того тут поруч з комсомольськими організаціями діяли і дрібнобуржуазні націоналістичні юнацькі організації — «КЮС» (Комуністична Юнацька Спілка), УКРЮС (Українська Комуністична Робітнича Юнацька Спілка), сіоністські молодіжні організації — «Форверст», «Евкомол», «Югендбунд», залишки дрібнобуржуазних організацій: «Спілка молодих трудівників», «Маяк» та ін. В гострій класовій боротьбі проходив процес становлення комсомольських організацій також і в Білорусії, Закавказзі, Туркестані.

Третій розділ присвячений питанню про місце комсомолу в системі диктатури пролетаріату. Автор підкреслює, що теоретичну відповідь на це питання дав В. І. Ленін ще в травні 1904 р. в праці «Крок вперед, два кроки назад», в якій показав, що партія, як вища форма класової організації пролетаріату, покликана керувати іншими організаціями, в тому числі і комсомолом. Комуністична спілка молоді визнає

програму і тактику РКП(б), є організацією автономною, має свій статут і працює під керівництвом партійних організацій. Була знайдена організаційна форма, яка забезпечувала партійне керівництво комсомолом — інститут взаємних представників (партійних — в комсомолі, комсомольських — в партії). Для забезпечення постійного керівництва спілкою партія звернула увагу і на збільшення партійного прошарку РКСМ.

Розглядаючи стосунки комсомолу з Радами, профспілками та іншими організаціями, партія з перших днів існування Радянської влади сміливо висувала комсомольських активістів на керівну роботу у них. Партія повела рішучу боротьбу проти спроб створити при профспілках самостійні осередки молоді, які співчували б РКСМ, але не перебували в її рядах.

У четвертому розділі висвітлюється ідейно-політична робота партії в комсомолі. Значне місце відведено боротьбі проти опозиції в комсомолі у 1920 р., проти спроб комсомольських анархо-синдикалістів. (В. Дунаєвського, М. Поліфема та інших) протипоставити комсомол партії, вижити із-під партійного керівництва і контролю.

Важливим теоретичним документом марксизму-ленізму про роль молоді у будівництві нового суспільства, програмою діяльності комсомолу по комуністичному вихованню молодого покоління стала історична промова В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ «Завдання спілок молоді», про яку йдеться у п'ятому розділі монографії. Вождь партії визначив головні організаційні принципи, місце і роль комсомолу в комуністичному будівництві, зміст і шляхи комуністичного виховання. «Завдання Спілки молоді», — вказував Ілліч — поставити свою практичну діяльність так, щоб, навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів³. Мудрі ленінські слова звучать нічи для всіх юнаків і дівчат країни як конкретні вказівки, наказ партії молодому поколінню будівників комунізму.

Монографія значно виграла б, якби автор більше уваги приділив тим чи іншим формам і методам партійного керівництва на сучасному етапі. У другому розділі варто було б більш докладно розкрити діяльність партійних організацій національних республік у справі розвитку комсомольських організацій на місцях, назвати фундаторів комсомольського руху в національних районах. При перевиданні книги слід дати їй більш конкретну назву.

Незважаючи на недоліки, рецензоване дослідження буде корисним для широкого кола партійних та комсомольських працівників і активістів, дослідників історії КПРС.

А. Т. Давидюк

² Шестой съезд РСДРП (большевиков), август 1917 г. Протоколы. М., 1958, стр. 267; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 360.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 254

*І. ТЕТЕРУК. НА КРИЛАХ ДРУЖБИ.
ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК БРАТНІХ
КУЛЬТУР НАРОДІВ СРСР.*

*Видавництво політичної літератури
України, К., 1973, 95 с.*

Серед суспільно-політичної літератури важливе місце посідають видання, присвячені взаємозв'язкам братніх радянських народів у галузі культури. Серед публікацій на цю тему значний інтерес становить книжка І. Тетерука «На крилах дружби». Аналізуючи цікавий і різноманітний за своїм характером фактичний матеріал, автор рецензованої праці висвітлює найважливіші досягнення, здобуті трудящими України в братній сім'ї народів СРСР в галузі художньої творчості, показує процес єднання соціалістичної за змістом і національної за формою української культури з культурами інших народів Радянської країни.

У книзі підкреслюється той факт, що становлення й розквіт української культури — складової і невід'ємної частини радянської культури — проходило на основі соціально-економічних змін, що відбувалися в радянському суспільстві у процесі соціалістичних перетворень, завдяки послідовному здійсненню Комуністичною партією ленінської національної політики. Одним з факторів, що визначили собою досягнення видатних успіхів у розвитку народної освіти, науки, художньої творчості на Україні за роки Радянської влади, стало духовне спілкування з усіма братніми радянськими народами СРСР і насамперед творче спілкування з культурою великого російського народу. Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, наведеного в усіх розділах брошури, український народ свято виконував заповіт В. І. Леніна «всюку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»¹.

І. М. Тетерук наводить численні приклади, які свідчать про те, що коріння дружби братніх російської і української культур, зокрема в галузі літератури і мистецтва, сягають углиб історії, що між передовою українською культурою і передовою демократичною російською культурою ще в дожовтневий час встановилися тісні зв'язки. Дослідник показує, як в дожовтневий час встановлювалися й поступово утверджувалися зв'язки в галузі літератури і мистецтва з іншими народами Росії, поява перших перекладів, особистих творчих контактів прогресивних діячів культури тощо.

Говорячи про широчину і багатогранність зв'язків українського і російського та інших народів у галузі культури, автору слід було б підкреслити той факт, що взаємозба-

гаченню національних культур сприяло спілкування їх демократичних, прогресивних елементів.

Водночас, аналізуючи процес взаємин з національними культурами ряду інших народів, бажано було б більш детально проаналізувати ті фактори, які заважали цьому процесові. Безумовно, до них слід віднести те, що понад 40 націй і народностей царської Росії не мали писемності, переважна більшість трудящих була неписьменною, деякі нації і народності не мали своєї інтелігенції і т. д. Спілкування ускладнювалося ще й ступенем розвитку культур.

Цілком справедливо, що основна увага в праці зосереджена на висвітленні культурного співробітництва братніх народів після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В книзі простежується процес взаємозв'язків у галузі літератури і мистецтва українського народу з російським, з усіма братніми народами СРСР в роки соціалістичного і комуністичного будівництва, яскраво показується збагачення і урізноманітнення конкретних історичних форм цього спілкування.

Окремі переклади творів авторів — представників національних культур у перші роки Радянської влади і масштабність перекладацької діяльності у наш час, перші подорожі діячів культури України в союзні республіки, приїзд на Україну окремих літераторів і митців, декади і тижні національних літератур, початок яким було покладено ще в 1929 р. тижнем української літератури у Москві, — все це характеризує розвиток єднання братніх народів у галузі художньої творчості.

В праці йдеться про творчі взаємозв'язки народів у галузі театрального, музичного і образотворчого мистецтва та кіно. І на сторінках, присвячених цим питанням, читач може простежити, як розширялися форми творчого спілкування народів (гастролі окремих митців, введення вперше до репертуару театрів творів представників інших національних республік, і в першу чергу творів російської класичної і радянської драматургії і театрального мистецтва). Про їх утвердження і розмах в наш час свідчать цікаві загальні дані, наведені І. М. Тетеруком. Так, лише протягом гастрольного літа 1972 р. на Україні побувало 27 театральних колективів братніх республік, а з Української РСР у міста і села інших республік виїздило 17 театрів (стор. 50).

Безумовно, позитивною рисою праці є те, що на прикладах творчості радянських літераторів і митців підкреслюється той факт, що тема «чуття єдиної родини» займає все вагоміше місце. Це — характерний процес для культури нової історичної спільності людей — радянського народу.

І хоч в такій відносно маленькій книжечці неможливо охопити все коло питань культурного співробітництва народів —

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 126.

проблеми величезної, що чекає ще своїх дослідників,—але все ж таки авторів слід було б більше уваги приділити висвітленню участі в культурному єднанні широких верств трудящих, показати його соціальне значення і вплив на інтернаціональне виховання людей.

Проте зроблені зауваження не знижують загальної цінності книжки. Вона стала ще однією сторінкою славного літопису духовного єднання братніх радянських народів і, безумовно, становить значний інтерес для широкого кола читачів.

Л. А. Шевченко

И. Л. САБАДЫРЕВ

**БОРЬБА БОЛЬШЕВИКОВ
ЗА ЛЕНИНСКУЮ АГРАРНУЮ
ПРОГРАММУ НА ЮГЕ УКРАИНЫ
И В МОЛДАВИИ**

(1903 г.—февраль 1917 г.),
Издательство «Карта Молдовеняскэ»,
Кишинев, 1972, 393 с.

Радянська історична наука має значні досягнення у вивченні селянського руху в країні в період буржуазно-демократичної революції. І все ж, незважаючи на наявність обширної літератури з аграрного питання, окремі аспекти цієї складної, невичерпної проблеми ще мало досліджені. Серед них і питання про боротьбу більшовиків за ленінську аграрну програму в період буржуазно-демократичної революції — і по країні в цілому, і по її окремих районах, яким є і район даного дослідження І. Л. Сабади́рова. Ось чому слід всіляко вітати появу даної праці на таку актуальну, політично гостру тему.

Рецензована праця — оригінальне, наукове дослідження, яке безумовно, стане вагомим вкладом в історіографію даної проблеми. Вона складається із вступу, шести розділів і висновків, має список джерел, іменний і географічний показники.

Цінним в книзі є історіографічний огляд проблеми, характеристика історичних джерел, їх чітка класифікація, критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій аграрного питання. Заслужовує схвалення наукова добросовісність автора, який залучив широке коло джерел, ввів в науковий обіг значну кількість нових архівних документів, виявлених в центральних і місцевих партійних та державних архівах.

Автор розпочинає своє дослідження з висвітлення питання про розробку В. І. Ленінін основних положень аграрної програми РСДРП і боротьби марксистів-ленінців за її прийняття на II з'їзді РСДРП, показує розвиток і удосконалення ленінської аграрної програми на етапі буржуазно-демократичної революції. В книзі досліджуються аграрні відносини Півдня України і Молдавії, всебічно розкриваються їх особливості, показується, як ці особливості враховували в своїй діяльності місцеві соціал-демократичні організації. Це

тим більш важливо, що серед істориків до цього часу ведуться наукові суперечки з багатьох питань, зв'язаних з рівнем розвитку капіталізму в сільському господарстві, про розмах селянського руху, про діяльність партійних організацій та ін. На численні спірні питання автор дає правильні відповіді.

Далі в праці в хронологічній послідовності, за основними етапами буржуазно-демократичної революції, висвітлюється боротьба більшовиків за марксистське розв'язання аграрного питання, розглядаються форми і методи роботи більшовиків, діяльність партійних організацій по керівництву селянським рухом на етапі буржуазно-демократичної революції, по створенню і зміцненню союзу робітничого класу і селянства, як важливої умови перемоги над царизмом і капіталізмом, за здійснення ленінської аграрної програми партії, показано міжнародне значення досвіду боротьби партії за розв'язання аграрно-селянського питання в Росії та її національних окраїнах.

В книзі висвітлюється революційна боротьба селян проти поміщиків і самодержавства, аналізуються її форми і розмах, червоною ниткою проходить ідея братньої дружби трудящегося селянства багатонаціонального району — Півдня України і Молдавії в його боротьбі проти залишків кріпосництва. Цінними є підсумкові таблиці про кількість селянських виступів в різні періоди в розрізі окремих губерній.

Критичний підхід до наукових праць, які раніше вийшли, а також введення в науковий обіг нових архівних документів дало можливість І. Л. Сабади́рову зробити важливі висновки, узагальнення і уточнення. Зокрема, це торкається оцінок діяльності Кишинівського соціал-демократичного комітету після II з'їзду РСДРП, Херсонського губернского комітету сільських організацій РСДРП, результативності роботи армійських більшовиків серед солдатських і селянських мас в період першої світової імперіалістичної війни та ін.

В книзі вдало розкрита роль партії більшовиків на чолі з В. І. Ленінін і місцевих партійних організацій в боротьбі за розв'язання аграрного питання, переконливо показана неспроможність аграрних програм дрібнобуржуазних партій, зокрема меншовиків і есерів, викриття їх більшовиками. На великому фактичному

матеріалі показано, як більшовики Півдня України і Молдавії розв'язували складне і важке завдання — залучення селянських мас на бік пролетаріату, піднімали свідомість і організованість селянства, добивались зміцнення союзу робітників і селян, звільнення селянства з-під впливу кадетів, есерів. Заслугою автора є й те, що в книзі показано тісні зв'язки між партійними організаціями досліджуваного району, зокрема між Катеринославською і Одеською, Херсонською і Луганською, Одеською і Кишинівською та іншими, взаємодопомогу в роботі щодо згуртування трудящих мас різних національностей — українців, молдаван та інших на боротьбу проти спільного ворога — поміщиків, буржуазії і царського самодержавства. Це особливо яскраво проявилось в діяльності більшовицького Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, яким були створені партійні комітети на залізничних станціях Кишинів, Бендери, Унгени, Окниця, а також Одеського комітету РСДРП, який посилав своїх пропагандистів в села Молдавії і розповсюджував там революційну марксистську літературу.

Проте деякі питання не знайшли в книзі належного висвітлення, висновки автора не підкріплені фактичним матеріалом і звучать непереконливо. Це стосується насамперед розмаху селянського руху в період нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). Це питання, правда, ще цілком і повністю не вивчене — проте ряд дослідників, наприклад, П. М. Першин, С. М. Дубровський та інші на основі вивчення відповідних історичних джерел доводять, що в 1910—1914 рр. революційного піднесення на селі в силу ряду причин ще не було¹. Соціальне життя — надзвичайно складний процес, рівнодіюча багатьох суперечливих факторів, воно не вкладається в прокрустове ложе різних схем: наступило революційне піднесення в місті — негайно ж повинно бути і посилення революційної боротьби селянства на селі. Селянський рух в своєму розвитку, в силу ряду специфічних умов сільського життя, відстає від робітничого руху. В. І. Ленін в статті «Майовка революційного пролетаріату», написаній в 1913 р., зазначає, що страйкова боротьба пролетаріату «повільно... будить, освічує і організовує народні маси для революції»².

Революційний настрій на селі, що живився революційною боротьбою фабрично-заводського пролетаріату, не реалізувався негайно в конкретних формах селянських виступів, а проявився пізніше, в 1917 р., коли за квітень-жовтень на Ук-

раїні відбулося 1114 селянських виступів³.

І. Л. Сабадирьов пише про «зростання селянського руху в роки нового революційного піднесення», про те, що селянська боротьба «внесла характер масових виступів проти століпінської аграрної політики»⁴. Такий висновок він робить на основі вміщеної на стор. 281 книги таблиці, із якої видно, що на Півдні України і в Молдавії за 1910—1914 рр. відбулося всього 47 селянських виступів. За період же століпінської реакції (червень 1907 р. — жовтень 1910 р.), за підрахунками І. Л. Сабадирьова, тут зареєстровано 53 виступи⁵. Отже, на основі вищезазначених даних не можна робити висновок про революційне піднесення на селі в 1910—1914 рр.

Взагалі для книги І. Л. Сабадирьова характерна тенденція до перебільшення розмаху селянського руху. Описавши факт виступу селян с. Арнаутівка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії проти століпінського землевпорядкування в 1910 р., він зазначає, що подібні факти мали місце в більшості сіл Єлисаветградського повіту. Таке твердження далеко від істини, та й сам автор у вищезгаданій таблиці наводить дані лише про 11 селянських виступів для всієї Херсонської губернії протягом 1910—1914 рр.⁶

Навряд чи вірне твердження про те, що селянський рух набрав свого найбільшого піднесення в 1906 р.⁷ Для України цей період треба віднести, за нашими підрахунками кількості селянських виступів, на жовтень-грудень 1905 р. Нічим не підкріплюється, крім спогадів В. Г. Плехути, думка, що в кожному селі Херсонської губернії в 1905 р. існували соціал-демократичні осередки⁸. Таке твердження викликає сумнів.

Незрозуміло, чому під впливом революційної пропаганди робітників-шахтарів селяни в багатьох селах Катеринославської губернії весною 1910 р. припинили польові роботи. Тільки в одному Бахмутському повіті залишилися неворганими і незасіяними близько 10 тис. дес. землі⁹. Із історичних джерел, листівок та ін. не видно, щоб більшовики закликали селян до такої форми боротьби. Та чи й доцільна вона? Адже від цього насамперед самі селяни залишилися б без всяких засобів до існування. Якщо такі факти і мали місце, то автору слід було б глибше вивчити їх і дати свою оцінку, висловити своє ставлення до них.

В книзі зустрічаються нечіткі формулювання, повторення, недогляди. На стор.

³ С. Дубровський. Крестьянство в 1917 году, М.—Л., 1927, стор. 48.

⁴ І. Л. Сабадирьов. Борьба большевистов, стор. 48, 281.

⁵ Там же, стор. 224.

⁶ Там же, стор. 269, 281.

⁷ Там же, стор. 168.

⁸ Там же, стор. 133.

⁹ Там же, стор. 264.

¹ Див. П. М. Першин. Нариси аграрної революції, К., 1959, стор. 159; С. М. Дубровський. Столыпинская земельная реформа, М., 1963, стор. 522.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 192.

198 говориться, що в основу проведення столипінської аграрної реформи царський уряд поклав указ 9 листопада 1906 р., доповнений пізніше законом 14 червня 1910 р. У необізнаного читача при такому формулюванні може скластися не зовсім правильне уявлення про столипінське аграрне законодавство. Закон 14 червня 1910 р. з'явився внаслідок обговорення в Думі і Державній раді указу 9 листопада з внесенням відповідних поправок і додатків. На сторінках 196 і 209 двічі наводиться одна і та ж цитата із газети «С.—Петербургське ведомости». На стор. 235 твердиться, що під час страйків зайшли і

місцеві наймані робітники виробляли загальні вимоги, «які поєднували в собі пролетарський дрібновласницький характер». На стор. 166 правильно зазначається, що В. І. Ленін вважав бойкот І Державної думи легко поправною помилкою, але посилення дається не на працю «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», а на «Нариси історії Комуністичної партії Молдавії».

В цілому монографія І. Л. Сабадирьова внесе значний вклад в історико-партійну науку, зокрема у вивчення аграрного питання.

О. Г. Михайлюк,
П. М. Шморзун

ДЕРЖАВНІ АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. КОРОТКИЙ ДОВІДНИК,

вид-во «Наукова думка», К., 1972, 200 с.

Архівні документи і матеріали мають свою багатоглибку історію. Деякі з них було складено ще в часи появи писемності й утворення держави. Протягом тривалого періоду вони зберігалися в державних установах, маєтках феодалів, монастирях, церквах, судових органах тощо. На території нашої країни перші письмові документи з'явилися ще в IX ст. Проте до нас дійшла лише незначна частина давніх архівних матеріалів, решта була знищена під час міжусобних феодалських війн, нападів іноземних загарбників, пожеж або загинула внаслідок неправильного зберігання і т. д.

Лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянський уряд приділив значну увагу створенню спеціальних державних органів, які брали на облік всі документи і матеріали, а також надійно зберігали їх. Завдяки цьому нині тільки на Україні працюють 6 центральних, 25 обласних і 8 їх філіалів, 112 міських і 475 районних державних, а також більше 55 тис. відомчих архівів.

Рецензовану книжку написали наукові співробітники Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР. У вступній частині короткого довідника показано процес організації численних архівів у нашій країні, організаційне і науково-методичне керівництво та контроль з боку Архівного управління за роботою архівних установ республіки. У невеликих довідках дається короткий аналіз основних фондів документів і матеріалів ЦДАЖР СРСР і ЦДІА УРСР у Києві про соціально-економічне становище, суспільно-політичне життя українського народу від найдавніших часів до наших днів. Лише у 4894 фондах цих архівів зберігається 2 583 881 справа. Величезна кількість документів і музейних експонатів зберігається

також у ЦДІА УРСР у Львові, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР, Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР, Центральному державному архіві науково-технічної документації УРСР (Харків), Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів УРСР.

У довіднику висвітлено організаційну і науково-методичну роботу всіх обласних державних архівів Української РСР. В окремих довідках вказано кількість фондів і справ у кожному архіві, що значно полегшить працю вчених. На жаль, досі не видано путівників по Ворошиловградському, Донецькому, Закарпатському, Чернівецькому і Чернігівському обласних, а також Київському, Севастопольському, Харківському міських державних архівів, Центральному державному архіві науково-технічної документації УРСР. До речі, у короткій довідці про Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР, який працює в Харкові, зазначається, що в ньому ще не проводиться організаційної і наукової роботи, але чомусь не вказано кількості фондів і справ, основних напрямів його діяльності, чи відкритий він для науковців тощо. А матеріали цього архіву мають велике значення для дальшого розвитку науково-технічного прогресу в нашій країні.

В довіднику коротко розповідається про порядок науково-дослідної роботи у читальних залах державних архівів, зокрема про бережливе ставлення до архівних матеріалів, їх копіювання, посилення на джерела тощо. Це стане в нагоді молодим науковцям.

Дуже важливим є пояснення про правила видачі державними архівами довідок біографічного характеру. У ньому вказано, в які архіви подавати заяви чи запити для одержання необхідних даних про трудовий стаж і заробітну плату, освіту, службу в армії, участь у партизанському русі, громадянський стан, революційну, державну, наукову, педагогічну діяльність. В кінці довідника вміщено адреси цент-

ральних державних архівів Радянського Союзу і Української РСР, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, архівних відділів облвиконкомів, обласних державних архівів та їх філіалів, міських державних архівів з постійним складом документів.

Довідник добре ілюстрований. У ньому, зокрема, вміщено фотокопії декрету Ради Народних Комісарів РСФРР «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», підписаного В. І. Леніним, наказу гетьмана Богдана Хмельницького від 30 травня 1652 р., універсалу білоцерківського полковника Семена Палія від 14 жовтня 1709 р., фотографії деяких будинків центральних і обласних архівів Української РСР тощо.

Одним з недоліків рецензованої книжки є те, що в деяких довідках про обласні архіви, зокрема про Житомирський, Закарпатський, Одеський та ряд інших, написаних надто стисло, допущено помилки. Наприклад, у довідці про Закарпатський обласний державний архів зазначається, що там зберігається грамота, яку видав «князь Федір Коріатович про заснування монастиря василіан у м. Мукачевому» в 1360 р. (стор. 98). Це явно фальсифікований документ. Як відомо з історичних джерел, Ф. Коріатович потрапив на Україну не раніше 1362 р., на Закарпат-

тя втік з Поділля лише в 1394 р. Отже, в 1360 р. він ніяк не міг з Литви видавати свої грамоти для Закарпаття. На стор. 100 написано, що найдавніший документ філіалу Закарпатського обласного державного архіву в Мукачевому — «Грамота королеви Угорщини і Польщі Єлизавети жителям міста Мукачевого на дозвіл користуватися печаткою» — датується 1376 р. Оригінальність цієї грамоти також викликає сумнів, адже у 1342—1382 рр. королем Угорщини був Людовик Великий, а при ньому королева не мала права видавати державні грамоти. Подібні помилки трапляються і в інших довідках.

Загалом у короткому довіднику «Державні архіви Української РСР» показано, яку величезну роботу виконали і виконують Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, архівні відділи облвиконкомів, співробітники центральних, обласних, міських, районних і відомчих архівів Радянської України у справі збирання, збереження і популяризації архівних документів і матеріалів. Довідник заслуговує позитивної оцінки. Він допоможе науковцям глибше ознайомитися з роботою архівів, їх фондами і документами, що сприятиме ще ширшому використанню останніх при написанні історичних досліджень.

Д. І. Мишко

JULIAN TOBIASZ.
NA TYŁACH WROGA.
OBYWATELE RADZIECCY
W RUCHU OPORU NA ZIEMIACH
POLSKICH 1941—1945.
Wydawnictwo Ministerstwa Obrony
Narodowej, Warszawa, 1972, 400 s.
ЮЛІАН ТОБІАШ. У ТИЛУ ВОРОГА.
РАДЯНСЬКІ ГРОМАДЯНИ
У РУСІ ОПОРУ НА ПОЛЬСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ 1941—1945.
Видавництво Міністерства національної
оборони, Варшава, 1972, 400 с.

Братня співдружність народів у боротьбі проти фашистських поневолювачів найяскравіше проявилася під час другої світової війни. Одним з доказів цього була участь більше 40 тис. радянських громадян у європейському русі Опору.

Важкі умови конспірації бойових груп антифашистського підпілля, їх загибель у нерівному двобої з переважаючими силами ворога довгий час не давали змоги більшість чітко визначити кількість радянських учасників у зарубіжному русі Опору. Така можливість з'явилася лише з виходом у світ ряду великих досліджень радянських і зарубіжних істориків, зокрема вправі польського вченого Юліана Тобіаша.

На основі багатьох документальних джерел автору вдалося відтворити майже повну картину однієї з славних сторінок героїчного подвигу радянських людей за межами своєї Вітчизни і, на відміну від раніше опублікованих праць, точніше визначити кількість радянських громадян, які боролися в партизанських загонах і антифашистських підпільних організаціях на території Польщі.

Якщо раніше їх кількість лише орієнтовно становила 12 тис. чол., то знайдені польським дослідником нові документальні дані дали змогу зробити висновок, що вона дорівнювала 20 тис., тобто половині загальної кількості радянських людей, які воювали у ворожому тилу за межами нашої країни.

Великий розмах партизанського руху на польській території пояснюється тим, що саме через Польщу з перших же днів після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз йшов основний потік ешелонів з військовополоненими та цивільними радянськими громадянами, для яких ще навесні 1941 р. гітлерівці збудували тут концетраційні табори.

Масовій участі радянських людей у партизанській боротьбі сприяли спільність культур, революційних традицій, спорідненість мов і зручні для партизанських дій географічні умови.

Порівнюючи кількість радянських учасників польського руху Опору з даними гітлерівської статистики про втечу з німецької неволі 66 694 радянських громадян, автор закономірно дійшов висновку, що основна їх маса припадала на Польщу.

Досліджуючи початковий період бойової співдружності польського населення з радянськими патріотами, історик наводить ряд яскравих прикладів непохитної волі й мужності воїнів Червоної Армії, які з перших же днів війни, нехтуючи небезпекою, виривалися з неволі. Вже у вересні 1941 р. сотні беззбройних, виснажених полонених з вигуками «ура!», падаючи під вогнем охорони, прорвалися через колючий дріт у районі Седльця. Навесні 1942 р. 46 радянських офіців утекли з табору Замостя через підкоп, який робили протягом багатьох місяців. Улітку 1942 р. в Любліні на волю вирвалося 173, у Вижнові — 290 в'язнів.

Про силу, волю й мужність радянських людей свідчить вміщена в книжці фото-репродукція напису, що зберігся на стінці табірної блоку: «Краще смерть, ніж фашистський полон. Тут сидів хронічний утікач Лисича Іван. І посаджений 3.9.43 р.»

З перших же сторінок автор розкриває динаміку боротьби радянських людей, які виривалися з гітлерівського полону. 1941 р. 18 радянських бійців під командуванням Ф. Ковальова напали на ворожу автомашину і добули собі зброю. На початку 1942 р. ця група вже перетворилася на загін із 100 чол. У той же час загін І. Балешникова провів 11 операцій, захопив 7 автоматів, 47 гвинтівок, боєприпаси і вийшов за р. Буг. До травня 1942 р. таким же чином організувався загін В. Манджавідзе.

Протягом цього ж року тільки в Люблінському воеводстві діяло 9 активних партизанських загонів і груп, які налічували 440 чол., Варшавському воеводстві — 3 загони (98 чол.), Бяlistoцькому — 20 загонів і груп (400 чол.). Частина їх, на жаль, загинула в нерівних боях з ворогом, частина вийшла за Буг, основна ж маса стала фундаментом для формування нових загонів польської Гвардії Людової.

Добре, що Ю. Тобіаш детально висвітлив допомогу місцевого населення та учасників польського руху Опору радянським громадянам. Дослідник документально розвінчує зрадницьку діяльність аковців та інших буржуазних угруповань, що заважали налагодженню дружніх відносин між радянськими людьми і місцевим населенням. На цьому фоні яскравим прикладом міцної брательської дружби ра-

дянського й польського народів є факти безкорисливої допомоги патріотів Польщі радянським людям, незважаючи на масові репресії окупантів.

Більш детально (на відміну від попередніх) у рецензованій праці висвітлені подальший процес організації спільної боротьби радянських і польських партизанських загонів, допомога Гвардії Людової та Армії Людової радянським партизанам.

У двох заключних розділах книжки змальований апогей бойової співдружності польських та радянських партизанів у 1944—1945 рр. У четвертому розділі детально аналізується участь радянських громадян у бойових загонах Армії Людової, у п'ятому — дії радянських партизанських з'єднань, загонів і груп, закинутих з радянської території на допомогу польському руху Опору.

У шостому розділі йдеться про бойову взаємодію польських і радянських партизанів. Безсумнівною заслугою автора є те, що він зміг виявити багато справжніх імен радянських людей, яких знали лише під псевдонімами. Завдяки цьому стали відомими долі сотень радянських громадян, які загинули далеко від Батьківщини, та все ж, як зазначає дослідник, ще «багато безіменних полягло на польській землі за вашу й нашу свободу».

Викладені у праці факти свідчать про єдність народів у боротьбі проти фашизму й реакції, дають змогу уточнити окремі деталі й розширити уявлення про участь і роль радянських людей у зарубіжному русі Опору.

Участь радянських громадян у польському партизанському русі, як зазначає автор, не можна відокремити від історії польського народу в період суворих випробувань другої світової війни. Навіки ввійшли в історію польського руху Опору імена таких радянських людей, як Ф. Ковальов, В. Володін, І. Ценцов, С. Алексєєв, В. Войченко, М. Слугачов та ін.

В цілому книжку Ю. Тобіаша можна вважати першим глибоким і детальним дослідженням бойової співдружності радянських і польських патріотів у тилу німецько-фашистських окупантів на території Польщі.

Слід сказати про те, що варто б видати цю книжку в СРСР з деякими доповненнями, оскільки її зміст фактично відображає одну із славних сторінок історії героїчної боротьби радянських людей. При перевиданні необхідно поліпшити історіографічний вступ шляхом його доповнення.

В. І. Клоков

Хроніка та інформація

ВІДЗНАЧЕННЯ 70-РІЧЧЯ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

20 червня 1973 р. у Вищій партійній школі при ЦК КП України відбулася наукова конференція, присвячена 70-річчю ІІ з'їзду РСДРП. Її організували Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК КП України, Секція суспільних наук Академії наук УРСР та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. У роботі конференції взяли участь відповідальні партійні і радянські працівники та пропагандистський актив м. Києва, викладачі кафедр суспільних наук вузів, слухачі Вищої партійної школи — всього понад 800 чол.

Вступним словом конференцію відкрив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КП України В. Ю. Маланчук. Він розповів про всесвітньо-історичне значення ІІ з'їзду РСДРП, видатну роль В. І. Леніна в створенні і зміцненні більшовицької партії, про розроблення її теоретичних і організаційних основ, стратегії і тактики більшовизму, норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Охарактеризувавши героїчний шлях нашої партії, промовець підкреслив, що неосціненний вклад у теорію і практику марксизму-ленінізму вніс XXIV з'їзд КПРС, який розробив програму економічного й соціально-політичного розвитку Радянського Союзу на найближчі роки.

Здійснюючи розроблену з'їздом Програму миру, Радянський Союз багато зробив для оздоровлення міжнародної обстановки.

Трудачі нашої країни всіляко підтримують внутрішню і зовнішню політику КПРС, що знайшла яскраве відбиття в рішеннях квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, який визначив далішні перспективи і завдання боротьби за міцний мир і міжнародне співробітництво.

Доповідь «В. І. Ленін — засновник пролетарської партії нового типу» зробив ректор Вищої партійної школи, д. е. н., проф. В. І. Загородній. Він підкреслив, що величезна заслуга у створенні більшовицької партії належить В. І. Леніну, який ясно бачив, що в умовах імперіалізму і пролетарських революцій ро-

бітничому класу потрібна справді революційна, справді комуністична партія, яка докорінно повинна відрізнятись від партій ІІ Інтернаціоналу. Володимир Ілліч вчив, що без такої партії пролетаріат не може піднятися до свідомої класової боротьби і виконати свою велику історичну місію — визволити себе і всіх трудящих Росії від політичного й економічного рабства, очолити революційний перехід від капіталізму до соціалізму і комунізму.

«КПРС — бойовий авангард радянського народу, що будує комунізм» — тема доповіді директора Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєва. Значення ІІ з'їзду РСДРП, зазначив він, насамперед полягає в тому, що з'їзд прийняв марксистсько-ленінську програму партії — програму боротьби за повалення самодержавства, за встановлення диктатури пролетаріату. У горнилі трьох революцій, у боротьбі за утвердження й зміцнення диктатури пролетаріату, в суворих випробуваннях громадянської та Великої Вітчизняної воєн, у повсякденній роботі будівництва нового суспільства пройшли перевірку ідейно-політичні й організаційні принципи створеної і вихованої В. І. Леніном Комуністичної партії. З порівняно невеличкої організації революціонерів-ленінців партія виросла майже в 15-мільйонну армію комуністів, що впевнено веде радянський народ до комунізму.

Директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, д. філос. н., проф. І. Д. Назаренко виступив з доповіддю «КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців». Він наголосив на тому, що Володимир Ілліч з самого початку своєї революційної діяльності високо підніс прапор інтернаціоналізму, розгорнув боротьбу за створення в Росії централізованої, інтернаціональної, революційної партії. Справі створення такої партії, інтернаціонального виховання і згуртування робітничого класу всіх національностей країни він присвятив усе своє подум'яне життя. В. І. Ленін будував партію нового типу, яка втілила в собі розум, честь і совість нашої епохи, увібрала все найкраще, що було в багатонаціональному робітничому класі країни.

Всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП було висвітлено в доповіді зав. каф. історії КПРС Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, д. і. н., проф. М. М. Матвійчука. Доповідач зупинився на питаннях всесвітньо-історичного значення II з'їзду РСДРП, на якому за-

вершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була створена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін.

М. О. Навроцький

* * *

30 червня 1973 р. в Тернополі відбулася обласна науково-теоретична конференція на тему: «II з'їзд РСДРП — з'їзд перемоги більшовизму», організована Тернопільським обкомом КП України. В роботі конференції взяли участь керівні та відповідальні працівники обласних партійних, радянських, господарських органів, завідувачі відділами пропаганди і агітації, завідувачі кабінетами політичної освіти райкомів КП України, пропагандисти системи партійної і комсомольської політичної освіти, лектори організації товариства «Знання», викладачі кафедр суспільних наук вузів, середніх спеціальних навчальних закладів і загальноосвітніх шкіл — всього 650 чол.

Вступним словом конференцію відкрив герший секретар Тернопільського міськкому КП України М. В. Соколов.

Учасники конференції заслухали доповідь секретаря Тернопільського обкому КП України І. Г. Корнієнка «Сімдесятиріччя більшовизму — знаменна дата в історії Комуністичної партії Радянського Союзу». Розглядаючи процес виникнення революційної пролетарської партії нового типу, він показав його закономірний та інтернаціональний характер, підкреслив, що теоретичні та організаційні основи, стратегію і тактику більшовизму, норми партійного життя і принципи партійного керівництва всебічно розробив В. І. Ленін. Доповідач розкрив роль ленінської «Искры» і книги В. І. Леніна «Що робити?» в підготовці партії нового типу, всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП.

Значне місце у доповіді було відведено висвітленню того, як радянський народ під керівництвом партії виконує рішення XXIV з'їзду КПРС.

З повідомленнями виступили к. і. н., доц., зав. каф. марксизму-ленінізму Тернопільського педагогічного інституту І. Я. Забокрицький — «Класики марксизму-ленінізму про необхідність створення політичної партії пролетаріату», к. і. н., ст. викл.

каф. марксизму-ленінізму В. Ф. Головач — «Розробка В. І. Леніним вчення про революційну марксистську партію нового типу», ст. викл. каф. марксизму-ленінізму Тернопільського філіалу Львівського політехнічного інституту І. С. Бондаренко — «II з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення», викл. каф. історії КПРС Тернопільського фінансово-економічного інституту Є. В. Паньків — «Боротьба В. І. Леніна проти опортунізму меншовиків після II з'їзду РСДРП», к. і. н., доц., зав. каф. марксизму-ленінізму Тернопільського філіалу Львівського політехнічного інституту В. І. Кос — «Розробка В. І. Леніном організаційних основ партії і норм партійного життя», ст. викл. каф. історії КПРС Тернопільського фінансово-економічного інституту М. В. Траф'як — «Критика буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій ленінського вчення про революційну партію нового типу», к. і. н., доц., зав. каф. історії КПРС Тернопільського фінансово-економічного інституту М. М. Кватира — «Розвиток КПРС ленінського вчення про партію нового типу в сучасних умовах», к. і. н., доц., зав. каф. марксизму-ленінізму Тернопільського медичного інституту Ф. Ф. Чернявський — «Зростання керівної ролі КПРС — об'єктивна закономірність розвитку комуністичного суспільства. КПРС — зразок для марксистсько-ленінських партій усіх країн світу».

Обговоривши важливі проблеми, пов'язані з II з'їздом РСДРП, обласна науково-теоретична конференція прийняла рекомендації щодо форм і методів пропаганди ленінського вчення про партію, всесвітньо-історичного досвіду КПРС по керівництву будівництвом соціалізму і комунізму, її боротьби за єдність і згуртованість світового комуністичного та робітничого руху, за зміцнення миру в усьому світі.

*М. В. Траф'як,
І. М. Шимко*

* * *

28—29 червня 1973 р. у м. Запоріжжі відбулося виїзне наукове засідання відділу методики історії і суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, республіканської секції методики історії і суспільствознавства Педагогічного товариства УРСР спільно з Запорізьким обласним відділенням Педагогічного товариства і Запорізьким педінститутом, присвячене 70-річчю II з'їзду РСДРП. В його

роботі взяли участь зав. кабінетами історії обласних інститутів удосконалення вчителів, голови секцій методики історії і суспільствознавства обласних відділень Педагогічного товариства, викладачі Запорізького педінституту, актив учителів м. Запоріжжя і Запорізької області.

На засіданні обговорювалися питання про формування комуністичного світогляду учнів у процесі вивчення ленінської теорії

тичної спадщини, про досвід вивчення на уроках історії та суспільствознавства постанови ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», матеріалів про роботу II з'їзду партії, про роль та історичне значення КПРС — партії інтернаціоналістів-ленінців.

Засідання відкрила вступним словом зав. відділом науки і учбових закладів Запорізького обкому КП України Т. А. Колесникова.

З доповіддю «Всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП» виступив ректор Запорізького педінституту, д. і. н., проф. А. М. Черненко. Він докладно висвітлив питання про ідейну боротьбу під час створення марксистської пролетарської партії робітничого класу, партії нового типу в Росії, про боротьбу ленінської «Искры» проти опортунізму, за гегемонію пролетаріату в революційному русі, про згуртованість соціал-демократичних організацій України навколо ленінської «Искры», про роботу II з'їзду РСДРП.

Ст. наук. співроб. НДІ педагогіки УРСР І. М. Скрипкін у доповіді «Розкриття на уроках історії і суспільствознавства основ ленінського вчення про партію робітничого класу» розповів про пізнавально-виховне значення вивчення питань з історії КПРС, про передовий досвід педагогів республіки у вивченні основних положень ленінського вчення про партію.

У доповіді к. і. н. Г. І. Підлущького (НДІП УРСР) «Вивчення на уроках історії ленінської теоретичної спадщини — основа формування комуністичного світогляду учнів» були розглянуті особливості, умови і методи вивчення з учнями творів В. І. Леніна в курсі історії СРСР у 9 кл., згідно з шкільною програмою.

Учителька середньої школи № 1 м. Ворошиловграда А. П. Артюшенко поділилася своїм досвідом вивчення творів В. І. Леніна на факультативних заняттях з історії СРСР у 9 кл.

Кілька доповідей були присвячені питанням формування наукового світогляду учнів та їх комуністичного виховання. Так, учителька середньої школи № 1 м. Помоги Запорізької області М. Р. Олександрова виступила з доповіддю «Формування марксистсько-ленінського світогляду учнів на уроках історії і суспільствознавства», учителька середньої школи № 4 м. Ново-троїцька Волноваського району Донецької

області М. Д. Покровська — «Роль шкільного кабінету історії і суспільствознавства в ідейно-політичному вихованні учнівської молоді». Цікавим було повідомлення директора Нижнівської середньої школи Тлумацького району Івано-Франківської області С. Г. Граната про досвід ознайомлення учнів з постановою ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та доповіддю Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» на уроках історії та позакласній роботі.

Про шкільний клуб інтернаціональної дружби і його роль у комуністичному вихованні учнів повідомив учитель Малагінської середньої школи Гошанського району Ровенської області М. Ф. Герасимчук. «Атеїстичне виховання учнів на уроках і в позакласній роботі з історії» — так назвали своє повідомлення учителька Доманівської середньої школи Миколаївської області Н. І. Вичурко та учитель Передмірської восьмирічної школи Лановецького району Тернопільської області А. І. Зайчичин. Досвідом роботи на уроках історії з поняттями «соціалістична революція», «диктатура пролетаріату» поділився вчитель середньої школи № 1 м. Скадовська Херсонської області І. Н. Кобзар.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь зав. кабінетами історії обласних Інститутів удосконалення вчителів, голови обласних секцій історії Педтовариства та учителі: М. Г. Алімова (Ворошиловградська обл.), Л. С. Горнатенко (Дніпропетровська обл.), Л. Ф. Зражевська (Запорізька обл.), С. С. Левчук (Київ), А. В. Тарасенко (Центральний інститут удосконалення вчителів МО УРСР), В. В. Мусієнко (середня школа № 5 м. Чернівці), Л. О. Яновська (середня школа № 28 м. Запоріжжя), В. О. Гончарук (середня школа № 9 м. Ровно). Виступаючи розповіли про вивчення в школах постанови ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», про учнівські конференції, вечори, присвячені ювілейним датам. Була також звернута увага на основні завдання викладання історії і суспільствознавства в школі в 1973/74 навчальному році.

І. М. Скрипкін

ДРУГА МІЖВУЗІВСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

5—6 червня 1973 р. в Ужгородському університеті відбулася II міжвузівська науково-теоретична конференція на тему: «Інтернаціональне виховання студентської молоді».

Конференцію відкрив вступним словом голова міжвузівської координаційної ради,

ректор Ужгородського університету проф. Д. В. Чепур. На пленарному засіданні з доповідями виступили секретар Ужгородського обкому КП України Г. І. Шманийко — «Патріотичне та інтернаціональне виховання трудящих Закарпаття в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», доц. Ужгородсь-

кого університету В. В. Хайнас — «XXIV з'їзд КПРС про розвиток історико-партійної науки та її роль в інтернаціональному вихованні студентів» та доц. Львівського політехнічного інституту В. К. Сульженко — «Формування почуття загальнонаціональної гордості в процесі інтернаціонального виховання студентів». На секційних засіданнях (працювало 5 секцій) було заслухано і обговорено близько 150 доповідей і повідомлень, підготовлених науковцями 55 вузів УРСР та гостями із братніх республік.

Виступаючи підкреслили, що принципи пролетарського інтернаціоналізму можуть бути глибоко сприйняті лише при ефективному використанні всього комплексу форм і засобів ідеологічної роботи, які склалися у вишій школі нашої країни, зокрема, в час підготовки та відзначення знаменних дат: 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їзду КПРС, 50-річчя утворення Союзу РСР. Науковцями вузів, партійними працівниками, аспірантами обґрунтовувались об'єктивні й суб'єктивні фактори, що зумовлюють необхідність посилення ідейно-політичного загартування студентської молоді, вказувались ефективні шляхи реалізації цього важливого завдання — формування інтернаціоналістської свідомості і переконань, почуттів, норм і правил поведінки, психологічних рис характеру людини — інтернаціоналіста.

У доповідях розкривалися практично великі можливості гуманітарних і природничих дисциплін, участі студентської молоді у всесоюзних конкурсах студентських робіт з проблем суспільних наук, історії КПРС, історії ВЛКСМ і міжнародного робітничого та молодіжного руху. На конференції зазначалось, що в комплексі ідеологічних заходів важливе місце займає і ще більше повинна займати аргументована критика антикомунізму і його головної зброї — націоналізму в наукових дослідженнях, в лек-

ційних курсах перед студентськими колективами

На II міжвузівській науково-теоретичній конференції найбільше доповідей і повідомлень зробили науковці університетів та педагогічних інститутів. Це пояснюється загальним зростанням інтересу педагогічної громадськості вищої школи до питань інтернаціонального виховання підростаючого покоління, а також потребою дати добру теоретичну і практичну підготовку майбутнім вчителям для проведення в школах діючої інтернаціоналістської роботи.

Слід відзначити плідну роботу в цьому напрямку науковців політехнічних, сільськогосподарських та інших вузів республіки. Широка участь працівників вищої школи УРСР та гостей з братніх республік, які виступили або прислали свої матеріали, свідчить про значне поживлення дослідницької роботи над питаннями комуністичного виховання майбутніх спеціалістів, організаторів виробництва, вихователів молоді.

Друга науково-теоретична конференція узагальнила нагромаджений у вузах УРСР досвід здійснення виховання студентів у дусі соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму, організації наукових досліджень з проблеми інтернаціонального виховання і певною мірою була оглядом науково-методичної творчості працівників вищої школи УРСР в ідейно-політичному загартуванні молоді. Вона відзначила також позитивний досвід Ужгородського університету (представлено 60 доповідей і повідомлень), а також вузів Києва, Львова, Івано-Франківська, Харкова тощо.

Чергову конференцію з цієї проблеми намічено провести наприкінці 1975 р., щоб підбити підсумки інтернаціональної роботи у вузах УРСР за 1971—1975 рр.

М. П. Макара

МІЖВУЗІВСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

28—30 травня 1973 р. у Ворошиловграді відбулася міжвузівська наукова конференція з проблем методики викладання суспільних наук, організована Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка та Ворошиловградським машинобудівним інститутом. В її роботі взяли участь більше 300 викладачів вузів Києва, Донецька, Харкова, Ворошиловграда, Жданова, Краматорська, Слов'янська, Комунарська, Кадіївки, Рубіжного та інших міст, а також викладачі-суспільствознавці технікумів області.

Конференцію вступним словом відкрив голова оргкомітету — ректор машинобудівного інституту, проф. Б. П. Рум'яков. На пленарних засіданнях її учасники заслухали доповіді секретаря Ворошиловградського обкому КП України, к. і. н. Ю. Ф. Пономаренка «Роль суспільних наук у підготовці висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і доповіді Л. І. Брежнєва «Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», зав. кафедрою методики викладання суспільних наук ІПК при КДУ, д. е. н. Ю. І. Палкіна — «Про актуальні проблеми методики викладання

суспільних наук, що випливають з рішень XXIV з'їзду партії і постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», зав. кафедрою філософії Ворошиловградського педагогічного інституту, д. філос. н., проф. Д. О. Жданова «Актуальні питання розвитку радянської філософської науки у викладанні діалектичного та історичного матеріалізму», д. і. н., проф. кафедри історії КПРС ІПК при КДУ М. О. Буцька «Викриття буржуазних фальсифікацій, ідеології антикомунізму і ревізійнізму в процесі викладання суспільних наук», к. і. н., доц. ІПК при КДУ В. О. Молостова «Наукові основи застосування наочних посібників і технічних засобів у викладанні суспільних наук».

Значний інтерес учасників конференції викликала робота чотирьох секцій: методики викладання історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму і проблем комуністичного виховання студентів, на засіданнях яких було заслухано і обговорено 67 доповідей і повідомлень представників 21 вузу України і Російської Федерації.

Так, на секції методики викладання історії КПРС з цікавими змістовними доповідями виступили д. і. н., проф. М. О. Буцько, заст. директора ІПК при КДУ, к. і. н., доц. Я. С. Калакура, к. і. н., доц. В. М. Приходько (Ворошиловградський машинобудівний інститут), М. Є. Беспалов (Донецький університет), к. і. н., ст. викл. В. О. Корнілова (Харківський університет), ст. викл. П. О. Антонов (Слов'янський педінститут) та ін.

Секція методики викладання наукового комунізму і проблем комуністичного виховання студентів заслухала і обговорила доповіді про методику проведення семінарських занять, використання в учбовому процесі наочних посібників, художньої літератури, досвід роботи студентів над рефератами. Ці доповіді прочитали к. і. н., доценти В. Г. Голубенцева (ІПК при КДУ), О. А. Курдюмова (Донецький університет), доц. Д. А. Гарковський (Вороши-

ловградський машинобудівний інститут), ст. викл. А. Г. Коломієць (Рубіжанський філіал Ворошиловградського машинобудівного інституту) та ін. Змістовними були виступи к. філос. н. В. В. Бондаренка (Ждановський металургійний інститут) про методологічні питання складання планів ідейно-політичного виховання студентської молоді, асистента Ворошиловградського машинобудівного інституту П. А. Харитонова — про інтернаціональне виховання студентів.

Учасники конференції обговорили і схвалили рекомендації, спрямовані за забезпечення наукового підходу до методики викладання суспільних наук, який вимагає від викладача глибокого засвоєння світоглядних, методологічних, педагогічних і логічних основ методики викладання. Було визнано доцільним більше розвивати дослідження в галузі методики, які б розкривали єдність методології і методики кожної з суспільних наук.

Конференція підкреслила необхідність рішучіше і послідовніше запроваджувати, сучасні методи організації навчально-виховного процесу, а також технічні засоби навчання. Увага викладачів зверталася на необхідність оволодіння методичними засобами і прийомами викладання своєї дисципліни, основами ораторського мистецтва. Необхідно удосконалювати організацію самостійної роботи студентів, облік їх поточної успішності, забезпечити одноманітність вимог при оцінці знань.

На конференції підкреслювалась важливість регулярного проведення вузівських та міжвузівських науково-методичних конференцій з метою вивчення, узагальнення і поширення позитивного досвіду викладання, розробки науково обґрунтованих методичних рекомендацій. Висловлювалось побажання посилити зв'язок Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка з кафедрами суспільних наук вузів.

О. Ф. Воронкін,
В. Ф. Литвиненко

ОБГОВОРЕННЯ РОБОТИ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

14 червня 1973 р. на об'єднаному засіданні Всених рад Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулось обговорення роботи «Українського історичного журналу» — органу цих двох установ. Засідання відкрив директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв, який підкреслив своєчасність постановки питання, наголосив, що відверта й принципова розмова про роботу

журналу витікає з останніх рішень партії, обумовлена зростаючими вимогами до працівників ідеологічного фронту.

З доповіддю про роботу журналу з січня 1971 до березня 1973 р. виступив головний редактор журналу, доктор історичних наук П. М. Калениченко, який зазначив, що за звітний період журнал надрукував близько 1100 матеріалів. Крім авторів, які живуть і працюють в УРСР, на сторінках «Українського історичного журналу» виступали вчені майже всіх братніх союз-

них республік. Особливу увагу журнал приділяв роз'ясненню історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, теоретичними статтями з цих питань, підготовленими провідними фахівцями республіки, відкривається більшість номерів.

П. М. Калениченко відзначив, що «УІЖ» гідно зустрів знаменну дату в житті радянського народу — 50-річчя утворення СРСР: у спеціальній рубриці опубліковано 21 статтю, добірки документів і повідомлень, вийшов спеціальний номер журналу. Характерно, що до ювілею з'явилися статті про розквіт за роки Радянської влади майже всіх братніх республік. Журнал постійно публікує рецензії на історичну літературу, яка вийшла до ювілею.

Особливу увагу редколегія звертає на підготовку бойових, наступальних статей, що викривають ворожу ідеологію антикомунізму, українського буржуазного націоналізму та сіонізму, спростовують перекручення буржуазними істориками досягнень радянського народу в галузі економіки і культури. У журналі з'явилось більше спогадів, документальних розповідей, які привернули увагу широкого читача.

Доповідач висловив ряд конкретних пропозицій, які сприятимуть поліпшенню роботи «Українського історичного журналу», підвищенню його науково-теоретичного рівня.

Зі співповіддю виступив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Ю. І. Римаренко. Протягом останніх років журнал провів значну роботу, спрямовану на пропаганду історичних знань у республіці. З'явилася серія ґрунтовних статей, присвячених актуальним питанням історичної науки. Значне місце на його сторінках зайняла наукова розробка пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів нашої багатонаціональної країни. Звертаючись до проблем соціалістичного та комуністичного будівництва в республіці, «Український історичний журнал» опублікував матеріали, які розкривають трудові звершення робітничого класу та колгоспного селянства, їх внесок у науково-технічний прогрес СРСР, показують суспільно-політичний розвиток радянського суспільства та посилення громадської активності трудящих, висвітлюють історію розвитку народного господарства і культури Української РСР як частини єдиного комплексу країни.

Одночасно Ю. І. Римаренко зазначив, що потрібно більше друкувати узагальнюючих статей про союз робітничого класу та колгоспного селянства, ширше висвітлювати соціально-політичну діяльність трудящих, взаємодопомогу братніх республік Радянського Союзу у розвитку народного господарства, взаємозв'язки та взаємозбагачення національних культур, здобутки культурної революції в нашій країні. Вимагають глибшого висвітлення проблеми, зв'язані зі зростаючим впливом країн соціалістичної співдружності на розвиток світових подій,

практичним втіленням у життя Комуністичною партією Радянського Союзу левінського принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, боротьбою за мир і соціалізм на сучасному етапі, загальною кризою капіталізму. Доповідач зазначив, що статті журналу, як правило, ґрунтуються на широкому колі архівних та літературних джерел. Проте окремі публікації написані на бідному матеріалі, що призводить до зниження їх наукової вагомості.

Серед проблем, що стоять перед «Українським історичним журналом», є підвищення теоретичного рівня статей, особливо узагальнюючих, які слід включити до тематичних планів провідних науковців республіки. Необхідно більш рішуче боротися з дрібними, неактуальними, поверховими темами, не вміщувати на сторінках журналу неякісні матеріали. Потрібно поліпшити рецензування: рецензії повинні бути принциповими, проблемними, глибоко науковими, а не захвалювальними, анотаціями.

Необхідно ширше практикувати оглядові матеріали, присвячені аналізу історичних праць, більше уваги приділяти літературному редагуванню, мовній чистоті статей.

В обговоренні роботи «Українського історичного журналу» взяв участь старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, доктор історичних наук І. І. Коломійченко. Він наголосив на необхідності підвищення теоретичного рівня журналу в світлі завдань, що стоять перед радянською історичною наукою, підкреслив важливість розробки перспективних планів журналу, зміцнення наукових зв'язків не лише між вченими нашої республіки, а й з науковими установами, кафедрами інших союзних республік, журналами історичного профілю.

Завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук В. І. Клоков підкреслив необхідність зміцнення матеріально-технічної бази журналу, вказав на важливість більш уважного і ретельного рецензування статей, вніс ряд пропозицій, спрямованих на поліпшення організаційної структури журналу.

Заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепак вказав на недостатню кількість методологічних статей, що відбиває нерозробленість цієї проблематики в нашій історичній науці, зазначив, що в журналі існує надмірна кількість рубрик. В деяких з них, зокрема «Наш календар», інколи вміщуються дрібнотемні, фактологічні, інформаційні за своїм характером матеріали.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук М. М. Фролкін відзначив необхідність піднесення науково-теоретичного рівня «Українського історичного журналу», вміщення цікавих дискусійних статей, навіть конкретні приклади фактичних помилок.

Директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор філософських наук І. Д. Назаренко у своєму виступі вказав на зростання ролі періодичних видань на сучасному етапі ідеологічної боротьби, підкреслив, що потрібно піднести значення «Українського історичного журналу» як популяризатора історичних знань серед інтелігенції республіки. Він звернув увагу на необхідність підвищення теоретичного рівня статей з історико-партійної тематики.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук І. М. Кулинич говорив про те, що журнал вірно висвітлює основні здобутки науковців, своєчасно знайомить читачів з новими дослідженнями істориків республіки.

У своєму виступі віце-президент АН УРСР, академік І. К. Білодід відзначив велику роль «Українського історичного журналу» в ідеологічній боротьбі на сучасному етапі, закликав до ширшого висвітлення на його сторінках основних актуальних проблем історичної науки, вказав на необхідність поглиблення наукового рівня матеріалів, публікації теоретичних, методологічних статей з актуальних питань. І. К. Білодід підкреслив важливість повсякденної й невтомної боротьби істориків проти різноманітних буржуазних і ревізіоністських «теорій» та перекручень радянської дійсності з боку націоналістичних писак, проти антикомунізму і сіонізму. Найважливішим розділом журналу повинні бути статті, які допоможуть історикам республіки виконати почесне завдання, поставлене партією, — на високому науковому рівні, використовуючи досягнення радянської історичної науки, підготувати фундаментальну академічну багатотомну «Історію Української РСР».

Директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв, йдого корисним і плідним. Він підкреслив, що величні завдання, поставлені перед радянським народом Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим у виступі на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, вимагають від працівників ідеологічного фронту активізації боротьби зі всілякими ворожими «теоріями» і збоченнями. Разом з тим, А. Г. Шевелєв вказав на необхідність підвищення науково-теоретичного рівня журналу. Посилення ролі журналу слід шукати саме в обговоренні на його сторінках важливих дискусійних проблем історичної науки, у розширенні публікації цікавих документальних нарисів, які привернуть увагу до журналу широкої громадськості республіки, в налагодженні перспективного планування статей, повідомлень, документальних нарисів про діячів міжнародного комуністичного і робітни-

чого руху, Комуністичної партії і Радянської держави, відомих історичних осіб минулого. Запорукою успішної роботи колективу журналу має стати вдосконалення організаційної структури журналу, підвищення науково-теоретичного рівня його працівників.

А. Г. Шевелєв зазначив, що під час обговорення виявлено недоліки в роботі журналу, його редколегії, що відбиває стан справ в обох інститутах.

Потрібно більше друкувати бойових, актуальних статей з магістральних проблем історичної науки, всі питання висвітлювати з класових, партійних позицій, більше підкреслювати провідну роль Комуністичної партії в усіх досягненнях нашої країни. «Український історичний журнал» повинен оперативно реагувати на всі важливі сучасні політичні події, ширше викривати буржуазні, ревізіоністські та націоналістичні перекручення історичного процесу, радянської дійсності. Крім того, слід запобігати схематизму і однобічності у висвітленні соціальних явищ, ідеалізації патріархальщини.

Підсумком обговорення Вчених рад інститутів було рішення, в якому підкреслено необхідність підвищення теоретичного рівня журналу шляхом поглибленої розробки важливих проблем історичної та історико-партійної науки, підготовки узагальнюючих статей, присвячених методології та методикі історичних досліджень. Особливу увагу слід звернути на висвітлення перспектив розвитку науки в світлі історичних рішень XXIV з'їзду КПРС та матеріалів ювілейного урочистого засідання, присвяченого 50-річчю утворення Союзу РСР.

З метою підвищення якості матеріалів, що вміщуються в журналі, необхідно обговорювати статті на засіданнях відділів та кафедр. Вважати доцільним запровадити постійні рубрики: «Матеріали до багатотомної «Історії Української РСР», «Проблеми комуністичного будівництва», «З історії дружби народів та міжнародних зв'язків». Ширше залучати до участі в журналі провідних фахівців з братніх республік, періодично публікувати статті про стан та основні напрями розвитку історичних та історико-партійних досліджень в усіх республіках Радянського Союзу, в країнах соціалістичної співдружності. Варто більше публікувати в журналі дискусійних матеріалів з важливих проблем історичної науки, до написання яких залучати провідних фахівців. Посилити вимоги до теоретичного рівня рецензування, не допускаючи друкування некритичних, поверхових рецензій. Запровадити в практику огляди, присвячені аналізу історико-партійної та історичної літератури.

Обговорення завдань і перспектив «Українського історичного журналу» було принциповим. Редколегія вживає конкретних, дійових заходів для підвищення ролі журналу у науковому житті, у комуністичному вихованні трудящих.

В. О. Горбик

ГОСТІ З ДАНІЇ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

29 червня 1973 р. Інститут історії АН УРСР відвідали відомі датські вчені, декан гуманітарного факультету Орхуського університету проф. Кнуд Шмідт і проф. археології того ж університету Олаф Ольсен. Вони зустрілися з фахівцями з історії Київської Русі завідувачим відділом Інституту археології АН УРСР, д. і. н. В. Й. Довженком та старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, д. і. н. М. Ф. Котляром.

У ході розмови датські гості цікавилися останніми досягненнями українських радянських вчених на ниві археологічних та історичних досліджень давньоруської проблематики. В. Й. Довженко і М. Ф. Котляр розповіли про наслідки археологічних та історичних розвідок в Українській РСР післявоєнного періоду.

Під час розмови, природно, була зачеплена так звана «норманська» теорія виникнення Давньоруської держави. В. Й. Довженко виклав концепцію радянської історіографії з приводу «норманського» питання. Важливо наголосити на тому, що датські вчені в основному солідаризувалися з цією концепцією, згідно з якою

нормани, або варяги, хоча й брали участь у політичних подіях на Русі — IX—X ст., проте не мали впливу на складання давньоруської народності та державності. Приємно відзначити також, що датські історики й археологи, зокрема проф. Олаф Ольсен, вивчають не лише роль варягів у історії Давньої Русі, а й участь східних слов'ян у політичному й економічному житті Скандинавії IX—XI ст.

Проф. Кнуд Шмідт і М. Ф. Котляр обмінялися думками щодо походження і хронології вживання терміну «Русь». Радянський історик звернув увагу датського колеги на засвідчене східними джерелами ранне (VI—VIII ст.) існування терміну «Русь», який, зокрема, згадується стосовно східних слов'ян у хроніці сирійця Захарії Ритора (VI ст.). Отож, цей термін не міг бути занесений до нас норманами, котрі, як відомо, з'явилися у Східній Європі лише в середині IX ст.

Учасники розмови висловили побажання продовжити контакти між радянськими й датськими вченими, зокрема в галузі вивчення історії й матеріальної культури Давньої Русі.

Ф. К.

ІВАН ФЕДОРОВИЧ ЄВСЕЄВ

14 липня 1973 р. на 62 році життя після тяжкої хвороби помер відомий радянський історик, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, член КПРС з 1940 р. Іван Федорович Євсєєв.

Народився Іван Федорович 22 лютого 1912 р. в с. Старому Салтові на Харківщині у сім'ї робітника. Трудову діяльність розпочав слюсарем на електромеханічному заводі, звідки за путівкою комсомолу пішов навчатися у Харківський юридичний інститут. Після закінчення вузу працював на відповідальних посадах у Народному комісаріаті юстиції, Президії Верховної Ради УРСР та Раді Міністрів УРСР.

Іван Федорович був учасником Великої Вітчизняної війни.

У 1951 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Народні комітети Закарпатської України». З 1954 р. — науковий працівник Інституту історії АН УРСР. Перу І. Ф. Євсєєва належить понад 50 наукових праць. Серед них — монографії «Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944—1945 гг.)», (М., 1954); «3 історії Закарпатської України» (Прага, 1956); «Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.)» (К., 1962). (На цю тему І. Ф.

Євсєєв в 1966 р. захистив докторську дисертацію).

І. Ф. Євсєєв — співавтор колективних монографій «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны» (К., 1965), «Украина в период розгортного будівництва комунізму. Великі звершення» (К., 1967) та «Інтернаціональна сила ленінських ідей» (К., 1970). Його праці дістали високу оцінку як радянської, так і чехословацької та польської наукової громадськості.

В Інституті історії АН УРСР І. Ф. Євсєєв вів також велику науково-організаційну роботу. В 1960—1963 рр. він очолював відділ історії країн народної демократії, був членом Вчених рад Інституту історії та Сектору держави і права АН УРСР, членом Українського комітету славістів, виступав з доповідями й повідомленнями на міжнародних, загальносоюзних і республіканських наукових конференціях, сесіях і нарадах.

За заслуги перед Батьківщиною І. Ф. Євсєєв був нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня, «Знак Пошани» та кількома медалями.

Від нас пішов принциповий комуніст, учений, чуйний товариш. Пам'ять про Івана Федоровича Євсєєва залишиться в серцях усіх, хто його знав, з ким він працював.

ФЕДІР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЯСТРЕБОВ

30 червня 1973 р. на 70 році життя після тривалої і тяжкої хвороби помер відомий радянський історик, кандидат історичних наук Ф. О. Ястребов. Обірвалося життя одного з найстаріших працівників Інституту історії АН УРСР, дослідника історії України епохи капіталізму, досвідченого викладача вищої школи, вся діяльність якого була присвячена розвитку історичної науки на Україні, справі підготовки кадрів радянських істориків.

Ф. О. Ястребов народився 28 листопада 1903 р. в родині службовця в м. Судога Володимирської губернії. Після закінчення в 1926 р. історичного факультету Київського інституту народної освіти він протягом тривалого часу працював у вищій школі, а з кінця 20-х років перейшов на науково-дослідницьку роботу спочатку у ВУАМЛІН, а з 1936 р. — в Інститут історії АН УРСР. Тут Ф. О. Ястребов працював до кінця 1963 р., займаючи посади старшого наукового співробітника і завідуючого відділом історії України періоду капіталізму (1943—1955 рр.).

За час роботи у ВАУМЛІН та Інституті історії АН УРСР Ф. О. Ястребов опублікував понад 100 наукових праць. Серед них — такі ґрунтовні дослідження, як «Україна в першій половині XIX століття», «Революційні демократи на Україні», «Революція 1905 року в Києві» та ряд інших, що внесли значний вклад у розвиток історичної науки на Україні. Вчений — співавтор першого тому двотомної праці Інституту «Історія Української РСР».

Багато уваги приділяв Федір Олександрович підготовці кваліфікованих кадрів радянських істориків. Його колишні аспіранти виросли в самостійних дослідників, стали докторами і кандидатами наук.

Ф. О. Ястребов відзначався науковою принциповістю, чесністю, він був людиною високого інтелекту, широкої ерудиції, різносторонніх інтересів.

Пам'ять про Федора Олександровича Ястребова збережеться в серцях всіх тих, хто його знав, а його праці довгі роки слугуватимуть великій справі комуністичного виховання трудящих.

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ КИРИЧЕНКО

27 червня 1973 р. після тяжкої хвороби помер кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, член КПРС з 1942 р. С. М. Кириченко.

С. М. Кириченко народився 20 жовтня 1921 р. в райцентрі Давлеканово Башкирської АРСР. З 1939 р. по 1961 р. перебував на службі в Радянській Армії, де пройшов шлях від рядового до старшого офіцера. В складі військ ППО брав участь у Великій Вітчизняній війні. За бойові подвиги мав 8 урядових нагород. З 1945 р. працював політпрацівником в армії.

Після демобілізації став викладачем кафедри історії КПРС Київського державного університету, а з 1967 р. — доцентом кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації. Він був кваліфікованим викладачем і здібним науковим працівником. Змістовні лекції Сергія Миколайовича з вдячністю згадують колишні студенти Київського університету і слухачі ІПК при КДУ.

В галузі науково-дослідної роботи увагу С. М. Кириченка здебільшого привертало питання історії Великої Вітчизняної війни. Дослідник брав участь у написанні колективних монографій «Нариси історії Київської обласної партійної організації» (К., 1967), «Боевой отряд советских патриотов. Краткий очерк истории ДОСААФ Украины» (К., 1971), Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа» (К., 1969), «Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов» (К., 1973). Мало досліджене питання Сергій Миколайович висвітлює і в монографії «Военно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1969). Цій же проблемі він присвятив також ряд наукових статей і свою незавершену докторську дисертацію.

С. М. Кириченко користувався авторитетом серед своїх співробітників та істориків республіки, був чуйним товаришем. Світла пам'ять про Сергія Миколайовича Кириченка назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав.

ВАДИМ АРХИПОВИЧ ДЯДИЧЕНКО

Після тривалої хвороби 24 серпня 1973 р. помер відомий радянський український історик, член КПРС з 1944 р., завідуючий відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор Дядиченко Вадим Архипович.

В. А. Дядиченко народився 30 травня 1909 р. в м. Чернігові в родині службовця. Після закінчення педагогічного інституту вся наукова діяльність В. А. Дядиченка пов'язана з Інститутом історії АН УРСР. Він пройшов шлях від аспіранта до керівника відділу, який очолював понад 20 років. В 1940 р. захистив кандидатську, а в 1960 р. — докторську дисертацію.

Перу В. А. Дядиченка належать десятки наукових праць, присвячених актуальним проблемам історії СРСР та Української РСР. Загальне визнання здобула капітальна монографія Вадима Архиповича «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.» (К., 1959), в якій він яскраво продемонстрував талант дослідника і вміння синтезувати історичні явища. Зовсім недавно побачила світ його праця «Нариси з історії СРСР (епоха феодалізму)» (К., 1971) — надзвичайно корисний для вчителя-історика посібник.

В. А. Дядиченко написав змістовні праці про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., возз'єднання України з Росією, про Полтавську битву 1709 р. В центрі уваги дослідника була бойова співдружність російського і українського народів у боротьбі проти іноземних загарбників. Вадим Архипович показував яскраві постаті ватажків народу в борні за соціальне і національне визво-

лення, зокрема О. Довбуша, С. Наливайка, С. Палія та ін. В. А. Дядиченко брав участь у роботі колективу авторів посібника «Допоміжні історичні дисципліни» (К., 1963), у написанні двотомної історії Української РСР. Під його керівництвом до 50-річчя Великого Жовтня видано I том «Історії селянства УРСР».

Визначний дослідник історії доби феодалізму, В. А. Дядиченко був членом авторських колективів фундаментальних видань Академії наук СРСР — «Очерки истории СССР. Период феодализма», «Очерки истории исторической науки» (т. 1), багатотомної історії СРСР. Протягом 30 років В. А. Дядиченко вів плідну педагогічну діяльність у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка, брав участь у підготовці кадрів радянських істориків.

Широкі кола викладачів, студентів, знали В. А. Дядиченка як автора підручника і програми з історії УРСР для вузів. Він — співавтор шкільних підручників з історії республіки, які витримали кілька видань, а також науково-популярного нарису «Історія Української РСР» (К., 1967).

Велику науково-дослідницьку і викладацьку роботу В. А. Дядиченко поєднував з активною участю в громадсько-політичному житті.

В. А. Дядиченко нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і кількома медалями.

Від нас пішла людина великого серця, світлого розуму, самовідданої невтомної праці, високої культури, широкої ерудиції.

Світла пам'ять про Вадима Архиповича Дядиченка назавжди залишиться з серцях тих, хто його знав.

РЕЗЮМЕ

А. В. Кудрицкий. Внешнеполитическая программа КПСС в действии.— В статье рассказывается о том, как в своей теоретической и практической деятельности Коммунистическая партия и Советское государство придавали и придают первоочередное значение проблемам международных отношений, как осуществляется генеральная линия внешней политики СССР, выработанной В. И. Лениным, подтвержденной и конкретизированной для современного этапа XXIV съездом КПСС.

С. И. Мокшин. Проблемы интернационального и национального и идеологическая борьба на современном этапе.— Автор статьи рассматривает три аспекта этой многоплановой темы: 1) два подхода к решению национального вопроса в современном мире; 2) единство национального и интернационального в политике коммунистических партий социалистических стран; 3) диалектическая связь и взаимообусловленность национальных и интернациональных интересов международного коммунистического движения.

В. А. Голобуцкий. Актуальные проблемы истории Украины периода феодализма и задачи советских историков.— Советские ученые достигли успехов в изучении истории Украины феодальной эпохи. Вместе с тем, многие кардинальные проблемы ее все еще мало изучены, или же получают неверную интерпретацию. К слабо изученным вопросам относятся многие аспекты истории Древнерусского государства — общей колыбели трех братских народов — русского, украинского и белорусского, истории феодальной раздробленности, периода разложения, а затем и кризиса феодально-крепостнической системы, истории украинского крестьянства, рабочего класса, казачества и т. д. В статье указывается на необходимость создания целого ряда обобщающих трудов по истории феодализма, а также дальнейшего всестороннего изучения исторических связей русского и украинского народов, в том числе в их совместной героической борьбе против крепостничества и угнетения.

В. В. Косолапов. Научный поиск в историческом исследовании.— Объектами исторического поиска выступают два взаимосвязанных типа объективных явлений: действующие личности как основные элементы исторического процесса, общественные отношения между ними в конкретно-исторической обстановке, и взаимосвязи вещей (предметов и продуктов человеческой деятельности, компонентов географической среды исторических событий). В статье исследуются основные методические приемы и категориальный аппарат исследования этих объектов, раскрываютсяgnoseологические особенности эмпирической и теоретической фаз исторического поиска.

SUMMARIES

A. V. Kudritsky. Foreign Policy Program of the Communist Party of the Soviet Union in Action.—The article shows as the Communist party and Soviet State attached and continue attaching first and foremost importance to the problems of international relations in its theoretical and practical activity as well as the general party line of the foreign policy of the CPSU developed by V. I. Lenin, being confirmed and concretized for the modern stage by the 24th Congress of the CPSU, is realized.

S. I. Mokshin. The International and National Problems and Ideological Struggle at Modern Stage.—The author considers three aspects of this many-planned theme: 1) two approaches to solution of the national problem in the present world; 2) unity of the national and international in the policy of the Communist parties of Socialist countries; 3) dialectical connection and interconditionality of national and international interests in the international Communist movement.

V. A. Golobutsky. Urgent Problems of the Ukraine History during the Period of Feudalism and Tasks of Soviet Historians.—Soviet scientists have scored the successes in studying history of the Ukraine of the feudal epoch. Meanwhile many cardinal problems of it are either still slightly studied or misinterpreted. Many aspects of history of the Old Rus state—a common cradle of three fraternal peoples—Russian, Ukrainian and Byelorussian, of history of feudal dismemberment, period of decay and then the crisis of the feudal-serfdom system, history of the Ukrainian peasantry, working class, Cossacks, etc. are little studied. The article emphasizes the necessity to create a number of generalized works on history of feudalism as well as to study comprehensively the historical relations of the Russian and Ukrainian Peoples, including their joint heroic struggle against serfdom and oppression.

V. V. Kosolapov. Scientific Search in a Historical Study.—The objects of historical search are two interdependent types of objective phenomena: active persons as principal elements of historical process, social relations between them in the concrete-historical situation and interrelation of things (subjects and products of human activity), components of geographical environments of the historical events). The article deals with the main methodical ways and categorical apparatus of studying these objects with gnosiological peculiarities of empiric and theoretical stages of the historical search.

Технічний редактор Р. А. Коротик.

Коректор Г. С. Івадка.

ГФ 09501. Здано до складання 27.VII 1973 р. Підписано до друку 13.IX 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видаєць аркушів. 16,47. Зам. К-124. Тираж 8913. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда». Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 9 (на українском языке) Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, Горького, 3. Телефон: 24-29-92. Издательство «Наукова думка». Киев, Решина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Поч. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-издат. листов 16,47. Тираж 8913. Цена 10 коп.